

UNIVERSITY OF DELHI

**INSTITUTE OF POST GRADU-
ATE (E) STUDIES LIBRARY**

INSTITUTE OF POST GRADUATE (E) STUDIES

LIBRARY

Cl. No. 015:gx8,k.7 f1j2

Ac. No. E 11252

This book should be returned on or before the last date stamped below. An overdue charge of 5 Paise/25 Paise (Text-books) will be collected for each day the book is kept overtime

नन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६६

जीभट्टविरचितोद्घोतयुतगोविन्दठकरविरचित-
प्रदीपसमेतः

श्रीमम्मटभट्टविरचितः

काव्यप्रकाशः ।

एतत्पुस्तकम्

अभ्यंकरोपाह्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

बी० ए० इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

अथ काव्यप्रकाशस्य संकेतस्य च पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया
संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रकाशयन्ते ।

तत्र काव्यप्रकाशपुस्तकं पूर्वमानन्दाश्रमसंस्थायां मुद्रितं तदेव पुनः
संकेतानुसारेण संशोधितम् ।

संकेतपुस्तकेषु—

(क.) इति संज्ञितम्—डा० श्री० कृ० बेलवलकर इत्येतेभ्यो लब्धम् ।
(दशमोष्ठासरहितम् ।)

(ख.) इति संज्ञितम्—म० म० वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर इत्येतेषाम् ।
(संपूर्णम् ।)

(ग.) इति संज्ञितम्—रा० वासुदेव गोपाळ सहस्रबुद्धे इत्येतेभ्यो
लब्धम् । (त्रुटितम्) नवमदशमैतदुष्ठासद्वया-
त्मकम् । अतीव जीर्णम् । कृम्यादिदूषितं च ।)

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

काव्यमकाशस्यविषयानुक्रमः ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
उल्लासः १		व्यञ्जनास्थापनम् १०६	
मङ्गलाचरणम् २	२	श्रुतिलिङ्गादिनिरूपणम् ११२	
काव्यफलानि ४	४	उल्लासः ६	
काव्याद्भवकारणानि ५	५	शब्दचित्रार्थचित्रस्वरूपम् १२०	
काव्यलक्षणम् ६	६	उल्लासः ७	
काव्यभेदाः ७	७	दोषलक्षणम् १२२	
उल्लासः २		पददोषाः १२२	
शब्दभेदाः ११	११	वाक्यदोषाः १३०	
अर्थभेदाः ११	११	यत्तच्छब्दयोः परस्परापेक्षाविचारः १३४	
तात्पर्यार्थः ११	११	पदैकदेशदोषाः १३८	
अर्थव्यञ्जकता ११	११	वाक्यदोषाः १४१	
वाचकलक्षणम् १२	१२	अर्थदर्शाः १५६	
अभिधालक्षणम् १६	१६	दोषापवादाः १६५	
लक्षणाऽलक्षणम् १६	१६	रसदोषाः १७३	
लक्षणांमूला व्यञ्जना २६	२६	दोषापवादाः १७९	
अभिधामूला व्यञ्जना २८	२८	उल्लासः ८	
शक्तिनियमनम् २८	२८	गुणलक्षणम् १८५	
उल्लासः ३		अलंकास्त्वलक्षणम् १८६	
अर्थव्यञ्जकता ३१	३१	गुणभेदाः १८८	
उल्लासः ४		उल्लासः ९	
ध्वनिभेदाः ३७	३७	शब्दालंकाराः १९९	
रसस्वरूपम् ४०	४०	रीतयः २०२	
रसभेदाः ५४	५४	यमकम् २०४	
स्थायिभावाः ५९	५९	श्लेषः २०८	
व्यभिचारिभावाः ६२	६२	बन्धाः २१४	
भावलक्षणम् ६५	६५	उभयालंकाराः २१७	
रसाभासादयः ६६	६६	उल्लासः १०	
ध्वनिभेदाः ६९	६९	अर्थालंकाराः २१९	
रसादीना पदैकदेशादिगतत्वम् ८६	८६	अलंकारसंसृष्टिः २८८	
उल्लासः ५		अलंकारसंकरः २९०	
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः ९६	९६	अलंकारदोषाः २९५	
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवत्प्रभेदः १०४	१०४		

निर्देशः

१४ खलु जगति साहित्यशास्त्रीयनिबन्धानां मध्ये वाग्देवतावतारभूमि-
टभट्टमणीतः काव्यप्रकाशाभिधः प्रकरणग्रन्थः सर्वानन्यानिज्ञेय इति प्रसिद्धम् ।
तदुक्तिश्चातीवगूढा ज्ञेय इति तदार्थं कुशाग्रभिषयः सहृदय एव वेदितुं प्रभवति ।
अमुं च सर्वमान्यं निबन्धं व्याख्यातुं चत्वारिंशतोऽप्यधिकाष्टीकाकाराः प्रवर्तन्त ।
एतादृशी च बहूनां प्रवृत्तिर्नान्यं कंचन निबन्धं साहित्यशास्त्रीयं वा शास्त्रान्त-
रीयं वा व्याख्यातुं संप्रदृश्यत इत्येतावतैवास्य निबन्धस्य निरातिशयं महत्त्वम-
नुमातुं शक्यते सामान्यतः सर्वैरपि । प्रेक्षावतां त्वयमनुमितोऽर्थः साक्षात्कृति-
पथमवतरतीति निर्विवादमेव ।

किंचास्यान्यैर्निबन्धकारैराकर्त्तवेन कृतं संप्रधारणमप्यमुमेवार्थं दृढी करोति ।
अपि चापरमत्रावश्यं निर्दिष्टव्यं भवति, यत्पायो ग्रन्थकारा लोकानामर्थावबो-
धाय तदानीं प्रचलितभाषया प्रेक्षावतामधिकारानुगुण्येन ग्रन्थान्विरचयन्ति ।
अनन्तरं तु कालगत्या भाषापरिपाटीविपर्यये लोकानां बुद्धिदौर्बल्ये च स एव
ग्रन्थो दुर्वोधतां गच्छति । तथाविधे च तस्मिन्प्रेक्षावतां सौलभ्येनार्थावबोधाय
टीकाकाराणां प्रवृत्तिर्दृश्यते । अत्र तु सद्य एव टीकाकाराणां प्रवृत्तिरित्यतोऽहमित्यं
संभावये—मम्मटश्च शालिवाहनशर्मादयश्च शतके काव्यप्रकाशाख्यं प्रकरणग्रन्थं
विरचितवान् । तस्मिन्नेव च शतके टीकाकाराणां प्रवृत्तिरभूत् । अत्र कारणं च
न भाषापरिपाटीविपर्ययं मन्ये, किंतु मम्मटस्य संक्षिप्तोक्तिरर्थगौरवं च ।

ये च तस्मिन्नेव शतके द्वित्राष्टीकाकाराः प्रवर्तन्त तेषु प्रथमोऽयं संकेतकृदा-
चार्यमाणिक्यचन्द्रसूरिः । अस्य त्वीदृशी मतिरासीद्यन्मम्मटसहृदयमहमेव जाना-
मीति । यतोऽनेन प्रत्युल्लासारम्भे तादृशार्थसूचकं पद्यं निर्दिष्टम् । नवमोल्लासा-
रम्भे च स्वकृतसंकेतस्य 'लोकोच्चरोऽयं संकेतः' इति लोकोच्चरत्वं निर्दि-
ष्टम् । सहृदयाश्च प्रेक्षावन्तो नैतां गर्वोक्तिं मन्येरन् ।

सोऽयं काव्यप्रकाशस्थेतरसकलटीकाग्रन्थाग्रणीलोकोच्चरः संकेतः, अतीव-
प्रचीनानि द्वित्राणि तत्पुस्तकानि हस्तलिखितानि महता प्रयत्नेन संपाद्य संशो-
ध्य चाऽऽनन्दाश्रममुद्रणालये सीसकाक्षरैः पुष्टचिक्कणपत्रेषु मुद्रितः । अयं च
संकेतग्रन्थोऽद्यावधि नान्यत्र कापि मुद्रित इति काव्यप्रकाशार्थरहस्यं जिज्ञासु-
भिरवश्यमेव संग्राह्य इति ।

अयं वाऽऽचार्येणाणिरयमन्तः श्रीकृष्णविक्रमार्कसमयात्पोदशाधिकद्वादशश-
तीमिते (१२१६) (शके १०८१) संवत्सरेऽमुं संकेतं विरचितवान् । अनेन
चान्वस्य टीकाकारस्य न कापि त्रय निर्दिष्टम्, तेन मन्ये प्रथमोऽयमिति
ज्ञमिति—

महामहोपाध्यायभ्यं करोपाकवासुदेवशास्त्रिणः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमन्मम्मटभट्टविरचितः काव्यप्रकाशः ।

आचार्यश्रीमाणिक्यचन्द्रविरचितसंकेतसमेतः ।

प्रथमोऽङ्कासः ।

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्परामृशति —

अथ संकेतः प्रारभ्यते ।

सर्वज्ञवदनाम्भोजविलासकलहंसिकाम् ।
विशुद्धपक्षद्वितयां देवीं वाचमुपास्महे ॥ १ ॥
नानाग्रन्थचतुष्पथेषु निभृतीभूयोच्चयं कुर्वता
प्राप्तिरर्थकणैः कियद्विरभितः प्रज्ञर्षिशून्यान्मना ।
सर्वालंकृतिभालभूषणमणौ काव्यप्रकाशे मया
वैधेयेन विधीयते कथमहो संकेतकृत्साहसम् ॥ २ ॥
न प्राग्ग्रन्थकृतां यज्ञोभिगतये नापि ज्ञताख्यातये
स्फूर्जद्भिज्जुषां न चापि विदुषां सत्प्रीतिविस्फीतये ॥
प्रक्रान्तोऽयमुपक्रमः खलु मया किं तर्ह्यगर्ध्यक्रमं
स्वस्यानुस्मृतये जडोपकृतये चेतोविनोदाय च ॥ ३ ॥

समुचितेति । इह खलु लोके त्रिविधा देवता समुचिता, इष्टा,
समुचितेष्टा च । कचित्समुचितायाः स्तुतिर्यथा—नीतिकामशास्त्राद्या-
रम्भे महीपतिमन्मथादेः स्तुतिः । कचिदिष्टाया रघुकाव्यारम्भे महेश्वर-
गौर्योः । कचित्समुचितेष्टाया यथाऽत्रैव । तथाहि—यत्किल काव्यालंका-
रलक्षणं वस्तु प्रकृतं तदधिदैवतरूपा भारती समस्तमनसंयता । तदुक्तम्—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियतिशक्त्या नियतरूपा, सुखदुःखमोहस्वभावा, परमाण्वा-
द्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा, षड्रसा, न च हृद्यैव तैः,

स्तुत्यं तस्मास्ति नूनं जगति न जनता यत्र बाधां विद्रध्या—

दन्योन्यस्पर्धिबोऽपि त्वयि तु नुतिविधौ वादिनो निर्विवादाः ।

यत्तच्चित्रं न किञ्चित्स्फुरति मतिमतां मानसे विश्वमात-

ब्राह्मि त्वं येन धत्से सकलजनमयं रूपमर्हन्मुखस्थम् ॥

अतस्तां ग्रन्थकारः परामृशति लोकोत्तरचमत्कारकार्यविशेषशालित्वेन
विमृशति । न तु ध्यायतीति । चिन्तामात्रस्याप्रतीतिः । समुचिता समवेता,
इष्टा देवता यस्यां परायामिति समासे परामृशतीत्यत्र परायामिति पदच्छेद-
इत्यपि व्याख्यातत्वं स्वयमूहनीयम् । नियतीत्यादि । नियतिः सर्वपदा-
र्थानां निजनिजसंस्थानमानवर्णादिव्यवस्था नियमहेतुर्देवपर्यायान्तरम् ।
पञ्चभूतपञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चविषयतत्त्वादिशिवतत्त्वपर्यन्तशैव-
शास्त्रोक्तषट्त्रिंशत्तत्त्वमध्योक्तं तत्त्वान्तरम् । तत्कृतेन नियमेन रहिता
ताम् । यतोऽस्यां चेतना अपि भावाः कविना निबध्यमाना अचेतन-
वदचेतना अपि चेतनवत्प्रतिभासन्ते । एकः प्रकृतो यस्यामिति तत्प्र-
कृतवचने मयद् । ततो ह्लादेनैकमयी सा तथा । अनन्यपरतन्त्रामिति ।
इयं तावन्निर्मितिः पाग्न-इयेऽपि किं सर्वस्यापि परतन्त्रा, नेत्याह—
अनन्येति । कवेरपेक्षयाऽन्यशब्दनिर्देशात्ततो नान्येषामन्यैर्वा पर-
तन्त्रा सा तथा । कवेरेव कविर्नैव वा परतन्त्रेत्यर्थः । नन्वनन्य-
तन्त्रेत्येतावतैव स्वार्थमिदं परशब्दोऽपुष्टार्थ इति चेद्व्याख्यान्तरं
क्रियते । तन्त्रशब्दो भावसाधनस्ततो नान्यपरोऽन्यनिष्ठस्तन्त्रोऽधीनत्वं
व्युत्पादनं वा यस्याः सा तथा । नवरसा चासौ रुचिरा चेति विग्रहः
कार्यः । न तु पुनर्नवसंख्यापलक्षितै रसै रुचिरेति । तथा सति ब्राह्मी-
निर्मितैर्वचनगुणस्वभावायाः सकाशाद्ब्रह्मनिर्मितैः संख्ययैव हिनन्व-
मभिमतं स्यात् । तदा ग्रन्थकृत्वद्वा न च हृद्यैव तैरिति व्याख्यां न
कुर्यात् । तथा भारती चिद्रूपाश्चिष्टाभारतीदेव्या सहाभेदाध्यवसाये
समुचितेष्टदेवता भवति । कविरेव ब्रह्मेति श्लिष्टशब्दहेतुकं रूपकम् ।

तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम् । एतद्विबक्षणा तु कविवाङ्-
निर्मितिः । अत एव जयति । जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षि-
प्यत इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ।

इहाभिधेयं सद्योजनमित्याह—

एवं सति वाक्यष्टिर्ब्रह्मसष्टेरधिका कविश्च ब्रह्मणोऽधिक इति । एतद्विबक्ष-
णेति । विलक्षणा विसदृशी यदि वा विशिष्टलक्षणा चारुस्वरूपा ।
वाङ्निर्मितिरिति । वक्तीति वाक्यशब्दः । उच्यत इति वागर्थः । उच्यतेऽ-
नयेति वागभिधाव्यापारः । सर्वत्र निपातनाच्छब्दमिद्धिः । तेषां
निर्मितिर्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सर्वोत्कर्षवर्तित्वं च विश्वव्यापिब्रह्म-
निर्मितिर्जयेनेति । अत एवाकर्मकः । नियतोत्कर्षे तु सकर्मकोऽयं यथा
शत्रुं जयति । यस्याश्च सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तनं तां को न प्रणमतीत्यर्था-
द्वक्तुः प्रणतिरुक्तैवेत्याह—जयत्यर्थेति । अयमभिप्रायः—यो हि सर्वोत्क-
र्षेण जयी स सर्वेऽपि नमस्य इति जयनिनमस्यनिक्रिययोरविनाभावः ।
अत एवाऽऽक्षिप्यत इत्युक्तम् । लोकरूढ्यार्जप जयतिक्रियया नमस्कार
आक्षिप्यमाणो दृश्यत । तथाहि—जनकादयः शिशून् शिक्षयन्ति ।
यथा देवानां जयेति कुरु । नमस्कारं कुर्वित्यर्थः । कविब्रह्मब्राह्मी-
निर्मितेर्ब्रह्मनिर्मितेः सकाशात्स्वरूपप्रयोजनकारणविशेषप्रतिपादकेन
नियतीत्यादिविश्लेषणचतुष्टयेनाऽऽधिक्ये नियतीत्यादेरुपमेयोत्कर्षहेतो-
रुक्त्या समाक्षिप्ते चोपमानोपमेयभावे व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः ।
ननु व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यादलंकार्यता स्यान्नालंकारता । तत्कथं व्यङ्ग्य-
स्यालंकारतोक्ता । सत्यम् । अलंकार्यस्यापि ब्राह्मणधर्मन्यायेनालं-
कारतेति । कविब्राह्मीप्रभावख्यापनेऽतीव ग्रन्थकृतो रन्यलक्ष्यक्रमस्था-
यिभावोऽत्र काव्ये व्यङ्ग्यः ।

काव्यस्य कारणस्वरूपविशेषानन्तरं प्रक्रममाणत्वेन फलस्यावा-
प्त्यत्वे यत्तत्प्रागुक्तं तत्तच्छिष्यान्मुख्यार्थम् । ते हि ज्ञातफला-
स्तल्लिप्सवः कारणादिज्ञानायोत्सहन्ते । अन्यथा त्वत्त्व कीदृक्फलं
भावीति संदिहानाः क्लेशभीरुत्वेन पूर्वं कारणादिषु नोत्सहेरभि-
त्याह—इहाभिधेयमिति । दोषपरिहारेण सगुणं सालंकारं काव्यमव-
धेयम् । शास्त्रमभिधायकम् । तयोरभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्धः ।

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिथेतरक्षतये ।

सद्यः परनिवृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं
राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानमादित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवा-
रणं सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं
विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभुसंमितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः
सुहृत्संमितार्थतात्पर्यवन्पुगणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोगुणभा-
वेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तर-

प्रयोजनं च सर्वत्रापि प्रवृत्त्यङ्गम् । यतो न प्रेक्षापूर्वकारिणो निष्प्र-
योजनाः प्रवर्तन्ते । तदपि दृष्टादृष्टत्वाद्द्विधेत्याह—काव्यमिति । प्रभुसं-
मितेति । शब्दपरावृत्त्यसहत्वेन शब्दप्रधानेभ्यः । वेदादीनि । आदिशब्दा-
न्मानवधर्मचिकित्सादिपरिग्रहः । सुहृत्संमितेति । अस्येदं वृत्तमस्मात्कर्मण
इत्येवं युक्तियुक्तकर्मफलसंबन्धप्रकटनकारित्वादर्थप्रधानेभ्यः । पुराणे-
तिहासादीनां लक्षणमन्यतो ज्ञेयम् । केचित्पुगणस्य शब्दप्रधानत्व-
माहुः । तदुक्तम्—

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः । इति ॥

एतत्पञ्चाश्रयणे पुराणादीतिहासेभ्य इत्यादिशब्दोऽवयवार्थस्तत्पुरुष-
वृत्त्या व्याख्येयः । ततः पुराणस्य शब्दप्राधान्यम् । इत्थं व्याख्याने
तदवयवानामितिहासानामर्थप्राधान्यं सिद्धम् । पुराणावयवविशेषणवि-
शिष्टेतिहासज्ञापनेन च धूर्तकल्पितेतिहासानां नार्थप्राधान्यम् । इत्थं
व्याख्याने चऽऽदिशब्दस्यास्थानपतितत्वं परिहृतम् । अन्यथा पुराणेति-
हासादीति ब्रूयात् । रसाङ्गेति । रसस्याङ्गिनोऽङ्गभूतो यो व्यापारस्त-
त्परतया विलक्षणम् । शब्दार्थयोगुणभावेन काव्यं पूर्वेभ्यो विलक्षणं
विसदृशम् । रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया च विलक्षणं विशिष्टलक्षणं
चारुस्वरूपमिति रहस्यम् । यदाह भट्टनायकः—

शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयाः ॥

द्वयोगुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् । इति ।

ननु व्यञ्जनव्यापारस्य विश्रान्तिधर्मत्वाभावेन वाक्यार्थत्वाभावाद्दि-
ष्यमुत्प्रेण च स्वात्मलाभात्प्राधान्येन प्राधान्यात्स्वरूपेण विचारा-

वर्णनानिपुणकविकर्म तत्कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य
रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदिन्युपदेशं च यथायोगं कवेः
सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ।

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्यायवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः कश्चित् । यां विना
काव्यं न प्रसरेत् । प्रसृतं वोपहसनीयं स्यात् । लोकस्य स्थाव-
रजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानको-

क्षमत्वाद्गुणालंकारोपकर्तव्यस्य व्यङ्ग्यनाम्नो विषयस्यैव काव्ये प्राधा-
न्यं न व्यापारस्य । तत्कथं व्यापारप्राधान्ये काव्यगीरित्युक्तम् ।
उच्यते—भट्टनायकाभिप्रायेण प्रयोजनविशेषवशादित्यमूचे न स्वाभि-
प्रायेण । अग्रे स्वयमेव काव्ये व्यङ्ग्यप्राधान्यस्य प्रतिपादयिष्यमाण-
त्वात् । वर्णनानिपुणेति । तथा चोक्तं काव्यकान्तुके—

प्रज्ञा नवनबोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता ।

तदनुप्राणनाज्जीवदूर्णेनानिपुणः कविः ॥

तस्य कर्म काव्यमिति । यथायोगमिति । यशः कवेरेव न सहृदयस्य ।
ननु कवेः कथं रसास्वादः संपद्यते । यतस्तस्य काव्यार्थचिन्तनपरस्य
सर्वदेव दुःखमग्रत्वात् । तदुक्तम्—

कविरेव हि जानाति कवेः काव्यपरिश्रमम् । इति ।

न । तस्यापि भावकत्वलक्षणद्वितीयावस्थायां रसास्वादः संपद्यत
एव । प्रथमं कारकत्वावस्थायां भवतु वा दुःखम् । परमार्थतः कविर्भा-
वकावस्थायां सहृदय एवेति प्रीतिः सहृदयस्यैव । भूतपूर्वकस्तद्वदुपचार
इति न्यायाच्च कवेरुपचर्यत इति सर्वं सुस्थम् ।

एवं काव्यप्रयोजनान्युक्त्वा तदङ्गान्याह—शक्तिरिति । संस्कारेति ।
वर्ण्यपदार्थविषयनवनबोल्लेखशालिनी प्रतिभा संस्कारः । तल्लक्षणो
विशेषः । यदुक्तम्—प्रतिभाऽस्य हेतुः । यदि च तस्य विशेषो रसावे-
क्षचारुकाव्यकरणक्षमत्वम् । प्रधानकारणत्वादस्याः प्राङ्निर्देशः । न
प्रसरेत् । न निष्पद्येत । लोकस्येति । तात्स्थयोपचाराल्लोकवृत्तस्य । प्रधा-
नमङ्गमदः । तत्प्रतिपादनपरत्वात्काव्यस्य । छन्दोव्याकरणेति । एतेषां

सकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां काव्यानां च महा-
कविसंबन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनां च । विमर्शनाद्व्यु-
त्पत्तिः । काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन
करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः, न तु
व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः ।

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह—

तददोषो शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ।

दोषगुणालंकारा वक्ष्यन्ते । क्वापीत्यनेनैतदाह—यत्सर्वत्र सालं-
कारौ । क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः । यथा—

पूर्वपूर्वप्रधानता काव्यबन्धेष्वपेक्षणीयत्वात् । व्युत्पत्तिरिति । सकलपदा-
र्थपूर्वापर्यपर्यालोचनकौशलम् । उपदेशेनेति । नदीजलाशयादिप्रभृतिषु
सामान्येष्वप्यसन्पद्मसंरतनादिवर्णनमुपदेशः । करणे योजने चेति । विश-
कलितरूपे ग्रन्थादीनां गुम्फरूपे च यदि वा काव्यं कर्तुं जानन्ति ये
तदुपदेशेन करणे निष्पादने च ये काव्यं विचारयितुं जानन्ति तदुपदे-
शेन योजने विचारणे । उद्भव इति । उद्भवनमुद्भव इति व्युत्पत्त्या
निर्माण उत्कृष्टं भवनमिति व्युत्पत्त्या समुल्लास इति ।

तदिनि । काव्यम् । शब्दार्थौ मिलितौ जातिव्यक्तिवदन्योन्याव्यभिचा-
रित्वेन । एतेन शब्दार्थयोर्भेदवादिनः प्रत्युक्ताः । तैर्लुक्तं मुखे शब्दमुपलभा-
महे भूमावर्थमिति । एतेन कविनिर्मितकमनीयतातिशायिनोः शब्दार्थयोः
प्रत्येकं काव्यत्वमिति पक्षद्वयमपि निराकृतम् । यतो द्वयोराह्लादका-
रित्वं न तु प्रत्येकम् । द्विवचनेन च शब्दार्थजातिद्वित्वमभिधीयते ।
व्यक्तिद्वित्वाभिधाने त्वेकपदस्ययोगपि काव्यत्वं स्यात् । सगुणाविति
शाटिकवाक्यानां काव्यत्वं निरस्तम् । दोषगुणेति । श्रुतिकटुप्रभृतयो
नित्या दोषा माधुर्यादयो नित्या गुणा रसस्यापकर्षोत्कर्षहेतवः । ते
चान्वयव्यतिरेकानुविधानाद्रसाश्रयास्तद्धर्माश्च । भक्त्या तु तदुपका-
रिणोः शब्दार्थयोः । एवमलंकारा अपि । एतदग्रे विस्तरेण व्याख्या-
स्यते । अनलंकृती इत्यत्र नञांऽल्पार्थकतया काव्यस्फुटालंकृती
इति ज्ञेयम् । न तु सर्वथा निरलंकृती । निदोषसगुणकाव्यस्यालंकार-
तामात्राव्यभिचारात् । अत एव स्फुटालंकारविरहेऽपीति ब्रूयात् । विरह-
शब्दोऽपि सर्वथा नाभावं सूचयति । तस्य हि संयोगांशे सद्भावात् । न
काव्यत्वहानिरिति । अत्र कवेः कर्म काव्यं तस्य भावः काव्यत्वमिति

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथाऽपि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोभसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ १ ॥

अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः । रसस्य च प्राधान्याल्लंकारता ।
तज्ज्ञेदान्क्रमेणाऽऽह—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यादध्वनिर्बुधैः कथितः ॥ ४ ॥

व्युत्पत्तिः । यदि वा ' कवृ वर्णे ' इत्यस्य धातोः कव्यते काव्यं तस्य
भावः काव्यत्वमिति व्युत्पत्तिः । यः कौमारहर इति । अत्र रेवारोभसि
यद्वेतसीतरुतलं तत्र यः पूर्वं सुरतविधिस्तत्र चेतः समुत्कण्ठत इति
संबन्धः । सुरभिकदम्बानिलोक्तिबलादर्कगतचित्रायां भवाश्चैत्र्यस्ताश्च
ताः क्षपाश्चेति विग्रहः । यदि तु चैत्रस्य वसन्तस्य क्षपा इत्यर्थस्तदोत्क-
र्षेण मीलिता विकासरहिता या मालत्यस्ताभिः सुरभयः सुभगाः ।
तासामविकासे हि कदम्बोत्कर्ष इति व्याख्येयम् । यद्वोन्मीलितमाल-
तीवत्सुरभय इति व्याख्यानम् । तथा यः कौमारहरः स एव हि वर
इत्याद्यनुत्कण्ठाकारणसंभवेऽप्यनुत्कण्ठालक्षणकार्यस्यानुत्पत्तौ विशेषोक्ति-
रलंकारः । सा च फलस्यानुत्पत्तिश्चेतः समुत्कण्ठत इति विरुद्धफ-
लोत्पत्तिमुखेनोपनिबद्धा । अत एव विशेषोक्तेरस्फुटत्वमित्याह—स्फुटो
नेति । यदि तु वरादेः कारणस्य सामध्ये सत्यपि सुरतविधेः कार्यस्या-
नुत्पत्तेर्विशेषोक्तिर्व्याख्यायते तदा नास्फुटत्वं विशेषोक्तेः स्यात् ।
अर्थकस्य वेतसीतरुतलात्मनोऽन्यस्य कस्यापि वा कारणस्य वैकल्या-
द्विशेषोक्तेरस्फुटत्वं व्याख्यास्यते । तदसत् । कारणसामग्र्यभावेनैव
विशेषोक्तेरुत्पत्तिर्नास्तीति कस्यास्फुटत्वं कल्प्यम् । न च रसवदलं-
कारोऽत्र । यतो यत्र प्रधानत्वेन वाक्यार्थभूतस्यान्यार्थस्याङ्गं रसस्तत्र
रसवदलंकारः । यत्र त्वङ्गो रसस्तत्र प्रधानत्वादलंकार्यो रसध्वनि-
रिति । तदाह—रसस्य चेति । सूक्ष्मेक्षिकया तु ता एव ते चेत्यादौ भेदेऽभेद
इति रूपकानिश्चयोक्तिः स्फुटैवेत्युदाहरणान्तरमन्वेष्टव्यम् । तथाऽत्रालंका-
रान्तरं व्याख्यान्तरं चास्तीति स्वगमूहनीयम् ।

काव्यविशेषानाह—इदमिति । वाच्यादतिशयिनि व्यङ्ग्ये वस्त्व-
लंकाररसरूप उत्तमं काव्यम् । काव्यविशेषो ध्वनिः । बुधैरिति

इदमिति काव्यम् । बुधैर्बैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनसमस्य शब्दार्थयुगलस्य । यथा—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तत्रेयं तनुः ।

मिथ्यावादीनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे

वापीं स्नातुमिती गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ २ ॥

बहुवचनेन ध्वनिव्यवहारस्यानादित्वं सूच्यते । ननु ध्वन्यते श्रोत्यत इति ध्वनिर्व्यङ्ग्यम् । स च काव्यस्याऽऽत्मा । तत्कथं काव्यं ध्वनिरित्याह । आत्मात्मवतोरभेदोपचारात् । स्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्येति । श्रूयमाणस्य शब्दस्य प्राक् प्रत्येकमेव तत्तद्वर्णात्मनया स्फोटमस्फुटं व्यञ्जयतः पूर्वपूर्वविषयमंस्कारसाच्चिव्यान्पश्चादन्ते स्फुटं स्फोटमाभासयतः प्रयत्नभेदानुपातिनो वागवीयध्वनिरित्यर्थः । यद्यपि ध्वननमिति भावव्युत्पत्त्या ध्वनिः शब्दार्थव्यापारः । ध्वन्यत इति कर्मव्युत्पत्त्या व्यङ्ग्यार्थः । ध्वननीति कर्तृव्युत्पत्त्या ध्वनिः शब्दोऽर्थो वा शब्दार्थयुगलं काव्यरूपं वा । तथाऽपि कारिकायां शब्दार्थसमुदाय एव काव्यरूपी मुख्यतया ध्वनिनाम्ना प्रख्यापितः । यथाक्तप्रकारध्वनिमयत्वात् । अन्यैरिति । आलंकारिकैः । न्यग्भावितवाच्येत्यादि । उच्यते येनार्थः स वाच्यः शब्दः । बाहुलकाण्यत् । यदि वा वाचि साधुर्वाच्य उच्यते कण्ठादिभिर्गति वा वाच्यः शब्दः । उच्यतेऽसाविनि वाच्याऽर्थः । तौ शब्दार्थौ वाच्यौ न्यग्भावितानुपसर्जनीकृतौ येन व्यङ्ग्येनार्थेन स तथा । स चासौ व्यङ्ग्यश्च । तस्य व्यञ्जने क्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य काव्यमिति व्यपदेश्यस्य व्यञ्जकत्वसाम्याद् ध्वनिव्यवहारः । हृदयदर्पणकृता न्यग्भावितशब्दार्थस्वरूपता व्यञ्जनव्यापारस्योच्चे । मम्मटेन तु व्यञ्जनव्यापारविषयस्य व्यङ्ग्यस्येति तात्पर्यार्थः । व्यङ्ग्यार्थो वस्त्वलंकाररसादिभेदास्त्रिविधोऽपि वाच्यादूरं भिन्नः । तथा हि—आदिमो भेदस्तावद्वाच्यादन्यः । स हि विधौ प्रतिषेधरूपः प्रतिषेधे विधिरूपश्च । तत्र प्रथमं प्रतिषेधे विधिरूपमुदाहरति—निःशेषेति । च्युतं न तु क्षालितम् । क्षालितमित्युक्ते व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरेव न स्यात् । बाण्यामेव क्षालनभावात् । निर्मृष्टो न तु किञ्चिन्मृष्टः । दूरमनञ्जने निकटे तु साञ्जने । पुलकिनेति तन्वीति चोभयं विधेयम् । व्यङ्ग्य-

अत्र तद्विधिकमेव रन्तुं गताऽसीति प्राधान्येनावमपदेन व्यञ्ज्यते ।

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि । यथा—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववज्जुलमञ्जरीमनाथकम् ।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितर्गं मलिना मुक्त्वच्छायी ॥ ३ ॥

अत्र वज्जुललतागृहे दत्तसंकेता नाऽऽमतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतम् । तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वद्वर्गं स्मृतम् ॥ ५ ॥

क्षेप्यपदस्याधमपदसहायानां चन्दनचयवन्तदीनां व्यञ्जकत्वमित्येषोऽर्थशक्तिमूलो वाच्यप्रकाशो ध्वनिः । तथाऽन्ये स इव त्वं त्वमिव सोऽप्यधम इत्यपमेयापमालंकारो व्यङ्ग्यः । विधौ निषेधरूपस्तु यथा—भम धम्मिअ इति । इस्याश्चित्संकेतस्थान धार्मिकमंचरणान्तगायदोपात्तदवलुप्यमानपल्लवादिविच्छायाीकरणाच्च त्रातुमियमुक्तिः । धार्मिकेति पुष्पाद्यर्थं युक्तं ते भ्रमणम् । विश्रब्ध इति शङ्कना अभावात् । स इति यस्त्वां सभयमकृत । तेनेति । यः प्राक् त्वया कणपरलगाया श्रुतः । अत्र भ्रमेति विधौ तत्र गहने निहोऽस्ति त्वं च शुनोऽपि बिन्नेपि तत्त्वया तत्र न गन्तव्यमिति निषेधः । एवमलकाररमादयश्च वाच्याद्भिन्ना अग्रे व्याख्यास्यन्ते । तद्विशेषात् । नाऽऽमतेति व्यङ्ग्यस्यार्थस्य मलिना मुक्त्वच्छायेत्यनयवोक्त्या निषेधीकृतत्वमिति वाच्यमेव चमत्कारीति । तदिदमत्र तत्त्वम्—यथा मुक्त्रमालिन्यच्छायया कामिन्याः कामुकं प्रति रागोत्कपेः प्रतिपाद्यते न तथा व्यङ्ग्येन । प्रेम्णि हि खलु संकेतच्युताया मुखमालिन्यभावात् । व्यङ्ग्यं त्वन्यथाऽपि स्यादिति ।

यच्च काव्यं केवलवाच्यवाचकैश्चिद्व्यभाक् तच्चित्रम् । रसादिव्यङ्ग्यार्थत्वेन काव्यानुकारित्वाद्विस्मयकारिवृत्तादियोगाद्वा लेखरसाद्व्याद्वा कलामात्रत्वादिना वेत्याह—शब्दाध्वरमिते । अव्यङ्ग्यमित्यत्र नञ्शब्दस्थेषदर्थत्वेनेपदस्फुटतमं व्यङ्ग्यं यत्र तत्तथा । न तु सर्वथा निर्व्यङ्ग्यम् । यतः स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्रान्ततो विभ्रादिरूपतया रसपर्ववसायिता नास्तीत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ।

चित्रमिति गुणालंकारयुक्तम् । अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम् ।
अवरमधमम् । यथा—

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा-
मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्तानाह्लिकाऽह्वाय वः ।
भियादुद्यदुदारददुरदरीदीर्घादरिद्रदुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेटुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥ ४ ॥

वाच्यचित्रं यथा—

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदच्छयाऽपि यम् ।
ससंभ्रमेन्द्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥ ५ ॥
इति श्रीकाव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूपविशेषनिर्णयो
नाम प्रथम उल्लासः ॥ १ ॥

स्फुटप्रतीयमानेति । अत्र स्फुटं प्रतीयमानार्थेन रहितमिति विग्रहः । न तु
स्फुटेन प्रतीयमानार्थेन रहितमिति विग्रहः । इति कृते हि अस्फुटव्यङ्ग्य-
त्वप्रसङ्गः । ततोऽस्फुटनामा मध्यमकाव्यभेदः स्यात् । अतिस्फुटत्वे त्वगू-
ढारूढो मध्यमभेदः । तदिदमत्र तत्त्वं यदस्फुटतमनया रसपर्यवसायित्वं
नास्तीति पष्ठेऽल्लासवक्ष्यमाणत्वात् । स्वच्छन्देति । छातं कृशम् । मूर्छन्नपग-
च्छन्मोहोऽज्ञानं येषां ते तथा । यदि वा मूर्छन् बहु भवन प्राणायामवशा-
न्मोहः श्वासनिरोधो येषामित्यर्थः । विनिर्गतमिति । अमरावती भवतीत्य-
न्वयः । तथा द्रुतपातितक्रियापेक्षयोपश्रुत्येत्यत्र पूर्वकालता । अर्गलाशब्दः
सामीप्यलक्षणया कपाटवृत्तिः । अभिधया वा व्यवधायकत्वमात्राभि-
धायी ॥

इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाशव्याख्याने

संकेत प्रथमोल्लासः ॥

अथ द्वितीय उल्लासः ।

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह—

स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

वाच्यादयस्तदार्थाः स्युः ।

वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः ।

तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ ६ ॥

आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां परस्पर-
समन्वये तात्पर्यार्थो विंशत्पदपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहि-
तान्वयवादिनां मतम् । वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः ।

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

तत्र वाच्यस्य यथा—

सशब्दार्थशरीरस्य काऽलंकारव्यवस्थितिः ।

यावत्कल्याणमाणिक्यप्रबन्धो न निरीक्ष्यते ॥

विषयभेदाच्छब्दभेदो न स्वाभाविक इत्याह—वाच्यदय इति ।
तात्पर्यार्थोऽपि केष्विति । अभिहितान्वयवादिभट्टेऽप्यन्यर्थः । वक्ष्यमाणरूपा-
णामिति । जान्यादिर्जातिरेव वेत्यत्र । बोद्धुः संवन्धिषु जिज्ञासा
आकाङ्क्षा । आकाङ्क्षितस्याऽऽनन्तर्यं संनिधिः । योग्यता संवन्धारहत्वम् ।
अभिधानान्तरमन्वयप्रतिनिमित्तं तात्पर्यार्थोऽप्यस्ति तद्विषयः । तात्पर्य-
लक्षणोऽर्थोऽपि समस्ति । तौ वाक्यविषयावेवेत्याह—अपदार्थोऽपीति ।
आकाङ्क्षादिवशादन्योन्यमन्विताः पदार्थास्तात्पर्यान्यनामधेयं वाक्यार्थं
प्रतिपादयन्ति । प्राक्सामान्यार्थप्रतीतिः । ततोऽन्वये सति पदार्थेभ्यो
विशिष्टप्रतीतिः । यदुक्तम्—पदानि स्वमर्थमुक्त्वा निवृत्तव्यापाराण्यथेदानी-
मर्थोऽवगतोऽर्थान्तरं बोधयति । प्राभाकरपक्षे त्वाकाङ्क्षादिवशान्मिथः
सामान्यतयाऽन्वितानि पदान्येव प्रधानगुणत्वेन मिथोऽनुगतपदसमूहरूप-
विशेषरूपतया वाक्यार्थं वदन्तीति वाच्य एव वाक्यार्थः । पदान्येव
वाक्यं पदार्थ एव तदर्थो न तु पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः ।

सर्वेषामिति । न केवलं प्रत्येयत्वं किंतु व्यञ्जकत्वमपीत्यपिशब्दार्थः ।
वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यादर्थानां व्यञ्जकत्वम् ।

भाए घोरोवरणं अज्ज हुणत्थिस्सि साहिअं तुमए ।

ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ ६ ॥

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते । लक्ष्यस्य यथा—

सौहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दुम्मिआसि मज्ज कए ।

सब्भावणेह करणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥ ७ ॥

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वनाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् । व्यङ्ग्यस्य यथा—

उँअ णिच्चलणिप्पन्दा भिमिणीपत्ताम्मि रेहइ बलाआ ।

णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ मइत्त्वसुत्तिव्व ॥ ८ ॥

अत्र निष्पन्दत्वेनाऽऽश्वस्तत्वम्, तेन च जनरहितत्वम्, अतः संकेत-स्थानमेतदिति कयाचित्कंचित्प्रत्युच्यते ।

अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्राऽऽगतोऽभूरिति व्यज्यते ।

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ ७ ॥

इहागृहीतसंकेतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात्संकेतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्यत स तस्य वाचकः ।

तत्र वक्तृवैशिष्ट्याद्यथा भार घोरोवरणमिति । अत्र तस्या असाध्मी-त्वेऽवगते व्यङ्ग्यप्रतीतिः ।

बोद्धव्यविशेषाद्यथा—सौहेन्तीति । साधयन्ती कथयन्ती प्रतिपादयन्ती वा । अत्र विपरीतलक्ष्यया वाक्यस्य शत्रुत्वं लक्ष्योऽर्थः । तन्मूलं हि सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् । तेनाप्यथमेन किं कार्यमित्यर्थः । प्रयोजनं त्वत्यन्तानुपकारित्वादि लाक्षणिकवाक्यमूलमिति नार्थप्रकाश्यम् ।

निश्चलेति बहिरङ्गव्यापारभ्य निवृत्तिः । निष्पन्देत्यन्तरङ्गव्यापारस्य । ‘ भिमिणीपत्ताम्मि रेहइ बलाआ ’ इति वचनाद्विपरीतरतादिकं स्वयमूहम् । एतत्तृतीयोल्यासे वक्ष्यते ।

यस्येति । शब्दस्य । यत्रेति । जात्यादौ ।

१—सातगृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया । तद्भग किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी ॥ २—साधयन्ती सखि सुभग क्षणे क्षणे दुनाऽसि मज्जन्त । सद्भा-बन्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥ ३—पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरेव ।

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव, तथाऽप्यानन्त्या-
द्व्यभिचाराच्च तत्र संकेतः कर्तुं न युज्यत इति गौः शुक्लश्चलो हित्य इत्या-
दीनां शब्दानां विषयविभागो न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव संकेतः । उपा-
धिश्च द्विविधः—वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासंनिवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः—
सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः—पदार्थप्राणदो विशेषाधानहेतुश्च ।
तत्राऽऽद्यो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये—‘ न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः,
गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः ’ इति । द्वितीयो गुणः । शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं
वस्तु विशिष्यते । साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः । हित्यादिशब्दाना-
मन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहतक्रमं स्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया हित्यादिष्वर्थेषूपधाधित्वेन

आनन्त्यादिति । यद्येकस्मिन् गोपिण्डे संकेतः क्रियते तदाऽन्येषु कर्तुं
न शक्यते । व्यभिचाराच्चने । यो हि पिण्डः संकेतविषयः स व्यवहा-
रकाले व्यभिचरति बाल्यादिभेदात् ।

गौः शुक्ल इति । गोत्वशुक्लत्वचलत्वविशिष्ट एव गोपिण्डे संकेताद्वैः
शुक्लश्चल इत्यादीनां विषयो नास्ति ज्ञानार्थानामप्रयोज्यत्वात् । तदुपाधा-
विति । व्यक्तिविशेषणे । पदार्थप्राणद इति । न हि कश्चित्पदार्थो जातिसं-
बन्धमन्तरेण स्वरूपं लभते । द्वितीय इति । लब्धरूपस्य वस्तुनः पटादेः
पश्चात्संबन्ध्य विशेषाधानहेतुः । यदि हि पटादिना गुणः सहभावीष्यते
तदा पटादौ रूपादय इति प्रतीतिर्न संगच्छते । न हि शुक्लादेर्गुणस्य
पटादिस्वरूपप्रतिलम्भहेतुत्वम् । जातिमहिम्नैव पटादेः प्रतिलब्धस्वरू-
पत्वात् । तदेवं यस्य प्राणप्रदोपाधिनिबन्धनत्वं स जातिशब्दो गवयादिः ।
यस्मात्तु लब्धस्वरूपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुरर्थः प्रतीयते स गुण-
शब्दः । साध्यः पूर्वापरीभूतेति । पूर्वापरीभूतौ तुषबुसादिप्रक्षेपविक्लेदा-
दिरूपावयवौ यस्याः क्रियायास्तद्रूपः । अन्यबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति । न खलु
हिशब्दोच्चारं तथशब्दः । तथशब्दोच्चारं वा हिशब्दः । अत एव संहत-
क्रमं स्वरूपम् । तत्त्वत्तु तां तामभिधाशक्तिमभिव्यञ्जयता वक्त्रा यदृच्छ-
योपाधितया सांज्ञिनि तस्मिन्तस्मिन्निवेश्यते । तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिभि-

संनिवेश्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति । ‘गौः शुक्रश्चलो
दित्य इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः’ इति महाभाष्यकारः । परमा-
णादीनां तु गुणमध्यपाठात्पारिभाषिकं गुणत्वम् । गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत
एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते । यथैकस्य मुखस्य षड्गमुकुरतै-
लाद्यालम्बनभेदात् ।

ज्ञानां चतुष्टयान्मुख्यशब्दार्थश्चतुर्विधः । ननु विशेषाधानहेतुर्गुणः शुक्ला-
दिरिति पूर्वमुक्तम् । ततश्च परमाणुत्वादयो गुणाः परमाण्वादिद्रव्याणां
न विशेषाधानहेतवः । नित्यत्वात् । अनित्यानां हि विशेषाधानहेतुत्वम् ।
पूर्वापरकालविषयो हि विशेष्यविशेषकभावः । तत्कथं तेषां गुणत्वमि-
त्याह—गुणमध्यपाठादिति । अणु महर्दीर्घं ह्रस्वं चेति कणादवचनात् ।
अन्यथा जातिशब्दत्वं स्यात् । न खलु स्वयं परमाणुर्नाप्यपरमाणुः ।
परमाणुत्वयोगात्तु परमाणुरिति । ननु परमाणुषु परमाणुत्वं कस्माक्के-
ष्यते । उच्यते—पार्थिवपरमाणौ पृथ्वीत्वपरमाणुत्वयोः परापरव्यव-
स्थाया अभावात् । यदि पृथिवीत्वमपरं तदा घटेऽपि परमाणुत्वप्रसङ्गः ।
अपरसद्भावे परस्य सद्भावप्रतिपादनात् । अथ परमाणुत्वमपरं तदा
तेजःपरमाणुष्वपि पृथिवीत्वप्रसङ्गः । तस्मान्न जातिशब्दत्वम् । परमा-
णादीत्यादिशब्दाद्येषां प्रागुक्तगुणलक्षणाभावोऽथ च गुणत्वेनेष्टास्ते पारि-
माण्डल्यादयो ग्राह्याः । परिमाण्डलाः परमाणवः । तेषां भावः पारिमाण्ड-
ल्यम् । अनुशक्तिकादीनाम् (पा० सू० ७ । ३ । २०) इत्युभयप-
दवृद्धिः । तच्च वर्तुलत्वमिति न्यायकुमुदचन्द्रे प्रभाचन्द्रो व्याख्यात-
वान् । अपरे तु पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणमाहुः । पारिमाण्डल्यादीत्य-
त्राऽऽदिशब्दादाकाशादीनां परिमाणादयो ग्राह्याः । ननु गुणक्रियायदृ-
च्छानामानन्त्यात्कथं तेषु संकेतः । यतः प्रत्येकं संकेतः कर्तुं न शक्यते
जातिं विनेत्याह—गुणक्रियायदृच्छेति । गुणक्रियायदृच्छादीनां परमार्थत
एकत्वमेव । यदुक्तम्—

कर्मैकं जातिरप्येका जगत्येकः सितो गुणः ॥ इति ।

यस्तु भेदः प्रतीयते स आश्रयभेदाच्च वस्तुतः । अतः स्वाश्रयभे-
दाद्भेद इव लक्ष्यते न तु भेद एव । शुक्लादीनामाश्रया भिन्नाः
शब्दस्वाद्याः । पाकादीनां तण्डुलाद्याः । यदृच्छानां च वृद्धशुकाद्युक्ता
भिन्ना ध्वनयो बाल्याद्यवस्था वा । दृष्टान्तद्वारेण द्रवयति—यथैकस्य
मुखस्येति । यथा हि मुकुरतैलकृपाणादीनां प्रतिबम्बनिबन्धानां भेदादे-

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिस्तच्छुक्लत्वादि सामान्यम् । गुडतण्डुलादिपाकादिष्वेवमेव पाकत्वादि । बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु दित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु दित्थाद्यर्थेषु वा दित्थत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये । तद्दानपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति ग्रन्थगौरवभयात्मकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ।

कमेव मुखं नानाकारत्वेन भासते तथैकशुक्लादिव्यक्तिरेकैव शङ्खाद्याश्रयवशेन नानात्वेन स्फुरति । तस्माद्गुणादेरेकत्वाज्जात्यभावे गुणादिशब्दानां गुणादौ संकेत इति महाभाष्यकारमतम् ।

अन्ये तु गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एव भेदो नाऽऽश्रयभेदादिति मन्यमानाः सर्वत्र जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तं मन्यन्ते । तन्मतं व्याकुर्वन्नाह—
हिमपयःशङ्खादीति । अभिधानं शब्दः । प्रत्ययो ज्ञानम् । पाकादिव्यति । गुडतण्डुलादिद्रव्याभिता ये पाकाद्योऽन्योन्यमन्यत्वेन स्थिताः क्रियाविशेषास्तत्समवेतं सामान्यमस्ति यद्वशेनायं पाक इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययौ स्याताम् । दित्थादिशब्देव्यति । यदृच्छाशब्देषु शुक्लसारिकाद्युदीरितेषु भिन्नेषु दित्थत्वादिकं सामान्यमेव यथायोगं संज्ञिष्वध्यस्तमभिधेयम् । यदि वोपचयापचययोगितया दित्थादौ संज्ञिनिप्रतिक्षणं भिद्यमानेऽप्यभिद्यमानो यन्महिम्ना दित्थो दित्थ इत्येवमभिन्नाकारः प्रत्ययः स्यात्तथाभूतं दित्थादिशब्दावसेयवस्तुसमवेतमेव दित्थत्वादि सामान्यम् । तच्च दित्थादिशब्दैरभिधीयत इति गुणक्रियायदृच्छाशब्दानामपि जातिरेवैकः शब्दार्थ इति । तद्वानिति । जातेरर्थक्रियाकारित्वाभावाद्विफलः संकेतः । व्यक्तेस्त्वर्थक्रियाकारित्वेऽप्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न संकेतः कर्तुं शक्यत इति जातिमती व्यक्तिः शब्दार्थ इति वैशेषिकादयः । अपोह इति । जातिव्यक्तितद्योगजातिमद्बुद्ध्याकाराणां शब्दार्थत्वस्यानुपपद्यमानत्वाद्वययादिशब्दानामगोव्यावृत्त्यादिरूपोऽपोहः शब्दार्थ इति बौद्धाः ।

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ८ ॥

स इति साक्षात्संकेतितः । अस्मेति शब्दस्य ।

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ ९ ॥

कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगाद्गङ्गायां घोष इत्यादौ च

शब्दस्य मुख्येन लाक्षणिकेन व्यञ्जनात्मकेन वा व्यापारेणार्थावगतिहे-
तुत्वमिति मुख्यं तावदर्थमाह — स मुख्योऽर्थ इति । स साक्षात्संकेतितो
मुख्यमिव हस्ताद्यवयवेभ्योऽर्थान्तरेभ्यः प्राग् ज्ञायमानत्वात् । मुख्यार्थवि-
षयः शब्दोऽपि मुख्यः । तत्रेति । अर्थविषये । सप्रयागेक्षया वाच्यावग-
मनशक्तिरभिधाशक्तिः ।

अथेदानीं लाक्षणिकस्य लक्ष्यार्थदर्शनद्वारेण व्यापारमाह—मुख्या-
र्थेति । मुख्यार्थस्यानुपपत्तेरनुपयोगाच्च प्रत्यक्षादिप्रमाणेन बाधे तेन
मुख्यार्थेन सह लक्ष्यार्थस्य योगे संबन्धे सादृश्यादौ सति रूढेः प्रयोजना-
त्प्राविध्यशैत्यादेरशब्दान्तरवाच्यात्ताद्रूप्यप्रतीत्यादिरूपादन्योऽर्थो यल्ल-
क्ष्यते प्रतिपाद्यते यत्साम्यादमुख्यः शब्दव्यापारो लक्ष्यार्थनिष्ठो लक्ष-
णाशक्तिः । यदिति । वाक्यार्थनिर्देशः । सेति । विधीयमाना लक्षणा ।
सर्वनामपदं हि कदाचिदनूद्यमानलिङ्गमादत्ते कदाचिद्विधीयमानलिङ्ग-
मिति । उदाहरणद्वारेण व्याकरोति—कर्मणीति । कुशालौतीति दर्भग्रह-
णायोगान्मुख्यार्थबाधे विवेकत्वादौ संबन्धे रूढेः प्रवीणोऽर्थो लक्षणा-
व्यापारेण लक्ष्यते । आदिशब्दाद्द्विरेफद्विकानुलोम्यमातिलोम्यलावण्या-
दयः । द्विरेफशब्देन रेफद्वितययोगिभ्रमरपदलक्षणार्थलक्षणाद्वारेण रूढ्य-
नुवृत्तिरेव षट्पदादौ क्रियते ।

तुरङ्गकान्ताननहव्यवाहज्जालेव भित्त्वा जलमुल्लालस ।

इत्यादौ तुरङ्गकान्ताननहव्यवाहशब्दो बहवामुखाग्रौ लक्षणया
प्रयुक्तः । न च तत्र रूढः । व्यवहारेऽनभ्यनुज्ञातत्वादिति द्रष्टव्यम् । सति
तु गुप्तार्थप्रतिपादनादिप्रयोजन एवंविधलक्षणा अप्यदुष्टाः । यद्बह-
कुमारिलः—

निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादिमिधानवत् ।

क्रियन्ते सांप्रमं काश्चित्काश्चिन्नैव स्वशक्तितः ॥

गङ्गादीनां घोषाधारत्वासंभवान्मुख्यार्थस्य बाधे विवेचक-
त्वादौ समीप्ये च संबन्धे रुदितः प्रसिद्धेः, तथा गङ्गातटे घोष
इत्यादेः प्रयोगाद्येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पाषनत्वादीनां
धर्मोपां तथाप्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो
लक्ष्यते यत्स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्यनिष्ठो लक्षणा ।

निरुद्धा इति श्रष्टोपचारप्रतीतयः । लक्षणा इति लक्षणाशब्दाः ।
अभिधानवदृष्टादिनामवत् । तथा गङ्गेति । गङ्गातटे घोष इत्युक्ते परि-
मितपावित्र्यादीनां प्रतीतिः । तथेति । अपरिमितत्वेन । अमुख्योऽर्थः ।
लक्ष्यस्तटादिः । सान्तरार्येति । संबन्धवानस्तटादिलक्षणोऽर्थस्तदाश्रया
क्रिया शब्दव्यापारो लक्षणा । तथा हि । गङ्गाशब्दमभिधेयस्य स्रोतसो
घोषाधारतानुपपत्तेर्मुख्यार्थबाधे योऽर्थः समीपसमीपिभावात्मा संबन्धस्त-
दाश्रयेण तटं लक्षयति । लक्षणाबाध प्रयोजनं तटस्व गङ्गात्वैकार्थस-
मवेतपुण्यत्वमनोरमत्वञ्चैत्यादिप्रतिपादनं व्यङ्ग्यम् । न हि तत्पुण्यत्वादि
शब्दान्तरैः स्पष्टं शक्यते । तद्योगश्च तत्राऽऽसन्नत्वम् । तत्पञ्चधोक्तं भर्तृ-
मित्रेण—

अभिधेयेन संबन्धात्सादृश्यात्समवायतः ।

वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥ इति ।

संबन्धाद्यथा—गङ्गायां घोषः । सादृश्याद्यथा—गौर्वाहीको गौरेवायमि-
त्यादौ मुख्यार्थस्य सास्त्रादिमत्त्वेन प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन बाधेऽभिधे-
येन सादृश्याच्चद्रतजाड्यमान्वादिगुणसदृशजाड्यमान्वादिगुणयुक्तो वा-
हीको लक्ष्यते । प्रयोजनं ताडूष्वप्रतिपत्त्यादि । इते च सारोपासाध्य-
वसानालक्षणागौणलक्षणाया उदाहरणे । समवायः सादृश्यम् । यथा
कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तादीनां प्रवेक्षानुपपत्त्या मुख्यार्थबाधे सादृ-
चर्यात्पुरुषा लक्ष्यन्ते । प्रयोजनं च रौद्रत्वादीनां सातिशयानां प्रति-
पादनम् । वैपरीत्याद्भद्रमुखः । अत्र भद्रमुखशब्दस्याभद्रमुखे प्रयोगा-
त्स्वार्थबाधः । अतोऽसौ स्ववाच्यभूतभद्रमुखत्ववैपरीत्याद्भद्रमुखत्वं लक्ष-
णयाऽवगमयति । प्रयोजनं तु गुणासम्भार्यप्रतीतिः । क्रियायोगाद्यथा
महति समरे शत्रुघ्नस्त्वमिति । अत्राशत्रुघ्ने शत्रुघ्नप्रयोगात्स्वार्थबाधः । शत्रु-
घ्नशब्दश्चाशत्रुघ्ने हननक्रियायाः कर्तृत्वायोगाल्लक्षणाया प्रयुक्तः । प्रयो-

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ १० ॥

‘ कुन्ताः प्रविशन्ति यष्टयः प्रविशन्ति ’ इत्यादौ कुन्तादि-
भिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते ।
तत्र उपादानेनेयं लक्षणा ।

गौरनुबन्ध्य इत्यादौ श्रुतिसंश्लेषितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति
जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । न तु शब्देनोच्यते ।

‘ विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे ’

इति न्यायात् । इत्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या । न ह्यत्र
प्रयोजनमस्ति । न वा रुद्धिरियम् । व्यक्त्यविनाभावित्वात्
जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । यथा क्रियतामित्यत्र कर्ता, कुर्वित्यत्र
कर्म, प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च । पीनो देव-
दत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते । श्रुतार्था-
पत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात् ।

जनं च वर्ण्यमानशत्रुघ्नशब्दाभिधेयनृपरूपताप्रतिपादनम् । एवं निरन्त-
रार्थनिष्ठशब्दव्यापारोऽभिधा । सान्तरार्थनिष्ठस्तु लक्षणा । तेनाभिधेयं
मुख्यार्थे बाधिता सत्यचरितार्थत्वादन्यत्र प्रसरतीति तत्पुच्छभूतैव
लक्षणा ।

सा च द्विविधा । शुद्धोपचारमिश्रा च । तत्र शुद्धाऽपि द्विधेत्याह—
स्वसिद्धय इति । येयं प्रयोजनतो लक्षणा तस्या एतौ भेदौ । रुद्धितस्तु
या लक्षणा सा लोके प्राचुर्यं गतेति न तस्या नैयत्यम् । अभि-
धाव्यापारतुल्यैवासाविति भावः । कुन्तादिभिरिति । स्वार्थमत्यजद्विरिति
श्रेयम् । स्वसंयोगिन इति भणनात् । आक्षिप्यन्ते । लक्ष्यन्ते ।

विशेषण इति । जातिलक्षण उपाधौ । अनुबन्ध्यो हन्तव्यः । उपादान-
लक्षणा तु नोदाहर्तव्येति । यथाऽऽयैर्मुकुलादिभिरुक्ता । न च क्रमेण द्वयो-
र्वाच्यता । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात् । शब्दबुद्धिकर्माणि
हि विरम्य व्यापारं न कुर्वन्तीत्यर्थः । पीनो देवदत्त इति । अत्रापि
नोपादानलक्षणा । यथाऽऽयै रसायनाद्यभावे पीनत्वलक्षणकार्येण रात्रि-
भोजनात्मककारणस्य स्वसिद्धये समाक्षेपादुक्ता । श्रुतार्थापत्तेरिति । ‘ इष्टः

गङ्गायां घोष इत्यत्र तटस्थं घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गा-
शब्दः स्वार्थमर्थयतीत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा । उभयरूपा
चेयं शुद्धा । उपचारेणाभिहितत्वात् । अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यस्य
लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम् । तटादीनां गङ्गादिशब्दैः
प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः ।
गङ्गासंबन्धमात्रप्रतीतौ तु गङ्गातटे घोष इति मुख्यशब्दाभिधा-
नाल्लक्षणायाः को भेदः ।

श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पनमर्थापत्तिः । एतत्प्रभाकरो
व्याख्याति—दृष्टः श्रुत इति लोके प्रसिद्धयोपलम्भमात्रे वर्तते । अन्यथा
नोपपद्यतेऽर्थापत्तिव्यवस्थाप्यमर्थं विना न घटत इति याऽर्थस्य
कल्पना साऽर्थापत्तिः । श्रुताच्छब्दादर्थस्याऽऽपत्तिर्व्यवस्थाप्यस्याऽऽपत्त-
नम् । तेन श्रुतार्थापत्तौ रात्रौ भुङ्क्ते इति शब्दः कल्प्यते । अर्थादर्थस्याऽऽ-
पत्तनम् । अर्थापत्तौ तु रात्रिभोजनमर्थ एवेति । अभिधैव स्वात्मनिर्वा-
हाय शब्दान्तरमर्थान्तरं वा कर्षतीति मीमांसकाः ।

लक्षणेनैषा लक्षणेति । अयमभिप्रायः—यत्र शब्दः सर्वथा स्वमर्थं
त्यजन्नन्यं लक्षयति तत्र लक्षणेन तटादिज्ञापनेन लक्षणा । यत्र तु
स्वार्थमपि वदन्नन्यमुपादत्ते तत्रोपादानेनेति । उपचारेणेति । यथा गौर्वा-
हीक इत्यत्र वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते न तथाऽत्रेति भावः । अत्र
लभेदप्रतिपत्तिपूर्वमेवाभेदस्तत्र भेदपूर्वम् । एतदेव द्रष्टव्यम्—अनयोरिति ।
तटादीनां लक्षणाणां प्रतिपादने भेदात्मकं न ताटस्थ्यम् । कुन्तपुरुषयो-
र्गङ्गातटयोश्चाभेद एवेति यदन्यैस्तटस्थे लक्षणा शुद्धेत्युक्तं तद्विषयमि-
त्याह—तत्त्वप्रतिपत्तौ हीति । भेदे तु गङ्गासंबन्धमात्रप्रतीतेर्न लक्षणा-
विशेषः । नन्वत्र कुन्ता एव प्रविशन्ति नान्ये गङ्गायामेव घोषो
नान्यत्रेति विवक्षायां कुन्तगङ्गानिगीर्णतया कुन्तितटयोः प्रतीतौ
साध्यवसानलक्षणैव तत्त्वप्रतीतिप्रयोजनादिसाध्यसिद्धेः किं लक्षणा-
न्तरकल्पनया । यदाह—सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधरं जसाम्भीप्य-
योगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्जकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकाक्षपु-
रुषेष्वतद्भावेऽपि तद्वदुपचार इति । मुकुलस्याप्यदोऽनुमतम् । अत्रोच्यते ।
यत्राऽऽरोप्यारोपविषयभावतयाऽत्यन्तासम्भवेन भेदे सत्यभेदस्तत्र साध्य-
वसानता । यत्र त्वारोप्यारोपविषयभावं विना मूलत एवाभेदप्रतीतिस्तत्रो-

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

आरोप्यमाण आरोपविषयश्च यत्र न पदहनुतभेदौ सामानाधि-
करण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ।

विषय्यन्तः कृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ११ ॥

विषयिणाऽऽरोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णेऽन्यस्मिन् आरोपविषये
सति सा साध्यवसाना स्यात् ।

पादानेन लक्षणा । पूर्वत्र तु पूर्वं भेदप्रतीतिः पश्चादभेदप्रतिपत्तिः ।
इदमत्र तत्त्वम् । अनयोरुदाहरणयोरारोप्यारोपभावं प्रति चित्तमेव न
धावतीत्यत्र सचेतसः प्रमाणम् ।

शुद्धां द्विधोत्तदोपचारमिभ्रां सारोपामाह—सारोपाऽन्येति । विषयी
गवादिर्विषयो वाहीकादिः । अनपहनुतभेदाविति । अनपहनुतस्वरूप एव
वस्तुनि वस्त्वन्तरस्याधिकस्याऽऽरोप्यमाणत्वात् । सामानाधिकरण्यं
भिकार्ययोरेकत्रार्थे वृत्तिर्नीलोत्पलवत् । सादृश्यहेतुका चैषा । उपमानोपमे-
यभावस्य विद्यमानत्वात् । रूपकालंकृतेर्बीजम् । यत्र त्वारोप्येण गवा-
दिना निगीर्णतयाऽऽरोपविषयस्य वाहीकादेः प्रतीतिस्तत्र साध्यवसाना ।
इयमतिशयोक्तेर्बीजम् । यथा—अनासवारूपं करणं मदस्येत्यत्र वयो-
मध्ययोर्भिन्नत्वेऽप्यभेदः । ननु पूर्वस्यामप्यभेदोऽस्ति । रूपकस्याभेदात्मक-
त्वात् । सत्यम् । तत्राऽऽसन्नतामात्रेणाभेद इह त्वत्यासन्नतयोति । कार्य-
कारणभावादिलक्षणायां न रूपकादिविषयता । सादृश्याभावात् ।
यथा—

आयुर्धृतं यज्ञस्त्यागो भयं चोरः सुखं म्रिया ।

वैरं धृतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयः सत्तीर्थसेवनम् ॥

तथाऽप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारस्य कस्यचिदन्यापदेशलक्षणस्य साध्यवसा-
नलक्षणात्वम् । यथा—

अनर्घ्यः कोऽप्यन्तस्तव हरिण इवाकमहिमा

स्फुरत्येकस्यैव त्रिभुवनचमत्कारजनकः ।

इत्यत्र हरिणेन सह प्रतीयमानस्याभेदः ।

भेदाविभौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ,

इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ गौर्वाहीक इत्यत्र गौरयमित्यत्र च । अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाळ्यमान्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् । स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभिधीयत इत्यन्ये । साधारणगुणाश्रयणेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे ।

उक्तं चान्यत्र—

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥ इति ।

सारोपसाध्यवसानयोश्च गौणशुद्धभेदाभ्यां द्वैविध्यमित्याह—भेदाविभाविति । यत्रोपमानगतगुणतुल्यगुणयोगलक्षणां पुरःसरीकृत्योपमेय उपमानशब्द आरोप्यते तौ गौणौ । गुणेभ्य आगतत्वाद्गौणशब्दवाच्यौ । स्वार्थेति । स्वार्थो गोशब्दस्य गोत्वं पिण्डाकृतिर्वा । व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इति वचनात् । परार्थो वाहीकः । तथा च गोशब्दो वाहीकशब्देऽनुपपद्यमानसामानाधिकरण्याद्धाधितस्वार्थः सन् स्वाभिमानपूर्वं स्वार्थसहचारिजाळ्यादिगुणाल्लक्षयित्वा तत्तुल्यवाहीकस्यजाळ्यादिगुणलक्षणाद्वारेण गोमतगुणतुल्यगुणोपेते वाहीक उपचरितः । शब्दोपचारस्यार्थोपचाराविवाधावित्वात्तदर्थोऽपि । केचिच्छब्दोपचारमेव मन्यन्ते । एवमन्वभाषि । तेनेष्वुपचारमिभ्रा । लक्षणाद्वयगर्भीकारेण चतुर्थकक्षायां लक्षणेति । चतुर्थकक्षात्वं लक्षणाया अभिभाषेतया ज्ञेयम् । लक्ष्यमाणगुणयोगेन गोशब्दो वाहीकलक्षणया प्रवर्तत इत्यर्थः । गर्भलक्षणयोरन्त्यलक्षणार्थं प्रवृत्तत्वाद्यत्मयोजनेन प्रयोजनवत्त्वं न तु तयोर्भिन्नं प्रयोजनम् । न तु परार्थोऽभिधीयत इति । गोशब्देन स्वार्थसहचारिगुणलक्षणापूर्वं तदभेदेन वाहीकस्वाः स्वतुल्या गुणा एव लक्ष्यन्ते । सव्यवधानव्यापारात् । न तु वाहीकार्थोऽभिधीयत इत्येकलक्षणामर्भेयं तृतीयकक्षायां लक्षणेत्याहुः । अभिधीयत इति । लक्ष्यते । मुकुलस्त्वेवमाह—यथा गोशब्दः स्वसदृशवाहीकगतजाळ्यादिगुणाल्लक्षयित्वा वाहीकं लक्षयति । साधारणेति । गोर्वाहीकस्य च साधारणास्तुल्या ये गुणास्तदाश्रयेण वाहीक एव लक्ष्यः । अभिधेयेति । मुख्येनार्थेनाविनाभूतस्य केनापि

अविनाभावोऽत्र संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम् । तथात्वे हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् । अविनाभावे चाऽऽक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम् ।

‘ आयुर्घृतम्, आयुरेवेदम् ’ इत्यादौ च सादृश्यादन्यत्कार्यकारणभावादि संबन्धान्तरम् । एवमादौ च कार्यकारणभावोदिलक्षणपूर्वे आरोपाध्यवसाने । अत्र गौणभेदयोर्भेदेऽपि तादृश्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनम् । शुद्धभेदयोस्तन्वयैलक्षणेनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि प्रयोजनम् । क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः । यथेन्द्रार्था स्थूणेन्द्रः । क्वचित्स्वस्वामिभावात् । यथा राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचिदवयवावयविभावात् । यथाऽग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे हस्तः । क्वचिन्नान्कर्म्यात् । यथाऽतक्षा तक्षा ।

संबन्धेन संबद्धस्यान्यवस्तुनो या प्रतीतिः सा लक्षणा शुद्धेत्यर्थः । लक्ष्यमाभैर्गुणैर्जाख्यादिभिः संबन्धाद्या तु वृत्तिः सान्तरार्थनिष्ठः शब्दव्यापारः सा गौणी । नान्तरीयकत्वमिति । नान्तरमविनाभावः । तत्र भवं नान्तरीयम् । गहादित्वादीयः । तदेव नान्तरीयकमिति । अविनाभावि येन विना यन्न भवति तन्नान्तरीयकं तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणं कृतकत्वानित्यत्वादिचत् । तथात्वे ऽस्तीति । नान्तरीयकत्वे हात्यर्थः । न हि मञ्चापुरुषयोरविनाभावोऽस्ति । इत्युक्तमिति । गौरनुब्रज्य इत्यत्र ।

एवमादायिति । आयुषः कारणे घृते तद्वत्कार्यकारणभावलक्षणापूर्वत्वेनाऽऽयुष्टं कार्यमुपचरितम् । तेनेयं कार्यकारणभावलक्षणागर्भाकारेण लक्षणा । मुकुलस्याप्यदाऽनुमतम् । सप्रयोजना च लक्षणेत्याह—गौणभेदेति । अन्यैलक्षणेनेति । क्षीरादिवसादृश्येन । यथाऽऽयुष्कारणं घृतं न तथा क्षीरादि । आयुष्टाच्च न व्यभिचरतीति कार्यकारित्वादि प्रयोजनम् । संबन्धाश्च बहवो यदुक्तमेकशतं षष्ठ्यर्थ्या इत्याह—क्वचित्तादर्थ्यादित्यादि । क्वचिन्मानाद्यथा—आढकमश्नाति । क्वचिदरणाद्यथा तुलाघृतं चन्दनं तुला । क्वचिदाधिपत्याद्यथा—पुमानयं गोत्रम् । स्थानाद्यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीत्याद्याः स्वयं यथालक्ष्यं लक्षणीयाः । एषु शुद्धा लक्षणा । क्वचिद्गुणं क्वचित्प्रयोजनाच्च । क्वचित्सारोपा क्वचित्सं-

ध्यवसाना च । इत्युपचारमिश्रा चतुर्थोक्ता । ननु गङ्गादिशब्दः सम-
 चापक्षतटादिप्रत्यायकोऽन्यथा वा । पूर्वपक्षश्चेत्तर्हि मुख्यः । तत्र कृतस-
 मयत्वात् । अनेकार्थेष्वपि संकेतितो हरिशब्दादिवन्मुख्य एव । अथो-
 च्चरः पक्षस्तदा नार्थप्रतीतिकृत् । न हि शब्दो दीपवद्योग्यतयैवार्थं प्रकाशय-
 ति । किंतु लिङ्गवत्संबन्धग्रहणवलात् । अथे गङ्गादिशब्दः साक्षात्संबद्धः
 प्रवाहादौ । तेन सह तटादेः संबन्धः । ततः साक्षात्संबन्धाभावात्तत्रार्थे
 गङ्गादिशब्दस्यामुख्यतेति चेन्न । साक्षात्संबन्धस्तावन्न शब्दानां
 केनाप्यस्ति । गुणत्वात् । समवायस्तु व्योम्नैव । संकेतस्तु सःक्षादेवा-
 स्ति । तटादिप्रत्यायकत्वात् । न हि संबद्धसंबन्धाद्भूतलशब्दात्तत्स्थषु
 वृक्षादिषु प्रतीतिः स्यात् । स्याद्वा संबद्धसंबन्धात्प्रतीतिस्तथाऽपि नामु-
 ख्यता । विशिष्टज्ञानकारित्वात् । न हीन्द्रियसंबद्धसंबन्धाद्गुणादौ
 विशिष्टं ज्ञानं कुर्वद्गौणम् । अविशिष्टज्ञानकारित्वे तु शब्दस्याप्रयोज्य-
 तैव । उच्यते । लोकादेव च शब्दार्थानां मुख्यामुख्यत्वम् । संकेतित
 एवार्थे केनचिन्निमित्तेन प्रवर्तमानो मुख्यः शब्दः केनचिद्भाक्त इति ।
 यथैकस्मिन्नेव भूधरोऽस्तीत्यादिः क्रियाशब्दः । पर्वत इत्यादिर्जाति-
 शब्दः । तदेवं निमित्तभेदाच्छब्दानां संज्ञा मिथ्यन्ते । यथा वा स एव
 शब्दः काप्यर्थे पारिभाषिकः कापि नैमित्तिकः समयापेक्षया विशिष्टज्ञा-
 नजनकत्वाविशेषेऽपि । यथाऽऽकाशशब्दो व्योमालोकयोः । समोऽपि
 द्विधा साधारणासाधारणत्वेन । तत्र यः सर्वलोकशास्त्रे व्यवहारहेतुः
 स पूर्वः । यथा वृद्धिशब्देनाधिकीभाव उच्यते । यस्तु न सर्वस्मिंल्लोके
 शास्त्रे वा स द्वितीयः । यथा वृद्धिशब्देनाऽऽदौत उच्यन्ते । लोकेऽपि च
 गवाद्यर्थेषु व्यवहाराय गङ्गाचन्द्रिकेत्यादिशब्दः संकेत्यते । तत्रासा-
 धारणसमयापेक्षी शब्दो यत्र यत्र संकेतितस्तत्र तत्र तथाऽर्थप्रत्या-
 यकः सन्मुख्यः । साधारणसमयापेक्ष्यपि यो जात्यादिनिमित्तेन
 संमितः स तन्निमित्तयोगिष्वर्थेषु मुख्य एव । निनिमित्तोऽपि व्योमादि-
 शब्दो यत्रार्थे परिभाषितस्तत्रार्थे मुख्य एव । यस्तु सामीप्यादिनि-
 मित्तेन संकेतितः स सर्वलोकशास्त्रेषु भाक्तः प्रसिद्ध इति सर्वं शुभम् ।
 तथा गङ्गादिशब्देभ्यः प्रवाहाद्यर्थप्रतीतिपूर्वं सामीप्यादिहेतुना विवेक-
 तस्तटादिधीः । रजतमिदमित्यत्र त्विदंशब्दामृशुक्तिमविविच्यैव
 रजतधीः । तेनात्र भ्रान्तिः । पूर्वत्र तु नैवम् । एतेनातस्मिंस्तदिति
 ज्ञानं भ्रान्तमिति न्यायाद्गङ्गादौ तटादौ गङ्गादिज्ञानं भ्रान्तं तदे-

लक्षणा तेन षड्विधा ॥ १२ ॥

आद्यभेदाभ्यां सह । सा च

व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ।

तच्च गूढमगूढं वा,

तत्त्वेवि व्यङ्ग्यम् । गूढं यथा—

मुखं विकसितस्मितं वक्षितवक्रिम प्रेक्षितं

समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोद्धुरं

वतेन्दुबदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ ९ ॥

अगूढं यथा—

तुश्च शब्दो न प्रयोगार्ह इति प्रश्नस्यानवकाशः । एवं च तस्मिंस्तदित्य-
भ्रान्तज्ञानहेतुः शब्दो मुख्य इति ।

तेनेति । उपसंहारे । आद्यभेदाभ्यां सह संकलने षोढा । संक्षेपेणैवात्र
लक्षणाविचारः कृतः । विस्तरेण तु मुकुलादिरचितमातृकादिग्रन्थेभ्यो
ज्ञेयः ।

मुखमिति । अत्र विकसितशब्दोऽचेतने स्मिते बाधितस्वार्थः । पुष्पधर्म-
त्वाद्द्विकासस्य । ततः सच्छवित्वविस्तारित्वसाहचर्यात्स्मित उपचरितः ।
व्यङ्ग्यं च दृश्यत्वसुगन्धित्वादि । अत्र हि वाच्यस्य विकासस्यानुपप-
द्यमानत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो लक्षणाभूलो ध्वनिः । तथा वक्षितश-
ब्दोऽचेतने वक्रिमण्यसंभवत्परतन्त्रस्वार्थः सच्चारित्वतन्मुखप्रेक्षितत्वादि-
साहचर्याद्वक्रिमाणं लक्षयति । सर्वथा सदनुसरणं न कदाऽप्यन्यत्र सज्जाव
इत्यादिध्वननम् । समुच्छलितशब्देन बाधितसामस्त्योच्छलनस्वार्थेनाक-
स्म्यदधिकीभवनसाम्याद्विभ्रमं लक्षयता प्रौढत्वबद्धास्पदत्वसर्वजनस्पृह-
णीयत्वादि व्यज्यते । अपास्तशब्देनाभूर्तिमत्याश्रितमर्यादायाम् अमूर्तायां
बाधितापक्षेपणात्यार्येन स्वत्वनिवृत्तिसाहचर्यात्संस्थां लक्षयता भूयोऽस्वी-
करणानवलोकनादि व्यङ्ग्यम् । मुकुलितशब्दो बाधितकोरकत्वस्वा-
र्थोऽभिनवोद्गमसाहचर्यात्स्वनं लक्षयति । व्यङ्ग्यं चाभिलषणीयत्वचार-

त्वास्पदत्वबन्धन्यथसमुद्गीयन्त्वादेकम् । उद्धुरशब्दो बाधितधुरौन्मुख्यस्वार्थ
उन्नतत्वसाम्यार्दसम्बन्धवज्जघनं लक्षयति । पीनत्वस्मरनिकेतनत्वादि
व्यङ्ग्यम् । इन्दुवदनेत्यत्र यदोपचारस्तदेन्दुशब्दो बाधितस्वार्थः सुहृ-
त्तत्वादिसादृश्याद्भेदं लक्षयन्स्मरगरविधुरीकृतविभुवनजीवयितृणादिकं
ध्वनयति । उद्गमशब्दो बाधितोजयात्मस्वार्थो नवोद्भेदसाम्याच्चारुण्यं
लक्षयन्सर्वजनाह्लादकत्वं व्यनक्ति । मोदतेशब्दो बाधितहर्षात्मकस्वार्थो
वितर्दकत्वादिसादृश्यादुद्गमं लक्षयन्नुच्छृङ्खलत्वाभिलषणीयत्वप्रभृति व्य-
नक्ति । यथा वा—

गअणं च मत्तमेहं धारालुलि अज्जुणाइ अवणाई ।

णिरहंकारमिअंका हरंति नीला उवि णिसाउ ॥

चशब्दोऽप्यर्थे । न केवलं स्वं सतारं मत्तमेघमपि, न केवलं मलया-
निलान्दोलिताम्नाणि वनानि धारालुलितार्जुनान्यपि, न केवलं शशि-
सिता निशा निरहंकारमृगाङ्गं नीला अपि हरन्त्युत्सुकयन्तीत्यर्थः ।
मत्तशब्दो बाधितक्षीबात्मकस्वार्थो मर्यादोलङ्घनसादृश्यान्मेघोल्लस्य-
न्नसमञ्जसकारित्वदुर्निवारत्वादि ध्वनयति । निरहंकारशब्दोऽपि विच्छा-
यतासादृश्याच्चन्द्रं लक्षयन्स्तत्पारतन्त्र्यजीवन्मृतप्रायत्वाकिञ्चित्करत्वसद-
विद्यमानत्वादि व्यनक्तीति लोचनकारः । वक्रोक्तिकारोऽपि —

तरन्तीवाङ्गानि स्वलदमललावण्यजलधौ

मथिन्नः प्रागल्भ्यं स्तनजघनमुन्मुद्रयति च ।

दृशो लीलारम्भाः स्फुटमपवदन्ते सरलता-

महो सारङ्गनक्ष्यास्तरुणिमनि गादः परिचयः ॥

इत्यत्र सादृश्योपचारमूचे । यथा चोपचारस्तथा वक्रोक्तिजीवितग्र-
न्थाज्ज्ञेयः । पूर्वग्रन्थानुसारेण सादृश्यलक्षणेयमभिहिता । यावताऽनुपल-
क्षितलक्षणाऽपि स्यात् । तथाहि—विकसितशब्दः स्मितविशेषणत्वानुप-
पत्त्या बाधितार्थः स्वसहचारिणां सच्छायत्वविस्तृतत्वसुरभित्वादीनामे-
कस्य कस्यचिद्विशेषणतासिद्धये स्वार्थमर्पयति । ततः सच्छायं विस्तृतं
सुरभि वा स्मितमिति लभ्यते । विकसितं हि लोकलोचनलोभकं
स्यादित्यतो लक्ष्यस्य सच्छायत्वादेर्लोकाल्लादित्वं प्रतीयते । तद्वद्वारेण
च स्मितस्यापीति । एवमेव रीत्या वक्षितेत्यादिष्वपि । ननु न लक्ष-
णावबुद्धत्वं कार्यम् । शक्यते श्लोकस्यावाचकस्य वाचकवद्भावः कल्पयि-
तुम् । तदिदं दुष्टमिति चेत्—न । अहमलक्षणाविषयं वामनीयं कवि-

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विद्वन्धरितानाम् ॥

उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥ १० ॥

अत्रोपदिशतीत्यनायासेन शिक्षादानमभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयते ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥ १३ ॥

अव्यङ्ग्या, गूढव्यङ्ग्या, अगूढव्यङ्ग्या च ।

तद्गूढलक्षणिकः,

शब्द इति संबध्यते । तद्भूस्तदाश्रयः ।

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

कुत्र इत्याह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ १४ ॥

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनाभापरा क्रिया ।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र
नान्यतस्तत्प्रतीतिरपि तु तस्मादेव शब्दात् । न चात्र व्यञ्जनादृ-
तेऽन्यो व्यापारः । तथाहि—

शिक्षापदमिदं ज्ञेयं न ह्यलक्षणाविषयम् । नन्वहद्या लक्षणैकाऽपि दुष्टा ।
सन्तु दूरे वक्ष्ये इति चेन्न । एकस्या अहद्याया अपि सरसान्यवाक्यस-
ङ्गेन कथंचन शक्यते ह्यहताऽऽपादयितुं न वक्षीनां तथा । अत्रोपदिशतीति ।
अगूढव्यङ्ग्यव्यञ्जकपदमिदम् । तथाहि—यौवनमदस्याचेतनत्वादुपदे-
शेन बाधितस्वार्थेन वक्रभेक्षणादिव्यवस्थापकादिसाम्यान्मदं लक्षयताऽ-
प्रयासेन शिक्षादानं वस्तु व्यङ्ग्यमभिधेयवदतिस्फुटतया प्रतीयते ।
तेजान्नागूढं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदः ।

एवं यत्र शब्दित्येव मुख्यार्थवाधादिसहकार्यवैलक्षण्यभासनशक्तिर्लक्ष-
णाशक्तिस्तदाश्रयं लक्षणिकं वदन्तीत्याह—तद्विरिति ।

तत्र व्यापार इति । तत्र प्रयोजने गूढागूढे व्यञ्जनात्मा व्यापारः ।
तत्रेति विषयसप्तमी । तेन शब्दस्य व्यङ्ग्यविषये व्यञ्जनव्यापार
इत्युक्तं स्यात् ।

यस्येति । प्रयोजनभूतफलावगमस्य सुखसंपत्तये हि स लक्षणाशब्द-
स्तस्मिन्मुख्येऽर्थे प्रयुज्यते । यदि च सिंहो माणवक इति सौर्यातिशयेऽ-
वगमयितव्ये स्वलक्षितत्वं शब्दस्य किमर्थं तस्य प्रयोगः । गम्य इति
व्यन्तो निर्देशः । शब्दावगमयितव्य इत्यर्थः । नान्यत इति । अभिज्ञा
लक्षणाव्यापारान् । शब्दादिति । गङ्गादेः ।

नाभिधा समवाभावात् ।

गङ्गायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते न तत्र गङ्गादिशब्दाः संकेतिताः ।

हेत्वभावाच्च लक्षणा ॥ १५ ॥

मुख्यार्थबाधादिप्रयं हेतुः । तथा च—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतास्मिन्न च शब्दः स्वलङ्घतिः ॥ १६ ॥

यथा गङ्गाशब्दः स्नातोसि सबाध इति तटं लक्षयति तद्वद्यदि तटेऽपि सबाधः स्यात्तत्प्रयोजनं लक्षयेत् । न च तटं मुख्योऽर्थः । नाप्यत्र बाधः । न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः संबन्धः । नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित्प्रयोजनम् । नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः ।

एवमप्यनवस्था स्यादा मूलक्षयकारिणी ।

एवमपि प्रयोजनं चेन्नक्ष्यते तत्प्रयोजनान्तरेण तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत् ।

लक्ष्यं न मुख्यमिति । यदि लक्षणा व्यापारगम्यं प्रयोजनमिष्यते तदा लक्ष्यं तटं तावन्मुख्यं न भवति । न च तटस्य मुख्यार्थस्य बाधः । घोषाधारत्वोपपत्तेः । न वा पावनत्वाद्यैर्लक्ष्यैः संबन्धः । प्रत्युत विष्ठास्थिप्रभृत्यपवित्रपदार्थयोगः । न च प्रयोजने लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमस्ति । तथा तत्र प्रयोजने व्यङ्ग्ये शब्दो न स्वलङ्घतिः प्रतिपादयितुमसमर्थः । स्वलङ्घन्ती बाधकव्यापारेण विधुरीक्रियमाणा गतिरवबोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य । तद्व्यापारो हि लक्षणा । न हि प्रयोजनमवगमयतस्तटवृत्तेर्गङ्गाशब्दस्य बाधकयोगः । यदि च प्रयोजनेऽवगम्ये स्वलङ्घतित्वं तत्तस्य प्रयोगे दृष्टतैव स्यादित्याह—नापि गङ्गाशब्द इति । यथा तटस्य प्रयोजने प्रतिपाद्ये सामर्थ्यं न तथा गङ्गाशब्दस्य । तस्मादभिधालक्षणाभ्यामन्यस्तच्छक्तिद्वयोपजनितार्थावगमपवित्रितप्रतिपत्तनतिभासहायार्थयोतनशक्तिर्ध्वननात्मा व्यापारः । तेन यत्केनचिद्वृत्तिलक्षणेति नाम कृतं तद्व्यसनमात्रं तत्तत्भावे च प्रयोजने लक्ष्ये प्रयोजनान्तरान्वेषणेनानवस्थानादतिप्रसक्तिः ।

ततश्च मूलक्षतिरित्याह—एवमपीति ।

ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तदं लक्ष्यते । गङ्गायास्तटे घोष
इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा ।
तर्त्तिक व्यञ्जनयेत्याह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १७ ॥

कुत इत्याह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

प्रत्यक्षादेहि नीलादिविषयः । फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा ।

विशिष्टे लक्षणा नैवम्

निगदेन व्याख्यातम् ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १८ ॥

लक्षिते तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधातात्पर्य-
लक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जनध्वननद्योतना-
दिशब्दवाच्यमवश्यमेपितव्यम् ।

एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । अभिधामूलं त्वाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगादिरवाच्यार्थधीलुक्व्यापृतिरञ्जनम् ॥ १९ ॥

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

प्रतिपत्तिश्चेति । एषाऽपि लक्षणा व्यापारविषया ।

प्रकटतेति । प्रकटत्वं भट्टमते । संवित्तिः प्रभाकरमते । प्रकटत्वं
वस्तुधर्मः । संवित्तिस्त्वात्मनः । यथाऽऽत्मना स्वमहत्त्वेन व्याप्तं शरी-
रमेव जीववदिति व्यपदिश्यते न घाति तथा ध्वनिनाऽपि गुणालंका-
रचारुशब्दार्थावेव व्याप्तौ काव्यमिति व्यपदेश्यौ न निर्गुणालंकारौ ।
तेन गौर्वाहीक इत्यादौ सव्यङ्ग्यत्वेऽपि न काव्यता ।

संकेतस्याविशेषेण प्रकटत्वाद्नेकार्थानां शब्दानां नियतार्थप्रत्या-
यकत्वे संयोगादिसहितानां नियतार्थप्रत्यायकत्वं स्मदित्याह—संयोगाद्यै-
रिति । सप्तस्वचक्रोऽश्वचक्र इत्यत्र संयोगविप्रयोगाभ्यां विष्णुरेवो-

इत्युक्तदिशा सशङ्खचक्रो हरिः, अशङ्खचक्रो हरिरित्युच्यते ।
 रामलक्ष्मणाविति दाशरथौ । रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्त-
 वीर्ययोः । स्थाणुं भज भवच्छिद इति हरे । सर्वं जानाति देव इति
 युष्मदर्थे । कुपितो मकरध्वज इति कामे । देवस्य पुरारातेरिति
 शंभौ । मधुना मत्तः कोकिल इति वसन्ते । पातु वो दयितामु-
 खमिति सांमुख्ये । भात्यत्र परमेश्वर इति राजधानीरूपादेशाद्वा-
 जनि । चित्रभानुर्बिभातीति दिने रवौ, रात्रौ बह्वौ । मित्रं
 भातीति सुहृदि । मित्रो भातीति रवौ । इन्द्रशत्रुरित्यादौ वेद
 एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् । आदिग्रहणात्

एद्वहेमेत्तेत्यणिआ एद्वहेमेत्ते हिं अच्छिबत्ते हिं ।

एद्वहेमेत्तावस्था एद्वहेमेत्ते हिं दिअ एहिं ॥ ११ ॥

इत्यादावभिनयादयः । इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधाय-
 कत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत्कचिदर्थान्तरप्रतिपा-
 दनं तत्र नाभिधा । नियमनात्तस्याः । न च लक्षणा । मुख्या-
 र्थबाधायभावात् । अपि त्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः ।
 यथा—

च्यते । स्थाणुं भजेत्यत्रार्थात्प्रयोजनाच्छंभौ । सर्वं जानातीति प्रकर-
 णेन युष्मदर्थे । प्रकरणमशब्दमर्थस्तु शब्दवानित्यनयोर्भेदः । कुरित
 इति । कोपलक्षणं हि लिङ्गं कामस्य नाब्धेः । अचेतनत्वात् ।
 देवस्येति । पुरारातेरिति शब्दसंनिधेर्देवशब्दः शंभौ । मधुनेति । वसन्त-
 स्यैव पिकमदजनने सामर्थ्यमिति सं एव मधुशब्दवाच्यः । पात्विति ।
 बहुप्रकारं हि रक्षगम् । तदत्र दयितः मुखमपेक्ष्यौचित्यात्प्रसादसांमुख्य-
 मेव पालनं नियम्यते । इन्द्रशत्रुरिति । इन्द्रशत्रुर्वैवर्धस्वेत्यत्रेन्द्रश्चासौ
 शत्रुश्चेति कर्मधास्ये 'समासस्य' (पा० सू० ६ । १ । २२३) इति
 सूत्रेणान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा०
 सू० ६ । २ । १) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व इन्द्रशब्दस्यान्तो-
 दात्तत्वमिति स्वरो वेद इव न काव्ये विशेषप्रतिपत्तिकृत् । वेदे तु
 विशेषप्रतिपत्तिकृत् । तथा ।—

१—एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राम्यामक्षिपत्राम्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
 वंशाश्रितेः कुतश्चिलीमुखसंज्ञस्य ।
 यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दाना-
 म्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥ १२ ॥
 तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः ।

तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

यत्सोऽर्थान्तरयुक्तथा ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ २० ॥

तथेति व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम द्वितीय उल्लासः ॥ २ ॥

मञ्जो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

अभिनयादय इत्यत्राऽऽदिशब्दादपदेशसंज्ञानिर्देशेङ्किन्ताकाराः । भद्रेति ।

भद्रः कल्याणप्रकृतिः । भद्रा इस्तिनां विशिष्टा जातिः । वंशः पृष्ठनाडिर-

न्वयश्च । शिलीमुखाः श्या भ्रमराश्च । परान्वारयतीति परः प्रकृष्टो

वारणो इस्ती च । दानं त्यागपदौ । अत्र रजवर्णनप्रकरणेन नियता-

भिधानशक्तयो भद्राद्याः शब्दा एकमेवार्थं ब्रुक्त्वा सार्धका एव ।

अनन्तरं त्वर्थावगतिर्ध्वननव्यापारादेव शब्दशक्तिमूलात् । अत्र पदानि

शब्दशक्त्या गजवृत्तान्तं व्यञ्जयन्तीति वाक्यप्रकाशो वस्तुध्वनिः । यदा

तु प्रस्तावादिनियमो न स्यात्तदा द्वयोस्पर्ययोर्वाच्यत्वाच्छेषालंकार एव

न शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः ।

अर्थान्तरेति । द्वितीयेनार्थेन युक्तो व्यञ्जकः । यद्वा—अर्थमन्तरे

कुलकीति स तथा । सहकारितयेति । वाक्यविवक्षितवाच्ये लक्षणाभि-

धायुले शब्द एव व्यञ्जकस्तथाऽप्यर्थस्य सहकारित्वं न हीयते । इतरथा

त्वज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तस्य व्यञ्जकः स्यात् । केवलं शब्दस्य मुख्यता ।

तत्राविवक्षितवाच्यध्वनौ कुलं विकसितेत्यादिवाक्यमभिधया पदार्थमु-

क्त्वाऽन्वयं च तात्पर्यशक्त्याऽवगमय वाचकेनान्वयं व्यपहत्य लक्षणया

लक्ष्यं लक्षयित्वा ध्वन्यं ध्वनयति । तेनात्राभिधातात्पर्यलक्षणाध्वननाद्या-

श्वत्वारो व्यापाराः । विवक्षितवाच्ये तु त्रयः । तत्र लक्षणया अभवात् ।

इत्याचार्यभीमाणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाशव्या-

ख्याने संकेते द्वितीयोल्लासः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीय उल्लासः ।

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम् ।

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकानाम् ।

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

कीदृशीत्याह—

वक्तृबोद्धव्यकाकुनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ २१ ॥

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ॥

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २२ ॥

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः काकुर्ध्वनेर्विकारः । प्रस्तावः प्रकरणम् ।

अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मनः । क्रमेणोदाहरणानि—

अइपिहुलं जलकुम्भं घेत्तुण समागदस्मि सहि तुरिअम् ।

समसे असखिलणीसासणीसहा बीसमामि खणम् ॥ १३ ॥

अत्र चौर्यरतमोषनं गम्यते ।

सम्यक्छद्मद्विलासश्रीस्तेषां न स्याद्वीयसी ।

परिच्युता न संकेताद्येषां मतिनितम्बिनी ॥ १ ॥

अर्थव्यञ्जकतेति । अर्थो व्यञ्जको यदि निरपेक्षस्तत्सदा तमर्थमव-
गमयेत् । अथ साक्षेयः किं तस्यापेक्षणीयमित्याह—वक्तृबोद्धव्येति ।
बोद्धव्य इत्यन्तर्भूतव्यर्थः । वाक्यवाच्याभ्यां युक्तोऽन्यसंनिधिर्वाक्य-
वाच्यान्यसंनिधिस्तस्य तथेति विग्रहो न तु समाहारः । तस्य नपुंस-
कत्वात्संनिधिन इति स्यात् । वयं त्वस्य श्लोकस्य द्वितीयं पादम्
' अथ व्यञ्जकतोच्यते ' इति पठामः । व्याख्यानं चेत्यम्—अर्था
वाच्यादयः पुरोक्ता अथ तेषामर्थानां व्यञ्जकतोच्यते । मूलव्याख्यायां
त्वयशब्दस्य गम्यमानता व्याख्येया । प्रस्तावदेशेति । स्पष्टम् ।
अइपिहुलमिति । अत्र काचिदसती कृतान्यपुरुषसङ्गना कायगतविकार-
विशेषापहवनाभिधेये । तस्याभासाभ्रीत्वेऽवगते तृतीयस्य तदस्यस्य
प्रतिभाजुषो व्यङ्ग्यप्रतीतिः । न अत्र बोद्धव्यादीनां सामर्थ्यम् ।
सत्या वक्तृत्वे सति ते हि नैवविधायं व्यक्तुमलम् ।

तुहेति द्वितीयार्थे षष्ठी । त्वामपीत्यर्थः ।

१—अतिविपुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वारितम् ।

अमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥

ओणिङ् दोब्बल्लं चिन्ता अलसचृणं सणीससिअम् ।

मह मन्दभाइणीए केरं सहि तुहवि अहह परिहवइ ॥ १४ ॥

अत्र दूत्यास्तत्काःमुकोपभोगो व्यङ्ग्यते ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं बल्कलधरैः ।

विराटस्याऽऽवासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाश्यापि कुरुषु ॥ १५ ॥

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति काका प्रका-
श्यते । न च वाच्यसिद्धयङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं
शङ्क्यम् । प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः ।

कायत्यर्थान्तरमिति काकुः । यद्वा काकुर्जिह्वा तद्व्यापारविशेष-
संवाद्यत्वाद्गुणैर्विकारोऽपि काकुः । यद्वा ककि लौल्य इत्यस्य धातोः
काकुशब्दः । प्रकृतार्थातिरिक्तमपि वाञ्छतीति लौल्यमस्याभिधीयते ।
यद्वेषदर्थे कुशब्दस्य कादेशः । तेन हृदयस्थवस्तुप्रतीतेरीषद्भूमिः काकुः ।
ननु काव्ये स्वरो न विशेषप्रतिपत्तिकृदिति प्रागुक्तम् । तत्कथं काकु-
स्वरोऽत्र काव्योपयोगी प्रोक्तः । सत्यम् । प्रकृतार्थापेक्षया काव्ये स्वरो
नोपयोगाति ज्ञेयम् । व्यङ्ग्यापेक्षया तु काव्योपयोगी लक्ष्यानुसारतः
प्रतिपच्यते । यथाऽत्र । तद्वैशिष्ट्याद्यथा—तथाभूतामिति । कौरवैर्यु-
धिष्ठिरं प्रति प्रधानानि प्रेषितानि । ततस्तेन संभित्सता भीमानुनयार्थं
सहदेवः प्रेषितः । स च कोपमपहरन्सहदेवं प्रति काकेदमाह । गुरुः
खेदं कोपं मयि भीमे भजतीति । ननु तथाभूताभित्यादिवाच्यसिद्धौ
काकुरयं स्वरविशेषः कारणमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदः कथं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न च वाच्येति । हे सहदेव कुरुषु न खेदो गुरोर्य-
न्मयि खेद इत्येवंरूपप्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः । काकोस्तु यद्वै-
शिष्ट्यं तत्पर्यालोचनया सहदेवस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति नैव काका-
क्षिप्तो गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदः । अयमाशयः—काव्येऽर्थानुपपत्तिसंभवे
सति व्यङ्ग्याद्यदा काव्यार्थोपपत्तिस्तदा वाच्यसिद्धयङ्गनाख्यो मध्यम-
काव्यभेदः । यदा त्वर्थानुपपत्तिसंभव एव सति काकोर्व्यङ्ग्यविश्रा-
न्तिद्वारेण काव्यार्थोपपत्तिस्तदा काकाक्षिप्ता । यथा—मथ्नामि ।

१—औन्निद्धं दीर्घरूपं चिन्तालसत्वं सनिःशसितम् ।

मम मन्दभागिन्याः कृते सखि त्वामप्यहह परिभवति ॥

तद्भा मह गण्डस्थलनिमिषं दृष्टिं च वेत्ति अन्वयो ।

एहि सच्चेअ अहं ते अ कबोला णसा दिही ॥ १६ ॥

अत्र मत्सर्त्री कपोलप्रतिविम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत्,
चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं त इति
व्यज्यते ।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी

कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।

किं चैतस्मिन्पुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता

येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥ १७ ॥

कौरवशतं समरे न कोपादित्यत्र । तथा हि । अत्र भीमेन यध्नायीति
वक्तुं स्वप्नेऽपि न संभाव्यत इति काव्यार्थानुपपत्तौ सत्यां काकुर्व्यङ्ग्या-
र्थवभ्रान्तिद्वारेण काव्यार्थमुपपादयति तदा न काकाऽऽक्षिप्तता । यथाऽत्र ।
अत एव काका प्रकाश्यत इति पदं काका काकुर्वैशिष्ट्येन प्रकाश्यत
इत्थं व्याख्येयमिति शुद्धध्वन्युदाहरणवादिनां पक्षः । ये तु ध्वनिमात्रं
प्रत्येवार्थस्य व्यञ्जकताऽत्र प्रकरणे प्रोच्यत इत्युच्यस्तत्पक्षाश्रयणेन पूर्वो-
क्तरीत्यऽनपेक्षया काकाऽऽक्षिप्तव्यङ्ग्यता ज्ञेया । तथा दृष्टेति क्रिया यदा
गुरुकर्तृका तदा स्थितोषितेत्यत्र भावक्तान्तत्वे सति कर्मता व्याख्येया ।
यदा त्वस्मत्कर्तृका तदा यद्यपि तथाऽपीति पदद्वयाध्याहारेण व्याख्या
कार्या । अपराऽप्यसंगतिरस्य श्लोकस्य प्रकृतानुपपत्त्यात्संकेतकरणस्य
प्रस्तुतत्वाच्च न प्रकाशिता ।

वाक्यविशेषाद्यथा—तद्भा इति । अत्र वाक्योपात्तपदसमन्वयानु-
पपत्तेर्वाक्यपर्यालोचनया प्रच्छन्नकामुकत्वं व्यज्यते । न चात्र वक्तृ-
बोद्धव्यवैशिष्ट्यं यतस्तयोर्वैशिष्ट्ये सत्यप्येवंविधवाक्याभावे व्यवङ्ग्या-
र्थाप्रतीतिः ।

उद्देश इति । न ह्यत्र वक्तृस्वभावपरिशीलनोपयोगो नापि वाक्ये
पदानां व्यङ्ग्यमन्तरेणान्वयानुपपत्तिः । किं तु वाक्यविशेषस्वरूपविशे-
रेण रतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ।

१—तदा मम गण्डस्थलनिमिषां दृष्टिं न मयस्यन्वयः ।

इदानीं सैवाहं तौ च कपोली न सा दृष्टिः ॥

अत्र रत्नार्थं प्रविशेति व्याकृतम् ।

गोल्लेइ अणवमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि ।

खणमेसं जइ संझाइ होइ णं व होइ वीसामो ॥ १८ ॥

अत्र संध्या संकेतकाल इति तत्स्थं प्रति कयाचिद्व्योत्यते ।

सुंणइ समागमिस्सादि तुस्स पिओ अज्ज पहरमेणेण ।

एमेअ किंति चिह्वासि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥ १९ ॥

अत्रोपपत्तिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिभिर्वार्थते ।

अन्यत्र यूर्यं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।

माहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥ २० ॥

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाऽभिसार्यता-

मित्याश्रुतां प्रति कयाचिज्जिवेद्यते ।

गुरुमणपरवस पिअ किं मणामि तुह मन्दभाइणी अइकम् ।

अज्ज पवासं वज्जेसि वज्ज सअं जेव्व सुणसि करणिज्जम् ॥ २१ ॥

अत्रापि मधुसमये यदि व्रजसि तदाऽहं तावन्न भवामि तत्र

तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते । आदिग्रहणाच्छेष्टादेः । तत्र

चेष्टाया यथा—

अन्वसंनिधेर्यथा—गोल्लेइ इति । प्रेरयत्यनार्द्रमनाः । अत्र प्रच्छन्न-
कामुके कापि प्रदेशे सानिध्वभाजि सति सर्वा प्रति स्वरिणीं माध्या
पठन्तीं हृष्टा चतुर्यसङ्चरो व्यङ्ग्यार्थं प्रत्येति । यद्यपि संध्यायामवसरो
मयस्वेवेति विवक्षितं तथाऽपि तदुच्यमानं परस्य लक्षणीयं भवतीति
तथा नोक्तम् ।

देवविशेषाद्यथा—अन्यत्रेति । उद्देश इत्यादिबृत्ते समग्रस्यापि वाच्यस्य

१—नुदयनार्द्रमनाः श्रुता गृहभरे सकले ।

क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विग्रमः ॥

२—श्रूयते समागमिष्यति तत्र प्रियोऽयं प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयम् ॥

३—गुरुजनपरवेश प्रिय किं भवामि तत्र मन्दभागिन्यहम् ।

अयं प्रवासं वज्जेसि व्रज स्वयमेव जानामि करणीयम् ॥

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि स्यात्सौन्दर्यसासञ्चयः ---
 मोल्लास्योरुयुग्मं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।
 आनीतं पुरतः शिरोऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
 बाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्ध्वते ॥ २२ ॥

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकृतविशेषो ध्वन्यते । नि-
 राकाङ्क्षमतिपक्षये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाहियते ।
 वक्त्रादीनां मिथः संयोगे द्विकादिर्देनानेन क्रमेण लक्ष्यव्य-
 ङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम् । द्विकभेदे वक्तृबोद्धव्ययोगो
 यथा—

अन्ता एतथ निमज्जइ एतथ अहं दिअहए पलोएहि ।
 मा पहिअ रत्तिअंधिअ सेज्जाए मह निमज्जहिंसि ॥ २३ ॥

पञ्चिष्टयमिह तु देशस्येति भेदः । द्वारोपान्तेति । अत्र मयीति प्रच्छ-
 न्नाशुक । ननु द्वितीयेल्लासेऽपि बाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानामर्थानां व्यञ्ज-
 कत्वमुक्तम् । तर्हि पुनरुक्तयेत्याह — निराकाङ्क्षेति । वक्तृबोद्धव्येत्या-
 दिक्रमेणोक्ते निश्चिता प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ।

मिथः संयोग इति । तत्र वक्तृबोद्धव्ययोगे यथा—अन्ता एतथ इति ।
 अचेति श्वभूरसहना । न तु माता । तेन गुप्तमभिलाषः पोष्यः । अत्र
 दूरे सा शेते । अत्र त्वन्मार्गनिकटेऽश्रुमुपभोगयोग्या । सम्प्रतं विप्रका-
 रित्वात्कुत्सितं दिवसं दिवसकम् । प्राकृते पुंनपुंसकयोरनियमः ।
 तस्मात्सम्प्रति विलोक्य । मिथो वक्त्रावलोकनेन दिनातिवाहनं कुर्वस्ता-
 दित्यर्थः । पथिकेति चेत्तितेऽपि तत्र न दोषकारीति न भेतव्यम् ।
 राज्ञो राज्ञ्या वा स्मरौद्वेकादन्ध श्रय्याविभगानभिन्न श्रय्यायां मा
 श्रयिष्ठा अपि तु महरचतुष्टयमपि क्रीड । काचित्प्रोचिनपातिका तरुणी
 विलोक्य जातकामः पान्यो निषेधद्वारेण तयाऽङ्गीकृत इति निषेधा-

१—श्वभूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसके प्रलोक्य ।

आ पथिक राज्ञ्यं श्रय्यावापावयोर्निमज्जयति ॥

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यञ्जकत्वार्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ २३ ॥

शब्देति । न हि प्रमाणान्तस्वेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम
तृतीयोल्लासः ॥ ३ ॥

भावोऽत्र विधिः । न तु मन्त्ररूपो प्रवृत्तप्रवर्तनारूपः । सौभाग्याभिमान-
स्वप्नप्रसङ्गात् । मह इति निपात आवयोरित्यर्थे । ममेत्युच्यमाने
व्यङ्ग्यस्याभिधेयत्वमिव स्यात् । अत्र निषेधे वक्तृबोद्धव्यपर्यालोचनया
विधिरूपव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः । एवं त्रिकादेर्योगे स्वयमूहम् ।

सहकारितेति । विवक्षितवाच्येऽर्थशक्तिमूले शब्दस्यापि सहकारित्व-
मस्ति यतो विशिष्टशब्दाभिधेयतया विनाऽर्थस्याव्यञ्जकत्वात् । ततो
द्वयोरपि व्यञ्जकत्वम् । केवलमर्थस्य मुख्यं व्यञ्जकत्वं शब्दस्य तु सह-
कारिभावेन ।

इत्याचार्यमाणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाशव्याख्याने
संकेते तृतीयोल्लासः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ अनुश्लेषः ।

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालंकाराणां स्वरूपमभिधानीयं तथाऽपि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदानाह—

अविशक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनी ।

अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ २४ ॥

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येवाविवक्षितं वाच्यं यत्र स ध्वनावित्यनुवादाद्ध्वनिरिति ज्ञेयः । तत्र च वाच्यं कचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमितम् । यथा—

मनोवृत्ते भोक्तुं निबिडजडियोग्राऽपि परितः

परस्मै चेत्काव्याद्भुतपरिमलाय स्पृहयसि ।

समुद्यद्दृग्ध्य ध्वनिमुभय सर्वार्थ जनने

तदा संकेतेऽस्मिन्नवहितवती सूत्रय रतिम् ॥

स्वरूपमभिधानीयमिति । अभिधानीयं वक्तव्यमिति प्रस्तुतम् । अन्ये तु हितो योग्यः साधुरित्येषां शब्दानामेकार्थत्वादभिधानाय हितमभिधानीयं वक्तुं योग्यमिति व्याचक्षते । काव्यभेदानिति । यथाक्रममुल्लासप्रयेणोत्तममध्यमाधमानाहेत्यर्थः । अर्थान्तरे संक्रमितमिति । संक्रमितशब्दो यदा णिजन्तस्तदाऽर्थान्तरे सहकारिसहितव्यञ्जनव्यापारेण संक्रान्तिं नीतं वाच्यमिति व्याख्येयम् । यदा पुनरितच्प्रत्ययान्तस्तदाऽर्थान्तरे संक्रान्तमिति । व्याख्याद्वयं चाग्रे कचिदर्थान्तरे परिणमितं कचिदर्थान्तरे परिणतमिति पाठद्वयदर्शनात्क्रियते । लक्षणामूलेति । लक्षणामूलं यद्गूढव्यङ्ग्यं तस्य प्राधान्ये । गूढेत्यनुवाद्यतया विशेषणं न विधेयतया । प्राधान्यौक्त्यैव गूढत्वस्य लब्धत्वात् । न ह्यगूढं प्रधानं स्यात् । क्वचित् ‘लक्षणामूलरूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये’ इति पाठः । तदा चैवं व्याख्या-लक्षणैव मूलं ततो रूढं जातं यद्व्यङ्ग्यं तस्य प्राधान्ये । अस्मिन् पाठेऽयं गुणः—यल्लक्षणामूलरूढव्यङ्ग्यत्वस्य सामान्यलक्षणत्वेनोत्तममध्यमकाव्यभेदेषु प्राधान्याप्राधान्याभ्यामुपयुज्यमानत्वम् । तेन व्यङ्ग्यस्याप्राधान्येऽप्येतौ भेदौ भवतः । सर्वत्र हि सामान्यलक्षणानुवादेन विशेषलक्षणं विधेयमिति न्यायादत्रोत्तमकाव्यभेदप्रस्तावे लक्षणामूलरूढव्यङ्ग्येति सामान्यलक्षणमनूय प्राधान्य इति विशेषलक्षणं कृतम् । एवं विवक्षितवाच्यभेदेष्ववगन्तव्यम् ।

यत्र स्थितो रसादिस्तत्रालंकार्यः । यत्रोदाहरिष्यते । अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रस-
वत्प्रेयउर्जस्वित्समाहितादयोऽलंकाराः । ते च गुणीभूतव्य-
ङ्ग्याभिधान उदाहरिष्यन्ते ।

तत्र रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ॥

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाढ्यकाव्ययोः ॥ २७ ॥

विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावायैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ २८ ॥

उक्तं हि भरतेन—विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसस्य
निष्पत्तिरिति । एतद्विद्वन्वते—विभावैर्ललनेद्यानादिभिरालम्ब-
नोद्दीपनकारणैः स्थायी रत्यादिको भावो जनितोऽनुभावैः
कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतो व्यभिचारि-
भिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादा-

त्यनुषङ्गनीयम् । भेदोपलक्षितानाविवक्षितविवक्षितवाच्यसंलक्ष्यासंलक्ष्य-
क्रमत्वं तु मध्यमकाव्येष्वपि संभवात्सामान्यलक्षणम् । विशेषलक्षणं
सामान्यलक्षणाव्यभिचारि स्यात् । सामान्यलक्षणं तु न विशेषलक्षणा-
व्यभिचारि ।

एतदिति । भरतमुनिसूत्रम् । विभावैरिति । वागङ्गसत्त्वाभिनयात्मकाः
स्थाव्यादिचित्तवृत्तयो विभाव्यन्ते विशिष्टतया ज्ञायन्ते सभ्यैरेभिः
कृत्वेति विभावाः । अनुभावैरिति । वागङ्गसत्त्वाभिनयश्चित्तवृत्तिरूपमर्थ-
मनुभवन्तोऽनुभाव्यन्ते साक्षात्कार्यन्ते जना एभिरित्यनुभावाः । ते
चात्र न रसजन्या प्राप्ताः । तेषां रसकार्यत्वेन मणनानर्हत्वात् । अपि
तु स्थायिनामेव येऽनुभावाः । व्यभिचारिभिरिति । विविधमाभिमुख्येन
स्थायिधर्मोपजीवनस्वधर्मप्रेषणाभ्यां चरन्तीत्येवंशीला व्यभिचारिणः ।
अथ वा व्यभिचरन्ति रसायनाद्युपयोगेन जन्ममध्ये न सर्वथा भवन्त्य-
पीत्येवंशीलाः । निर्वेदादिभिः सहकारिभिरिति । चित्तवृत्तीनां क्रमभावि-
त्वाद्द्वयव्यभिचारिरूपचित्तवृत्तयो यद्यपि स्थायिरूपचित्तवृत्तिभिः समं न
सहकारितां यान्ति तथाऽपि व्यभिचारिचित्तवृत्त्युदये स्थायिचित्तवृत्तीनां
वासकान्यक्ततया सङ्गावात्स्थायिभिः सह व्यभिचारिणः सहभाविनः ।

वनुकार्ये तद्रूपतानुसंधानाजर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति बहु-
लोल्लस्यप्रत्ययः ।

प्रतीयमानो रस इति । अयं भावः—विभावैर्जायमानोऽनुभावैः प्रतीतिं नीतो
व्यभिचारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्याऽनुकार्ये तद्रूपतानुसंधानादनुकर्त-
र्यपि प्रतीयमानः स्थायी भावो रस इति । विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगात्स्थायी परिपुष्टो रसतां यातीति तात्पर्यम् ।

एतन्नेति श्रीशङ्कुकः । तथाहि । विभावानुयोगे स्थायिनोऽवगमनं
न घटते । अवगमकस्याभावात् । न हि भूमं विना पर्वतस्योऽग्निरवग-
म्यते । अपि च स्थायिनः संयोगाद्रसीभवन्तीत्येतच्च यदि मुनेमेतं स्या-
त्तदा स्थायिभावानामुद्देशं लक्षणं चाऽऽदिवैवाभिदध्यात् । अयं चाऽऽदौ
रसानामुद्देशलक्षणे अभिहिते । कुतश्च रसानामेव विभावानुभावाच्चान्वि-
स्तरेण पूर्वमुक्त्वा तानेव स्थायिनां लेखेन पुनराह । न चोत्पत्तौ पदा-
र्थानां कारणमुक्त्वा पुण्यतां पुनस्तदुत्पत्तौ कारणं वक्तव्यम् । वैयर्थ्यात् ।
किं चानुपचितः स्थायी भाव उपचितो रसः स्यादित्युच्यमान एकैकस्य
स्थायिनो मन्दमन्दतरमन्दतमादिविशेषापेक्षयाऽऽनन्त्यं स्यात् । रसस्यापि
तीव्रतीव्रतरतीव्रतमादिभिरसंख्यत्वं स्यात् । अतोऽप्यत्र प्राप्त एव रस
उच्यते तर्हि स्मितहसितविहसिताद्याः षड्भेदा हास्यरसस्य न स्युः ।
अपरं च प्रागवस्थो भावः स्थायी रसीभवति न तु क्रमेणोपचित इत्य-
त्रापि व्यत्ययो दृश्यते । यस्मादिष्टवियोगजो मग्नञ्छोकः क्रमेण
शाम्यति न तु दृढी भवति । क्रोधात्साहस्यश्च निजनिजकारणान्द्रतः
अपि कालवशादमर्षस्यैर्यसेवाविपर्ययेऽपचीयन्ते । तस्मान्न भावपूर्वकत्वं
रसस्यापि तु तद्विपर्यय एव । यदाह मुनिः—रसपूर्वकत्वं भावानां भाव-
पूर्वकत्वं रसस्य विषयविशेषापेक्षया । तथाहि—प्रयोगेऽनुकर्तरि रसानां-
स्वादयतामनुकार्ये भावप्रतीतिर्जायते इति प्रथमपक्षेतिथिर्नम् । लोके तु
भावदर्शनात्तत्स्वरूपरसनिष्पत्तिरिति । अयं तु भ्रूमः । अत्र मते लौकि-
कस्य साक्षाद्ग्राह्यादित्यस्य रसस्य लोकोत्तरस्य च नादृष्टविपर्ययस्य
सम्भयरसनीयस्य नान्तरं किमपि विभाव्यते । अन्यच्च नटेऽनुकर्तरि
यदि रसः स्यात्तदा तस्य कथायननुसरणं प्रसज्येत । यदेन च विभा-

राम इत्ययमवयवेन राम इति, न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके
बाधे रामोऽयमिति, रामः स्याद्वा न वाऽयमिति, रामसदृशोऽय-
मिति च सम्प्रविध्यध्यासंशयसादृश्यमतीतिभ्यो विलक्षणया चित्र-
तुरगादिन्वायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे

सेवं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुप्रकर्पूरशलाकिका दृशोः ।

मनोरथभीर्मनसः क्षीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥२६॥

दैवादहमथ तथा चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।

अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥ २७ ॥

इत्यादिकाव्यानुसंधानबलाच्छिष्टाभ्यासनिर्वर्तितस्वकार्यप्रक-

वाच्यैः काव्यशिक्षामकाशितैरनुकार्यगता विभावादय एवानुक्रियन्ते ।
नानुकार्यगो रसः । परचित्तवृत्तीनामलक्ष्यमाणत्वेनानुकर्तुमशक्यत्वात् ।
तस्मादन्यथोच्यते—राम एवायमिति । अत्राऽऽद्ये रामस्य प्राधान्यम् । इद-
मर्थस्य तु द्वितीये । अनेनोल्लेखबुगलेन सम्यक्मतीतिः । रामोऽयमिति
शतीतिमिथ्या । न रामोऽयमित्वेवंरूपबाधस्यौत्तरकालिकस्य समुद-
वात् । चित्रेति । चित्रे चित्रिततुरगदृष्टान्तेन । तदाह—

प्रतिभाति न संदेहो न तत्त्वं न विपर्ययः ।

धीरसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि ॥

विरुद्धबुद्ध्यसंभेदादविवेचितविप्लवः ।

युक्त्या पर्येनुबुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया ॥

इति । अत्र च विरुद्धा संदेहादिरूपा । अविवेचितविप्लवः, अज्ञाताने-
करूपावभासः । काव्यानुसंधानेति । अत्र प्रथमात्काव्याद्रामोक्तत्वेनानुसं-
हितादालम्बनविभावो द्वितीयास्तु कारणरूप उद्दीपनविभावः प्रकाशयते ।
शिक्षाभ्यासादपि यथोपदेष्टः परिष्कीलनेन स्वाधिकार्याः कटाक्षादयोऽनु-
संधीयन्ते । न ह्यशिक्षितोऽनभ्यासी ज्ञानदो रोमाञ्चस्वेदाद्यनुभावोभिनय-
क्षमः । अभ्यासेति । अभ्यासेन निर्वर्तितं यद्व्यभिचारिकार्याणां कृत्रिमनि-
जानुभावानां प्रकटनं तेन व्यभिचारिणोऽनुसंधेयः । निर्वेदादयो हि
व्यभिचारिणः स्वस्वरुदिताद्यनुभावस्वरूपकार्यकारिणः सर्वेऽपि प्रत्येकं
भवन्त्येव । स्याथी तु काव्यबलमपि नानुसंधेयः । रतिः शोक इत्यादयो

एतेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसङ्कारिभिः कुत्रिभैरपि
तथाऽनभिगम्यमानैर्विभाषादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद्व्यगमक-
भावरूपादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमी-
यमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावस्तत्रास-
न्नपि सामाजिकानां वासनया चर्चमाणो रस इति श्रीशङ्करः ।

हि शब्दा रत्यादिकमभिधेयीकुर्वन्ति अभिधानत्वेन । न तु वाचिकाभिन-
यरूपतयाऽवगमयन्ति । न हि वागेव वाचिकमपि तु तथा निर्दृष्टमङ्गैरि-
वाङ्मनम् । तेन

विद्वद्धात्माऽप्यगाधोऽपि दुरन्तोऽपि महानपि ।

बाहवेनेव जलधिः शोकः क्रोधेन पीयते ॥

इत्येवमादौ न शोकोऽभिनेयोऽपि त्वभिधेयः । कुत्रिमैस्पीति । नाव्य-
काले मुख्यरामाद्यभावात्कुत्रिमत्वम् । तथेति । कुत्रिमतया । संयोगादिति ।
संबन्धात् । संबन्धमात्रेऽपि संयोगशब्दः । स च गम्यगमकभावात्मा ।
तत्र रसो गम्यो भाषादिगमकः । वस्त्विति । रसरूपम् । रसनीयत्वेनेति ।
कषायफलचर्चणपरपुरुषदर्शनप्रभवस्तुल्यप्रसेकक्रियताकल्पया रसनीयस्व-
रूपतयाऽप्येभ्योऽनुमीयमानेभ्यो विलक्षणः । संभाव्यमान इति । इत्यादि-
दर्शने सति हेतुषदादिभिर्भाव्यमिति संभावना । तत्रेति । नटे वस्तुतोऽ-
सन्नपि । सामाजिकानामिति । सभ्यानाम् । मुख्यरामाद्यनुगतस्थाप्यनुकर-
णरूपोऽनुकरणरूपत्वादेव च नामान्तरेण व्यपदिष्टो रत्यादी रसः ।
तेन रतिरनुक्रियमाणा शृङ्गारः । एवं हासोऽनुक्रियमाणो हास्यो रस
इत्यादि । मिथ्याज्ञानादप्यर्थक्रिया स्यात् । तदाह धर्मकीर्तिः—

मणिप्रदीपप्रभवोर्मणिबुद्ध्याऽभिषावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविश्लेषेऽपि विश्लेषोऽर्थः क्रियां प्रति ॥ इति ।

नैतदिति महतोतः । तथाहि । अनुकरणरूपो रस इति यदुच्यते तत्र ।
किञ्चिद्भि प्रमाणेनोपलब्धं तदनुकरणमिति श्रवणं वक्तुम् । यथैवयसौ
सुरां पिबतीति सुरापानानुकरणत्वेन जलपानं प्रत्यसेक्षितं कति । इह
च नटगतं किञ्चिदुपलब्धं सत्यन्यत्र प्रमाणत उपलब्धेऽनुकरणतया
भातीति चिन्त्यम् । तदुपलब्धं प्रतिशीर्षकादि-रोमाञ्चगद्गदिकादि-

भुजाक्षेपचलनादि-भूक्षेपकटाक्षादि-वचनं चित्तवृत्तिरूपरतेरनुकरणत्वेन न कस्यचिद्भाति । जडत्वभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वभिन्नाधिकरणत्वैस्ततोऽतिवै-
लक्षण्यात् । तथाहि—नटवपुःादीनां जडत्वं चक्षुर्ग्राह्यत्वं च रतेरजड-
त्वमचक्षुर्ग्राह्यत्वं च । मतिशीर्षकादीनां वपुरधिकरणं रतेस्तु मनोऽधिकर-
णमिति । मुख्यदर्शने च तदनुकृत्याभासः । न च रामरतिमुपलब्धपूर्वी
कश्चित् । एतेन रामानुकारो नट इत्यपि निरस्तम् । अथ नटगता चित्त-
वृत्तिरेव प्रतीता सती रत्यनुकारः शृङ्गारः । तत्रापि किमात्मकत्वेन
प्रतीयत इति चिन्त्यम् । ननु प्रमदादिभिर्निर्झैः लौकिकी कार्य-
कारणसङ्चाररूपा चित्तवृत्तिः प्रतीतियोग्या तदात्मकत्वेन सा
नटाचित्तवृत्तिर्भाति । इन्तर्हि रत्याकारेणैव सा प्रतीतिरिति दूरे रत्यनु-
कृतिवाचोयुक्तिः । ननु ते विभावादयोऽनुकार्ये वस्तुसन्त इह त्वनुक-
र्तारि न तथेति विशेषः । अस्त्येवम् । किन्तु ते विभावादयोऽतत्कारणा
अतत्काया अतत्सहचररूपा अपि काव्यशिक्षादिवलानीताः कृत्रिमाः
सन्तः कृत्रिमत्वेन सभ्यगृह्यन्ते न वा । यदि गृह्यन्ते तदा तैः कथं रते-
रवगतिः । नन्वत एव तत्प्रतीयमानं रत्यनुकरणम् । मुग्धमुग्धे हेत्वन्त-
रजाते हि कार्ये विशेषविदा हेत्वन्तरजत्वेन ज्ञाने रत्यनुकाररूपवस्त्व-
न्तरस्यानुमानं भवेद्युक्तम् । अविशेषविदा तु तस्यैव मुख्यरतिरूपस्य
प्रसिद्धस्य हेतोः । यथा वृश्चिकविशेषाद्गोमयस्यैवानुमानम् । सर्पस्य वा
वृश्चिकस्यैव वा तत्परं मिथ्याज्ञानम् । अयं भावः—प्रसिद्धाद्रामादिगता-
द्रतिरूपादेतो रत्यनुकरणं नाम हेत्वन्तरम् । तज्जाश्वेदनुभवाः स्फुस्त-
यैव च विशेषविदा यदि ज्ञायेरंस्तदा रत्यनुकरणरूपवस्त्वन्तरस्यानु-
मानं युज्येत । न चैवं कस्यचिद् रत्यनुकारप्रतीतिः । अविशेषविदा च
च तथाविधानुभावदर्शने रतिरेवानुमीयते तच्च मिथ्याज्ञानमेवेति । यत्रापि
मिथ्या लिङ्गज्ञानं तत्रापि तदाभासनिमानमयुक्तम् । न हि धूमत्वेन
ज्ञाताद्वाष्पादन्यनुमानम् । तदनुकरणत्वेन भासमानादपि लिङ्गाच्च
तदनुकारानुमानं युक्तम् । वृक्षानुकारत्वेन हि ज्ञायमानानुषाराच्च वक्ष-
नुकारजपापुञ्जप्रतीतिरपि । नन्वकुक्षीऽपि नटः क्रुद्ध इव भाति । सत्यं
क्रुद्धेन सहजः । सादृश्यं च भ्रुकुट्यादिभिर्गौरिषु गवयेन मुखादिभिः

रिति नैतावताऽनुकारः कश्चित् । नापि सभ्यानां सादृश्यं याति । सभ्यानां च भावशून्या नर्तके प्रतिपक्षिरित्युच्यते । अथ च तदनुकार-प्रतिपक्षिरिति स्ववचनविरोधः । यच्चोक्तं रामोऽयमित्यस्ति प्रतीतिस्तत्रापि यदि न बाधकोदयस्तत्कथं न सम्यग्ज्ञानम् । बाधकोदयश्चेत्कथं न मिथ्या । वास्तवेन च वृत्तेन बाधकानुदयेऽपि मिथ्याज्ञानमेव स्यात्तेन विरुद्धबुद्धयसंभेदादित्यसत् । नर्तकान्तरेऽपि रामोऽयमित्यस्ति प्रतीतिः । ततश्च रामत्वं सामान्यरूपमित्यायातम् । विभावश्च काव्यादनुसंधीयन्त इत्यपि न । न हि ममेयं सीता काचिदेति स्वात्मीयत्वेन प्रतीतिर्नटस्य । अथ सभ्यस्य तथा प्रतीतिरोग्याः क्रियन्त इत्येतावदेव नुतंधानं तर्हि स्थायिनि सुतरामनुकरणं स्यात् । तस्यैव मुख्यत्वेनास्मिन्नध्यामात सभ्यतां प्रतीतिः । तच्च सभ्यप्रतीत्यनुसारेण स्थायानुकरणं रसः । न चापि नटस्येत्यं प्रतीतिः रामं तद्वति वाऽनुकरोमीति । सदृशं करणं अनुकरणमनुपलब्धप्रतीतिना न कर्तुं शक्यम् । अथ पश्चात्करणानुकरणं तल्लोकेऽप्यनुकरणात्मता प्रसक्ता । अथ न निरास्य कस्यचिदनुकारोऽपि तूत्तमप्रकृतेः शोकमनुकरोमीति । तर्हि केनेति चिन्तम् । न तावच्छोचकेन । उत्तमप्रकृतेः शोकाभावात् । न चाश्रुपातदिना शोकस्यानुकारस्तद्वैलक्षण्यादित्युक्तम् । इयत्तु स्यादुत्तमप्रकृतेः शोकानुभावास्ताननुकरोमीति । तत्रापि कस्योत्तमप्रतीतिः । यस्य कस्यापीतिवेत्सोऽपि विशिष्टतां विना कथं बुद्धावारोप्यते । य एवं रोदतीति चेत्तर्हि स्वात्मानमपि नटोऽनुकरोतीत्यायातम् । रोदनसद्भावत्तस्येति गलितोऽनुकार्योऽनुककर्तृभावः । यच्चोच्यते वर्णकैर्हरितालादिभिः संयुज्यमान एव गौरित्यादिः । तत्र यद्यभिव्यज्यमान इत्यर्थो मतस्तन्न । न हि वर्णकैः पारमार्थिको गौरभिव्यज्यते यथा दीपाद्यैः । किं तु तत्सदृशः समूहविशेषो निर्वर्त्यते । अत एव हि वर्णका गवावयवनिवेशसदृशेन संनिवेशेन स्थिता गोसदृशगतिं प्रतिभां समुत्पादयन्ति । नैवं विभावस्यसमूहो रतिसादृश्यप्रतीतिग्राहकः । न च स्थाय्यनुकरणं रस इति मुनिना कचिदप्युक्तम् । तच्च भावानुकरणं रसः । अन्यान्यनि दूषणानि सन्ति विस्तरभीरुभिरस्माभिर्नोक्तानि ।

न तादृश्येन नाऽऽत्मगतत्वेन रसः प्रतीयते चोत्पद्यते
अभिष्यज्यतेऽपि तु काव्ये नाट्ये आभिषातो द्वितीयेन विभावा-

वयं तु ब्रूमः—अत्र नटगतत्वेनानुमीयमानः स्थायी सभ्यानां रस इत्युच्ये । तत्रानुमीयमानत्वमनुभवविरुद्धम् । तस्य विगलितवेद्यान्तरत्वेन रस्यमानत्वात् । तस्मादन्यथोच्यते नायकेन—न तादृश्येनेति । तादृश्येन स्वव्यतिरिक्ताश्रयत्वम् । तद्वत्त्वेन हि रतिप्रतीतौ घटादिवत् रसनीयत्वं स्यात् । स्वगतत्वेन तु रतिप्रतीतौ स्वात्मनि रसस्योत्पत्तिरित्यङ्गीकृतं स्यात् । सा च न युक्ता । सीतादेः सभ्यान्प्रत्यविभावत्वात् । कान्तादित्वं साधारणं वासनाविहातहेतुर्विभावीभविष्यतीति चेदेवतावर्णनादौ श्रद्धापि कथम् । न च स्वकान्तादिस्मरणं मध्ये संवेद्यते । लोकोत्तरस्य च रामादेर्यं सेतुबन्धादयस्ते कथं साधारणाः स्युः । न चोत्साहादिमतो रामादेः स्मृतिः । अननुभूतत्वात् । शब्दादेरपि तत्प्रतीतौ न रसोत्पत्तिः । प्रत्यक्षादिव नायकमिथुनप्रतीतौ । प्रत्युत लज्जादेरुत्पत्तिः स्यात् । किं चोत्पत्तिपक्षे सीतादिषु कामित्वं स्यात् । करुणस्योत्पादाद्दुःखितत्वं च । ततस्तत्प्रेक्षासु पुनरप्रवृत्तिः स्यात् । विभावादिनिवृत्तावपि कार्यरूपरसस्य घटादिवदवस्थानं प्रसज्येत । न चैवमस्ति । विभावादिनिवृत्तौ रसस्यापि निवृत्तेः । तत्रोत्पत्तिरपि । नाप्यभिष्यज्यते । दीपादिप्रकाश्यघटादिवत्तस्य पूर्वसिद्धत्वाभावात् । अथ शक्तिरूपतयाऽस्ति चेच्छ्रद्धा तदभिष्यक्तौ विषयार्जनरतस्याप्रवृत्तिः स्यात् । तत्रापि च स्वगतोऽभिष्यज्यते परगतो वेति पूर्ववदेव दोषः । तत्कथमनुभूयत इत्याह—अपि तु काव्य इत्यादि । काव्येऽनभिनेये । नाट्येऽभिनेये । तस्य हि काव्यविषयाभिधाव्यापारानन्तरभावी रसादिविषयो नावकत्वमात्रा व्यापारः स्वीकृतोऽस्ति । स च चेतसो घनसंमोहसंभृतत्वं निवार्य विभावादीन्स्वस्य नटस्य च साधारणान्करोति । अत एव न तादृश्यात्मगतत्वे । अत्र भावः—यदि आभिषाव्यापारानन्तरभावी नायकत्वव्यापारो नाङ्गीक्रियते तदा शालेभ्यः काव्यनाट्ययोः किमन्तरं स्यात् । तस्माद्वितीयोऽस्ति रसभावनाख्यो व्यापारः, यद्वाहिविभावानां साधारणत्वादात्रं स्यात् । आहिते च रसे तस्य

द्विसापारभीकरणस्तन्ना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी
सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्भिन्नान्तिसत्त्वेन भोगेन भुज्यत
इति महनायकः ।

भोगः स्यादित्याह—भोगेनेति । यः स्वयं भुज्यते रस्यते परस्मै दीयते
च स भोगः । स चानुभवस्मृत्यादिविलक्षण एव । तद्विशेषगमाह—
सत्त्वेति । यदा हि रजसो गुणस्य द्रुतिस्तमसो विस्तरः सत्त्वस्याति-
विकासस्तदानीं भोगः स्वरूपं लभते । सत्त्वोद्रेके चाऽऽनन्दो भवति ।
सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशः प्रकटो य आनन्दस्तन्मयी या संवित्तस्यां या
विभ्रान्तिः सा सतत्त्वं परमार्थो यस्य स तथा परब्रह्मास्वादसोदरः ।
स च हृदयविषयः । एतेन काव्ये व्यापारग्रयं वाच्यरससहृदयविष-
यमभिधाभावनाभोगात्मकमुक्तम् ।

अत्रोच्यते । रसस्वरूप एव तावद्विप्रतिपत्तिर्वादिनाम् । तथाहि—
प्रागवस्थायां यः स्थायी स एव विभावादिभिः प्राप्तपरिपोषोऽनुकार्य-
गत एव रसोऽनुकर्त्रा नाप्ये प्रयुज्यमानत्वाभाटयरस इति केचित् ।
प्रवाहधर्मेण्यां चित्तवृत्तौ चित्तवृत्तेश्चित्तवृत्त्यन्तरेण कः पोषार्थः । विस्म-
यश्लोकक्रोधादेश्च क्रमेण तानवं दृष्टं न पोषः । तस्मानुकार्ये रसः ।
अनुकर्तर्यपि न । लवाद्यननुसरणप्रसङ्गात् । सभ्यगते च कश्चमत्कारः ।
प्रत्युत करुणादौ दुःखम् । तस्मात्कार्यं पक्षः । कस्तर्हि—इहाऽऽनन्त्याभिय-
तानुकारो न क्षणवः । निष्पद्योजनश्च । विशिष्टताप्रतीतौ ताऽस्थेनै-
वृत्त्यभावात् । तस्मादभियतावस्थात्मकं स्थायिनं भावमुद्दिश्य विभा-
वादिभिः संयुज्यमानैरप्यं रागः सुखीति स्मृतिविलक्षणा स्थायिनि
प्रतीतिगे चरतयाऽऽस्वादरूपा प्रतिपत्तिरनुकर्त्रवलम्बना नाट्यैकगा-
मिनी रसः । तस्य चानुकार्याभिज्ञत्वाभिमतो नर्तक एवाऽऽधारः ।
सभ्यस्त्वास्वादकः । तेन नाट्य एव रसा नानुकार्यादिभित्त्यन्ये ।
अपरे त्वनुकर्तरि यः स्वाद्यवभासोऽभिनयादिना कृतो भिन्नाविवर्ण-
कादिनाऽन्वावभासः स एव लोकातीततयाऽऽस्वादापरसंज्ञया प्रतीत्या
रस्यमानो रस इति । नाट्याद्रसा नाटयरसाः । केचित्तु ध्वनेर्विभावानु-
भावमात्रमेव भावकत्वादिरूपविशिष्टमामग्रया संपद्यमानं तद्विभवनीया-

लोके प्रमदादिभिः स्वाद्यनुमानेऽभ्यासपाः वदतां काव्ये

नुभावनीयव्यभिचारिभिरुपचितस्थायिरुपचितवृत्त्युचितवासनानुरक्त-
स्वार्निर्वाचितचर्बणाविशिष्टमेव रसः । तस्माद्यमेव रसाः । अन्ये तु शुद्धं
विभावमेवापरे शुद्धमनुभावमितरे स्थापिभवमात्रं परे व्यभिचारिण-
मन्ये तत्संयोगभेदेऽनुकार्यं केचन सकलमेव समुदायं रसमाहुरित्यलं
बहुना ।

काव्ये च लोकनट्यस्थानीयेन स्वभावोक्तिचक्रोक्तिमकारद्वयेन
लोकोत्तरप्रसन्नमधुरौजस्विशब्दसमर्प्यमा विभाव दियोगादियमेव रस-
वार्ता । स्वभावाभिनयोपेतं न नास्तीपुरुषाश्रयं नाट्यं लोकधर्मा ।
स्वरालंकारसंयुक्तमसुस्थपुरुषाश्रयं नाट्यधर्मम् । एवं स्थिते सर्वप-
क्षेषु रसस्य प्रतीतिरपरिहार्या । न अप्रतीतं व्यवहार्यं पिशाचवत् ।
किं तु यथा प्रतीतिमात्रत्वावैशिष्ट्येऽपि प्रात्यक्षी, आनुमानिकी, आग-
मोत्था प्रैतिभानकृता योगिमत्यक्षा च प्रतीतिरूपायैवलक्षणयादन्यैव
तद्दियमपि प्रतीतिभर्बणास्वादनरसनाभोगापरनामाऽस्तु । तद्धेतुभूताया
हृदयसंवादादिनोपकृताया विभावादिसामग्र्या लोकोत्तररूपात्वात्—इति
प्रतीयमान एव रसः । प्रतीतिरेव च विशिष्टा रचनाध्वगाचमत्कारा-
स्वादभोगलयादिशब्दवाच्या । सा च नाट्ये लौकिकानुमानप्रतीतिर्वि-
लक्षणा । सा च तां प्रमुखे उपपत्तया संदधाति । एवं काव्येऽप्यशब्द-
प्रतीतिर्विलक्षणा परं प्रमुख उपपत्तया तामपेक्षते । लौकिकमप्यादिव्युत्प-
न्नहृदयो हि लोकोत्तरं व्यवहारमाकलयति । एवं च प्रतीत्याद्यव्यति-
रिक्तो न भोगः । प्रतीत्याद्यव्यतिरिक्तस्याद्भोगं रसना भविष्यत्यपि
न रसोऽपि प्रतीतिरेव भोगीकरव्यापारः काव्यस्य रसविषयमेव व्यञ्जन-
रूपो नामान्तरे । परैः स्मृतः । किं चोत्पत्त्यभिव्यक्तिद्वयानभ्युपगमे
नित्यो वा सन्वा रस इति न तृतीया गतिः स्यादिति निष्ठङ्क्य श्री-
मानभिनवगुप्तः प्राह—लोके प्रमदादिभिरिति । यथा लोके धूसदक्षेनान्त-
रमन्यनुमानमन्यज्जागम्योरनियतदेशादितया यत्राभिस्तत्र धूम इति
व्याप्तिनिश्चयश्च तथा विभावादिप्रतीत्यनन्तरमेव रत्याद्यनुमानमन्यदनि-

नाट्ये च तैरेव कारणादिपरिहारेण विभावनादिवाच्यारव-
स्थात्सौक्यविविधव्यापारैर्ममैवैते शब्दोक्तैरेवैते तदस्थ-
स्यैवैते, न ममैवैते न शब्दोक्तैरेवैते न तदस्थस्यैवैते इति संबन्धि-
विशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात्साधारण्येन प्रतीतिरवि-
ष्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मनस्तु स्थितः स्थायी इत्यादि-
नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायवृत्तात्तत्काले

यततया यत्र विभावादिस्तत्र रत्यादिरिति व्याप्तिब्रह्मोऽपीत्यर्थः । नाट्ये
चेति । नाट्येऽपि तैरेव कारणादिभिर्विभावादिवाच्यैः स्थायी व्यक्तः ।
काव्ये च लोकनाट्यधर्मस्थानीयेन स्वभाषोक्तिप्रक्रोक्तिप्रकारद्वयेनासौ-
क्यमसम्पन्नधुरौजस्विशब्दसमर्प्यमाणविभावादियोगादियमेव रसवार्ता ।
चान्यानिः काव्यार्थाभावयन्तीति भावाः । असाधारण्यप्राधान्याभ्यां
काव्यार्था रसाः । पदार्थवान्वाधौ तु रसेषु पर्यवस्यतः । अध्यर्प्यन्ते
प्राधान्येनेत्यर्थाः । न त्वर्थशब्दोऽभिधेयवाची । रसादेः स्वशब्देनानभि-
धेयत्वात् । ममैवैत इत्यादिकं साधारण्येन प्रतीतौ हेतुः । स्वस्व शब्दोक्त-
सीनस्येति पञ्चत्रयेण सर्वसंबन्धिदर्शनं संबन्धिनां विशेषेण संबन्धिविशे-
षाणां वा यौ स्वीकारपरिहारौ यस्तयोर्नियमस्तस्यानभिसायोऽपरिच्छेद-
स्तस्मात् । नियतप्रमातृगतत्वेनेति । यः कोऽपि विदग्धः स नियतः ।
साधारणोपायेति । विभावादयो हि सर्वेषां तुल्यत्वेन प्रतीतिगोचराः ।
तत्कालेति । तत्कालं विभावादिदर्शनश्रवणसमकालं विगलिता या परि-
मितप्रमातृता तद्वशादुन्मीलितो ज्ञेयान्तरस्पर्शशून्योऽपरिमितभावोऽपरिमि-
तत्वं यस्य स तथा । केन प्रमात्रा । स्वगतत्वेन हि रतिप्रतीतौ कामि-
त्वम् । परगतत्वेन तु द्वेषादि । तादस्थ्यं वा घटादिवत् । सर्वसाधारण्य-
प्रतीतौ तादस्थ्यमेव न रसनीयत्वम् । रसनीयतायामपि सुखवर्धित-
निष्ठत्वं कामित्वम् । तस्मादनियतनिष्ठत्वेन यो रसनीयः सर्वप्रमातृताव-
लम्बनेनैव यो रस्यते । अत एव रङ्गमण्डपान्तरप्रविष्टानां सर्वेषां हृद-
यसंवादभाजित्वमित्युच्यते । अत एव रङ्गभूमावहृदयानामपि साधार-
ण्यप्रतीतये सहृदयीकरणाय साधारण्यमहिम्ना सकलभोग्यत्वसंनिष्प-
न्निः शब्दादिविषयमयैरातोद्यमानविचित्रमण्डपविदग्धगणिकादिभिरुपर-

गलितपरिमितममातृभाववशोऽभिहितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यापारिमि-
तभावेन प्रमाणा सकलसदृश्यसंवादाभावा साधारण्येन स्वाकार
इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतवर्णभाषाणैकभाषो विभावादिजीविता-
वधिः पानकरसन्वाये च वर्णभाषाः पुर इव परिस्फुरन्नुदयमिव
प्रविशन्तर्वाङ्मयीणमिवाजिह्वान्वरसर्वमिव तिरोदयद्रुमानन्दा-
स्वादमिवानुभावयमलौकिकचमत्कारकारी वृङ्गारादिको रसः ।

अनन्याभितम् । अस्मादेव च साधारणसंवादकार्युपरजनसमाश्रयणात्सु-
खादिमतीत्या न प्रमाणा विवक्षीभवति । अविवक्षीभूतश्च रससंनिधौ वस्त्व-
स्तरे विवक्षयति । स्वाकार इवेति । यथा स्वात्मानमहमात्मना जानामीत्य-
वाभिन्नोऽपि स्वाकारः । ग्राह्याहत्या ॥ १६ ॥ सर्वभेदे स्यादत्र स्वभेदेऽपी-
त्यपिशब्दार्थः । चर्म्ममाणैकेति । न हि स्वभावोऽपि तु तात्कालिक
एव । न च चर्वणातिरिक्तकालस्यार्थः । अत एव विभावादिजीविता-
वधिः । पानकरसेति । यथा हि पानकरसस्वादो गुडभरिवादिषु वस्तुषु
मध्य एकस्मिन्वस्तुनि चर्वन्निश्चरयितुं न शक्यते तथाऽयमपि । अनु-
भावयमिति । साक्षात्कारयन् । रस इति । अयमाश्रयः प्रवदादिभिः
कारणादिभिलौकिकी कारणत्वादिभुपतिक्रान्तेर्विभावाननुभावानासमुप-
रञ्जकत्वमागौरत एव लौकिकविभावादिसदृश्यपदयैरलौकिकनिर्विघ्न-
संबेदानात्मकचर्वणानोचरचर्वणैकसारः स्थायिविलक्षण एव रसः । न तु
यथा वृङ्गकादिभिरभ्यधीयत । स्थत्येव विभावादिभिः प्रत्याश्रयमानो
रस्वमानत्वाद्वा उच्यते । एवं हि लोकंऽपि रसः स्यदसतोऽपि हि
यत्र रसनीयता तत्र वस्तुसतः कथं न भविष्यति । तेन स्थायिमतीतिरनु-
मितिकया प्राक्या न रसः । अत एव विभाव नुभावव्यभिचारिसंयोगा-
दिति सूत्रवाक्ये स्थायिग्रहणं न कृतम् । तत्कृतं प्रत्युत ज्ञान्यभूतं स्यात् ।
स्थावी रसीभूत इति पुनराश्रित्यादुक्तम् । औचित्यं तु तत्स्थायिगत-
त्वेन कारणादितया प्रसिद्धानामिदानीं चर्वणोपयोगितया विभावत्वाव-
लम्बनात् ।

स च न कार्यः । विभावादिभिर्नाशेऽपि तस्य संभवसङ्गता
नापि ज्ञाप्यः । सिद्धस्य तस्यासंभवात् । अपि तु विभावादिभि-
र्व्यञ्जितवर्षणीयः । करकज्ञापकाभ्यामन्यत्क दृष्टमिति चेत्—
न कचिद्वद्वदभित्यलौकिकसिद्धेर्वर्षणमेतन्न दूषणम् । चर्वणानि-
ष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरूपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम् । लौकिक-
प्रत्यक्षादिप्रमाणतादृश्यावबोधशालिपरिनिमित्तयोगिज्ञानवेद्यान्तर-
संस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिनितेतरयोगिसंबेदनविलक्षण-
लोकोत्तरस्वसंबेदनगोचर इति प्रत्येयोऽभिधीयताम् । तद्ग्राहक
च प्रमाणं न निर्भिकत्वाकम् । विभावादिपरागमप्रधानत्वात् ।
नापि सन्निकल्पकम् । चर्वणप्रमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य तस्य

विभावादिभिर्व्यञ्जितः इति । दीपादिव्यङ्ग्यलौकिकघटादिवैतल्लक्षणेन व्य-
ञ्जितः । ननु यदि रस्यमानतैकप्राप्ते ह्यसौ न प्रमेयादिरूपस्तर्हि सूत्रे निष्प-
त्तिरिति कथमित्याह—चर्वणानिष्पत्तिः । नेयं रसस्य निष्पत्तिरपि तु तद्वि-
षयरसनायाः । ताज्जिज्ञास्या तु तदेकारस्यजीवितत्वाद्यदि रसस्य निष्प-
त्तिरुपचर्यते तन्न कदिदोषः । सा च चर्वणा न प्रमाणान्तरतो जाता
पूर्वं येनेदानीं स्मृतेः स्यात् । न चाधुना प्रमाणान्तरादुत्पन्ना । लोकोत्तरे
प्रत्यक्षाद्यव्यापारात् । स्वः तु नामाप्रामाणिकी । स्वसंबेदनसिद्धत्वात् ।
चर्वणावबोधरूपेण ज्ञानविशेषस्यैव चर्वणरूपत्वात् । अयं भावः—विभावा-
दिभ्यो लोकोत्तरेभ्य उपायेभ्यो जातस्तादृशलोकोत्तरैषा चर्वणा बोधरूपा
लौकिककारणाद्विजातेभ्योऽत एव लौकिकेभ्यो ज्ञानान्तरेभ्यो विलक्षण-
मेव । प्रत्येयत्वमपि दर्शयति—लोकोत्तरालौकिकप्रमाणेभ्यो विलक्षणम् ।
चमत्कारकारित्वात् । तादृश्येन स्वत्मानं विना यः परस्य बोधस्तेन
शालते यन्मितयोगिज्ञानं तस्माद्विलक्षणम् । तादृश्यप्रतीत्यादित्वेन
रत्वादिवेषस्य निषेद्धत्वात् । तथा विषयोपरागवृन्वस्वनिष्ठाविश्वो-
गिज्ञानाच्च विलक्षणम् । स्वात्मगतत्वेन प्रतीत्यादिनिषेधस्योक्तत्वात् ।
चस्त्वसंबेदनमत एव लोकोत्तरं तद्ग्रहः । अलौकिकानन्दमयस्येति ।
सदोलेत्तरहितस्येत्यर्थः । तदयमत्र संक्षेपः—मुकुटप्रतिष्ठापिकादिना

स्वतन्त्रेदकासिद्धत्वात् । उभयोर्भावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि
पूर्वकल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति भीमदत्तवर्मा-
भिनवगुप्तपादाः ।

व्याघ्रादयो विभावा भवानकस्येव वीराङ्गुत्तरौघाणाम्,
अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः, चिन्ता-

तावन्नटधीराच्छाद्यते । गाढमाक्तनसंविस्संस्काराच्च काव्यबलोपहीन्य-
मानाऽपि न तत्र रामधीर्विभ्राज्यति । अत एवोभयदेवकालस्यागोःरोमा-
ञ्चादयश्च भूयसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टास्तत्रावलोकिता देवकाला-
नियमेन रतिं गमयन्ति । यस्यां स्वात्माऽपि तद्वासनावस्थादनुप्रविष्टः ।
अत एव न तादस्थ्येन रत्यवगतिः । न च नियतहेतुतया, येनार्जनाभि-
षङ्गनादिसंभावना । न च नियतपरात्मैकगततया, येन दुःस्वदेषकाभि-
त्वाद्युदयः । तेन साधारणीभूता संतानवृत्तेरेकस्या एव वा संविदो
गोचरीभूता रतिः शृङ्गारः । साधारणी भावना च विभावादिभिरिति ।
अत्र संकेतस्य प्रस्तुतत्वाद्भ्रमविचारः संक्षेपादुक्तः । विस्तरेण तु लोलु-
ठादिविरचितरसविवरणेभ्यो ज्ञेयः । पादा इति बहुवचनोक्तया ग्रन्थ-
कारस्तम्भतं बहु मतवान् ।

न वेष्टि यस्य गाम्भीर्यं गिरितुङ्गनेऽपि लोलुटः ।
तत्तस्य रसपायोधेः कथं जानातु शङ्कुकः ॥ १ ॥
भोगे रत्यादिभावानां भोगं स्वस्योचितं ब्रुवन् ।
सर्वथा रससर्वस्वमभाङ्गीन्द्रदृष्टनायकः ॥ २ ॥
स्वाद्यन्तु रसं सर्वे यथाकामं कथंचन ।
सर्वस्वं तु रसस्यात्र गुप्तपादा हि जानते ॥ ३ ॥

व्याघ्रादय इति । विभावादयः प्रत्येकं रसेषु पृथगुच्यमाना जनैका-
न्तिकतां भजन्ते । संयोगस्त्वन्वभिचारी । तथा हि—यत्र कन्धुविनाशो
विभावोऽश्रुपातादिभ्यानुभावचिन्तादैन्यादिष्वप्यभिचारी सोऽवश्यं शोको
रस इति । एवमन्यत्रापि । अश्रुपातादय इति । तत्र वीरेऽश्रुपातो माघे
यथा—

स वमन्कषाऽश्रुघनधर्मविगलदुरुगण्डमण्डलः ।

स्नेदजलकणकरालकरो व्यरुच्यभिष इव कुञ्जरसिन्धो ॥ इति ।

इत्यादौ च यद्यपि विभावानामनुभावामाप्तसुखयत्रीडाहर्ष-
कोपासूयाभसदानां च व्यभिचारिणां केरयानामत्र स्थितिः,
तथाऽप्येतेषामसाधारणतया न्यूनमदशाभेप ह्यत्र सति नानैका-
न्तिकत्वमिति ।

तद्विशेषानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीरमात्मा द्रुतजंघौ चेत्यष्टौ नाट्य रताः स्मृताः ॥ २९ ॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ । संभोगो विमलम्भश्चेति । तत्राऽऽद्यः

कल्यात् । तद्रूपसमर्पणया तु प्रबन्धेऽपि । नानैकान्तिकत्वमिति । विभा-
वानुभवव्यभिचारिसंयोगस्येति शेषः ।

शृङ्गरेति । अत्र कामस्य सकलजातिसु कथतया त्यन्तपरिचितत्वेन
सर्वान्मति इत्येतेति पूर्वं शृङ्गारः । तदनुगाभित्वाद्धास्यः । तद्वैपरीत्या-
ग्निरपेक्षभावत्वाच्च ततः करुणः । ततस्तत्कारणमधेसारो रौद्रः । ततो
रौद्रस्य कामार्थमाधान्येन कामार्थयोश्च धर्ममूलत्वादिति धर्मप्रधानो वीरः ।
तस्य भीतत्राणसारत्वाच्चतो भयानकः । ततस्तद्विभावैः साम्यसंभाव-
नाद्वीर्यस्य इतीयदीरेणाऽऽक्षिप्तम् । वीरस्य फलभूतोऽद्भुत इत्येतेषां
क्रमः । द्वौ भेदाविति । आत्मेति शेषः । ततो द्वौ भेदावात्मा शृङ्गारस्य
न स्वात्मानाविति । अयमभिप्रायः—संभोगे चेन्न विमलम्भाश्चङ्का ।
तदा स्वाधीनेऽनुकूले चानादरः स्याद्वामत्वात्कामस्य । यन्मनिः—

वद्वामाभिनिवेशित्वं यतश्च निनिवार्यते ।

दुर्लभत्वं च वक्षार्याः कामिनः सा परा रतिः ॥ इति ।

विमलम्भे चेन्न संभोगाश्चा । तदा नैराश्येन करुण एव स्यात् ।
तस्मात्प्राप्तं गतमिव मतं प्राप्तमिवेत्येवं परम्पराक्रमेण वर्धिष्णुरयं कामः
प्रसङ्गीतिकृत् । संभोगविमलम्भयोस्तु शृङ्गारश्चन्दो ब्रामैकदेशे ब्राम-
श्चन्दवदुपकारात् । संभोग इति । संयुक्ताभ्यां मुख्यत इति संभोगः ।
विमलम्भ इति । संभोगाश्चन्द्रलोभेन विभुक्ताभ्यां प्रकल्प्यत आत्माऽ-
चेति ।

परस्परावलोकनमलिकुम्भनाधरपानपरिकुम्भनाद्यनन्तभेदत्वादपरि-
च्छेद्य इत्येक एव गण्यते । यथा—

शून्यं वासमूहं विभोऽयं शयनादुत्थाय किञ्चिच्छने-
निद्राभ्याजमुषामतस्य सुचिरं निर्वण्य पत्युर्मुखम् ।
विभ्रमं परिकुम्भ्य जातपुलकमालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी भ्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ३१ ॥

तथा—

त्वं मुग्धास्ति विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि भ्रियतमे तद्दीप्तिकासंस्पृष्टि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दिता
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्याममालीजनः ॥ ३२ ॥
अपरस्तु अभिलाषविरहेर्वाप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

भेमाद्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागेदया-
स्तास्ता मुग्धदृष्टो निसर्गमधुराश्लेषा भवेत्तुर्भयि ।
यास्वन्तःकरगस्य बाह्यकरगस्य पाररोधी क्षणा-
दाशंसापारकल्पितस्वपि भवतामनन्दसाम्नां लयः ॥ ३३ ॥

शून्यमिति । किञ्चित्पूर्वकायेन शून्यमनन्दं यथा स न जागतीत्याशयेन ।
अत्र गण्डयोः पुलकोद्भवेन निद्राव्याजावगमाद्यधिकालज्जाभावः ।
त्वं मुग्धास्तीति । च्छाटिका कशासंज्ञाजनशयः । जालिकेति यावत् ।
संभोगस्य तात्कालिकं फलं परीक्ष्यः । स च कञ्चुलिकासञ्ज्ञत्वे
तथाविधो न स्यादित्याशयेन विनैव कञ्चुलिकेत्युक्तम् । सस्मिता
या सखी सैव नेत्रोत्सवसेनाऽनन्दिता । अलङ्किति समिधोपन्यासं
यथा भवतीत्यर्थः ।

अपरस्तिविति । पूर्वमसङ्गे सङ्गेच्छाभिलाषः । प्रतिनियतेऽपि सङ्गे
कुतश्चित्कारणादसङ्गो विरहः । सान्नीप्य कान्तकृतसन्मानाद्यसहन-
मीर्ष्या । देशान्तरगमने प्रवासः । कुपितदेवदिकृतं वाग्दण्डः शापः ।
प्राप्तिर्वा इति । प्रणयस्पृशः स्वयमाश्लेषादियाच्चास्पृशः । परिचयास्तुनः

अन्यत्र ब्रजतीति का खलु कथा नान्यस्य तादृक् सुह-
यो मां नेच्छति नागतश्च इह हा कोऽयं विधेः प्रकृतः ।
इत्यप्येतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविषयवर्तनव्यतिकरता नाऽऽप्तेति निद्रा निशि ॥३४॥

एषा विरहोत्कण्ठिता ।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठलोलोदकैरश्रुभिः ॥ ३५ ॥
प्रस्थानं वलयैः कुतं प्रियसखेरसैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥३६॥

पुनः कारणादुल्लासरोगादयास्तास्ताश्चेष्टा मयि भवेयुर्भवन्तिवति ।
आश्रंसापरिकल्पितासु मनोरथविषयीकृतासु । लयश्चेष्टानां साक्षादनुभव
इव । अन्यत्रेति । अन्यत्र नायिकायाम् । एतेन स्वस्मिन्पत्युरनुराग
उक्तः । नाप्यस्य तादृगित्यादिना तु परिवारानुकूलत्वमुक्तम् । निशा-
न्तान्तरे मृदान्तर्न बहिः । एतेन सतीत्वमुक्तम् । सा पत्युरिति । अत्र
सख्युर्भावः सख्यं मैत्री । सखिर्विन्दुताश्च इति यः । तेनोपदेशस्तं
तथा । अथ वा सख्यां साधुरुचितः । तत्र साधौ यः । स चासाधुपदे-
शश्च तं तथेति । रोदनस्य सञ्चन्दत्वपरिहारायाश्रुभिरित्युक्तम् । अश्रू-
णामेव च प्राचुर्याच्च लोलोदकैरिति चोक्तम् । स्वच्छैरित्यनेन तु चिर-
कालं रोदनं लभ्यते न क्षणमत्रम् । क्षणमात्ररोदने हि किञ्चिदञ्जनसं-
वसादश्रुषां न स्वच्छता स्यात् । प्रागश्रुणि विन्दुतया कपोलमूलं
पश्यन्तिपश्चाच्च मालतानि लुठलोलोदकतया परिणमन्तीति तात्पर्यार्थः ।
प्रस्थानमिति । अत्र गतमासितमित्यत्राऽऽरम्भे क्तो नातीति । अतीति
हि वयोरतीतत्वात्सुहृत्सार्थः किमु त्यज्यत इत्यवार्थासंगतिः स्यात् ।

त्वामालिख्य मणयकुपितां धातुरामैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
असैस्तावन्मुहुरपचिर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नापि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ ३७ ॥

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणानि—

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेदया
मञ्ज्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रथितधूत्कमदात्प्रहारं
हा हा इतोऽहमिति रोदिति विष्णुश्चर्मा ॥ ३८ ॥
हा मातस्त्वारिताऽसि कुत्र किमिदं हा देवताः काऽऽशिषो
भिक्षाणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थं घर्धरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भिच्चीरपि । ३९ ॥

जीवितं प्रियेत्यामन्त्रणे पदद्वयम् । प्रियेति तु सुहृद्विशेषणे
प्रियसखैरिति विशेषणं न वाच्यं स्यात् । अथ वा प्रियस्य पत्युर्मि-
त्राणि वलयाणि तद्भावभावित्यादिति यदि व्याख्या तदा प्रिय इति
सुहृद्विशेषणतया वाच्यम् । प्रियेत्येत्यन्तवृत्तये न तु भर्तारि । तदयं
तात्पर्यार्थः—हे प्रिय जीवितं प्रियत्वादवं भण्यसे पश्चादपि यात्वे
सुहृत्सार्थः किमिति त्यज्यते । पश्चान्मद्दुःखमनुभविष्यसीति । किमु
इति पदं काका प्रश्नेन च व्याख्येयम् । यदि च प्रियेण सनाथः सुहृ-
त्सार्थः प्रियसुहृत्सार्थे इति मध्यमपदलोपी समासस्ततोऽयमर्थस्तावदेकं
सुहृत्सार्थोऽयम् प्रिययुक्तस्तद्वन्तुमुचितमेवेत्यपि व्याख्या । त्वामालिख्येति ।
आत्मानमङ्घ्रिगतं यावदालेख्यतया साक्षादेवेच्छामि तावदालेख्येऽपि
साक्षादिव तद्विभावनादभूद्रमः । तस्मिन्नपीति । चित्रेऽपीति ।
तथाऽत्र मनसैव तस्याश्चित्रविषयनयनं तस्य पादविषयं पतनं न परित्रि-
र्णकादिभिः करणमित्यपि व्याख्यानम् । व्याख्याद्वयेऽप्यत्र सहृदयैः सास्ने-
तरता विभाव्या । आकुञ्चयेति । अत्राशुचिं वामम् । अशुचिक्रियाकर-
त्वात् । हा मातरिति । कश्मीरराजमातुमरणे भट्टनारायणकविकाव्यमि-

कृतमनुमतं दृष्टं वा चैरिदं गुरुपातकं
 मनुजपशुभिर्निर्वर्थादिर्भवति रुदायुधैः ।
 नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
 मयमहमसृब्धोदोमासैः करोमि दिक्षां बलिम् ॥ ४० ॥
 क्षुद्राः संत्रासमेते विजहित इरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
 युष्मद्वेहेषु लज्जनां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
 सौमित्रे तिष्ठ पञ्च त्वमसि न हि रुषां नन्वाहं मेघनादः
 किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ ४१ ॥

दम् । अज्ञनिर्दुतवशे वज्राग्निः । मध्यं रुद्धं याभिस्तास्तथा । ततो घर्घ-
 रादिभिस्त्रिभिः पदैः कर्मधारयः । घर्घरा अव्यक्ताः । कृतमिति ।
 नरकरिपुरच्युतः । किरीट्यर्जुनः । क्षुद्रा इति । विजाहितेति जहातेः
 वज्रमीपरस्मैपदमध्यमबहुवचने । इ.क इत्याकारस्येत्वम् । सौमित्र इति
 वातुतनयस्त्वेनावीरत्वं स्थाप्यते । वीरत्वादिहि पितुर्धर्मः कौलीन्यादिकं
 च मातुः । मेघनाद इत्यत्र मेघनादे वक्तरि मेघनाद इत्यनुपयुज्यमानत्वा-
 द्वाधितस्वार्थं स्ववाच्यभूतार्थगामित्वरूपात्संबन्धादिन्द्रजेतृत्वस्वर्गपूर्यव-
 स्कन्ददातृत्वाद्यर्थान्तरं लक्ष्यदनन्यसामान्यविक्रमादिकं ध्वनयति ।
 इयं क्षुद्रा सारोपा लक्षणा । सादृश्यव्यतिरिक्तसंबन्धान्तरजत्वात् । आ-
 रोप्यस्य मेघनादशब्दस्याऽऽरोपविषयस्याहंशब्दाभिधेयस्य चोक्तत्वात् ।
 अत्र मेघनादरूपं वाच्यं स्वपरत्वेनानुपात्तम् । व्यङ्ग्यार्थान्तरपरिणत-
 त्वात् । तस्माद्विवक्षितमेव वाच्यं न पुनरत्यन्तं तिरस्कृतम् । व्यङ्ग्यार्थ-
 धारद्वारेण तस्याप्युपयुक्तत्वात् । यदि वा मुद्रसाध्यवसानाऽपि
 लक्षणा स्यात् । तथाहि—अत्राऽऽरोपविषयः शक्रजेतृत्वादिरर्थ आरो-
 प्येण मेघनादार्थेन विषयिणा निगीर्ण इति । एतच्च युक्तमिव व्याख्याने
 भाति । यतो यत्र लक्ष्यलक्षणयोर्विषयविषयिभावेन तादृश्यं स्यात्तत्र
 सारोपत्वम् । पूर्वव्याख्याने तु न हि मेघनादेनाहंभावो लक्ष्यते किं तु
 शक्रजेतृत्वादीति । अर्थान्तरं च लक्ष्यं कार्यं यत्र वाच्यं परिणम्यते न
 पुनर्वाच्यं किञ्चित् । संरम्भया स्त्रीलया क्रीडया वद्धाग्निं रमते क्रीड-

ग्रीवाभङ्गेनाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दक्षद्वष्टिः
 पश्चार्धेन प्रविष्टः श्वरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
 दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशभिः कीर्णवर्त्मा
 पश्योदग्रप्लुतत्वादियाति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ४२ ॥
 उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथुन्सेधभूयांसि मांसा-
 न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
 भार्तेः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कन-
 दङ्कनस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमपि ॥ ४३ ॥
 चित्रं महानेष वतावतारः क कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ।
 लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥ ४४ ॥
 एषां स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ३० ॥

तीति व्युत्पत्त्यऽन्वितनामानं राममन्वेषयापीति । अनुपतति । पृष्ठद्वष्टि-
 तिनि । स्यन्दने । रथे । उत्कृत्येति । अथेति । सामस्त्ये चार्थे वा ।
 स्थपुटगतं विषमस्थानस्थमपि । तत्रैतेऽष्टौ रसाः सुखप्रधानाः । स्वसंवि-
 श्वर्षणरूपस्यैकधनस्य प्रकाशस्य प्रतीतिसारत्वात् । तथाहि । एकधन-
 शोकसंविश्वर्षणेऽपि लोकस्य हृदयविभ्रान्तिः । अन्तरायमून्यविभ्रान्ति-
 शरीरत्वात् । अविभ्रान्तिरूपतैव च दुःखम् । तत एव कापिला रजोवृ-
 क्षिता वदन्तो दुःखस्य चाञ्चल्यमेव प्राणा इत्याहुः । इत्यानन्दरूपाः
 सर्वे रसाः । किं तूपरञ्जकविषयवशात्केषामपि कटुकिञ्जा स्पर्शोऽस्ति
 वीरस्येव । स हि क्लेशसहनादिप्राण एव ।

रतिरित्यादि । अन्योन्यास्थावन्धात्मिका रतिः । विषयस्य चिकीर्षा
 हासः । वैधुर्यं शोकः । तैर्दृश्यप्रबोधः क्रोधः । स्वेयान्संरुध्य उत्साहः ।
 वैरुध्यं भयम् । संकोचो जुगुप्सा । विस्तारो विस्मयः ।

तत्रैषां विभावानुभावव्यभिचारिणः कथ्यन्ते-मिवः स्त्रीपुंसाकम्बन-
 रूपतदुपयोगिपवनारामचन्द्राकौन्द्यास्तजलक्रीडापुष्पपिनकविभावा

संभोगे सुखमयहर्षादिव्यभिचारिणी रोमाञ्चस्वेदाश्रुकम्पश्चसितकेश-
 न्धांशुकसंयमनभूषामाल्यादिसम्यङ्निवेशचाटुप्रभृत्यनुभावा विप्रलम्भे
 तु दुःस्वप्नायशङ्कनैस्तुल्यमदृगलानिनिद्रानिर्वेदमरणादिव्यभिचारिणी सं-
 तापजागरकुशताविलापदीनवचनलेखलेखनवाचनवार्ताप्रश्नमरणोद्यमसंदे-
 शाद्यनुभावा रतिर्जुगुप्सालस्योऽप्यर्जिता शृङ्गारः । स्थायी चर्वणतां
 गतो रसः स्यादिति रश्मि ज्ञेयम् । यद्यपि रतिश्रमकृतं निद्रादि संभो-
 गेऽप्यस्ति तथाऽपि तद्वै चित्रतामाधत्ते । विप्रलम्भे तु तद्वतिभावनाप-
 रम्परोदितमवेति युक्तमेवात्र सुखमयत्वम् । विप्रलम्भे च मरणमचिर-
 कालमत्यापत्तिमयनिष्ठं येन न शोकावकाशः । अथ वा चैतन्वावस्थैव
 प्राणत्यागकृतृतात्मिका पूवक्रियैव पञ्चदन्धाद्यवसरगता मन्तव्या न तु
 प्राणत्यागः । तथा विप्रलम्भ उन्मादापस्मारव्याधीनां या नात्यन्तकु-
 त्सिता दशा सा काव्ये नाट्ये च दर्शनीया । यदि वा तादृश्यां दशायां
 स्वप्नीवितनिन्दात्मिकायां तद्बहोपभोगसाररत्यात्मकास्थाबन्धादि विच्छि-
 द्यत एवेति कुत्सितदशाया असंभव एव । विकृतकेशबन्धवेषनर्तनगत्य-
 नुकरणभूषणन्यासोदघट्टनादिविभावो नासौष्ठुरपोलस्पन्दननेत्रविकाशमु-
 स्तरागपार्श्वहणाद्यनुभावस्त्रपात्रहित्यनिद्रादिव्यभिचारी हासो हास्यः ।
 स आत्मस्थ उत्तममध्यमाधमेषु स्मितविहसितापहसितस्त्रिधा । तत्र
 कपोलोल्लासमात्रपट्टयदन्तं स्मितम् । मेधुरस्वनं सास्यरामं कालागतं
 विहसितम् । निर्हेतुकं सःश्रुनेत्रं कम्पितांसधिरस्कम्पहसितम् । एतेषां
 स्मितादीनां क्रमेण संक्रमयर्जैहसितोपहसितातिहसितैः परस्थमपि त्रेधा ।
 उपहसितातिहसितयोरुपसर्गभेदेनार्थभेदः । उत्फुल्लास्यनेत्रं विक्रासिगणं
 किञ्चिद्दृश्यदन्तं हसितम् । उत्फुल्लनासं विजिह्वनिरीक्षणं निकुञ्जि-
 तांसधिरस्कम्पहसितम् । ससंरम्भाश्रुनेत्रमुदृतं सञ्चन्दं सकराघातमतिह-
 सितम् । अयं भावः—परं हसन्तं दृष्ट्वा स्वयं विभावानपश्यन्नपि हस-
 ल्लोके दृष्टः । तथा विभावदर्शनेऽपि गाम्भीर्यात्कोऽपि न हसति । परहा-
 सेक्षणेषु च तत्क्षणं हसति । यथाऽम्लदाडिमादिरसास्वादोऽन्यत्रापि दन्तो-
 दकविकारानुरूपदर्शनात्संक्रमणस्वभावस्तथा हासोऽपि संक्रामति नान्ये
 रसाः । यस्तु स्वामिशोकाद्भृत्यस्य शोकः सोऽन्य एव शोकवत्स्वामि-

विभावको विभावभेदात् । इह च तद्विभावक एव हासः संक्रामतीत्यर्थः ।
 इष्टानिष्टवियोगसंयोगविभावो निःश्वासमुखशोषाश्रुपातमूलुण्ठनक्रन्दाद्य-
 नुभावो निर्वेददैन्यविषादमरणादिव्यभिचारी श्लोकः करुणः । दाराप-
 हासदेवजातिविषानिन्दाक्रोशादिविभावो नेत्ररागभ्रुकुटीकरणदन्तोष्ठग्रह-
 णाद्यनुभाव औद्यावेगामर्षादिव्यभिचारी क्रोधो रौद्रः । विपश्चात्त-
 यासंमोहाध्यवसायप्रतापविक्रमाधिसौम्यादिविभावः स्थैर्यधर्मागम्भीर्यत्या-
 गाद्यनुभावो धृतिस्मृतिगर्वामर्षादिव्यभिचारित्तमो वीरः । स च त्रेधा
 धर्मदानयुद्धभेदात् । धर्मादिवयं तु विपश्चातं सद्विभावरूपं रयात् ।
 स्वपक्षगतं त्वनुभावरूपमिति । इह च विपत्पङ्कनिभप्रतास्वल्पसंशोषमि-
 थ्याज्ञानान्यपास्य यस्तत्त्वनिर्णयरूपोऽसंमोहाध्यवसायः स एवेत्माह-
 हेतुः प्राधान्येन । रौद्रे तु ममताप्राधान्यादशस्त्रिभानुचितयुद्धाद्यपीति
 मोहविस्मयप्राधान्यमिति विवेकः । पिशाचदिभिर्हृतस्य श्रुतेः दृष्टिशून्य-
 गृहारण्यगमनादिभिर्भावं करहृत्पदरुम्भमुखशोषमाभिन्याद्यनुभावं शङ्का-
 दैन्यादिव्यभिचारि स्त्रीनीचानीना सहजमुत्तमानां कृतकं भयं भयानकः ।
 उत्तमा हि भयाभावेऽपि गुरुराजादिभ्यो भयं दर्शयन्तः सुतरामुत्तमाः
 स्युः । प्रभुभक्तिश्च सखिवादीनाम् । यथा स्नेहञ्चारी भीत एवास्मी-
 ति । ननु राजादयः किमिति गुर्वादिभ्यो भयं कृतकं दर्शयन्तो मृदून्क-
 रकम्पादीन्दर्शयन्ति । किमिति च भय एव कृतकत्वन । सर्वस्य हि
 कृतकत्वं संभवति । यथा वेद्याऽर्थार्थिनी कृतकां रतिं कथयति ।
 उच्यते । भये हि दर्शिते गुरुर्वीर्यं मन्यते । मृदुचेष्टया च नाधमप्रकृ-
 त्तिमेनं गणयति । कृतकरत्यादेशोपदिष्टाश्च किञ्चित्कलम् । यत्र तु राजा
 परानुग्रहाय क्रोधविस्मयादीन्दर्शयति तत्र व्यभिचारितैव तेषां न स्था-
 यितेति । वपनघ्नपूतिविष्टाकुम्भीक्रीटादिदर्शनश्रवणादिविभावा गात्रसंको-
 चहृष्टासनासाविकूणनपिशाचयुत्काराद्यनुभावा मोहापस्मारौघादिव्य-
 भिचारिणी जुगुप्सा बीभत्सः । दिव्यविमानमायेन्द्रजालावदातकर्म-
 प्सितावाप्तिप्रभृतिविभावो निर्निमेषाक्षिविकासरोमाञ्चरीत्यश्रुसाधुवाद-
 प्रसाददानाद्यनुभावो हर्षावेगजाख्यादिव्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।
 भावयन्ति व्याप्नुवन्ति सभ्यानां मन इति भावाः । यद्वा लोकोत्तरवा-
 चिकोपभिनयैभित्तुल्य एव भावयन्ति लोकदशायामनास्वाधमयाऽऽ-

स्पष्टम् ।

व्यभिचारिणो ह्येते—

निर्वेदग्लानिशङ्काकृपास्तथाऽसूयामदश्चमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ ३१ ॥

स्वाद्यं स्वीकुर्वन्तीति भावाः स्थायिनो व्यभिचारिणश्च । जात एव हि जन्तुरष्टाभिः संबिद्भिर्जुष्यते । तथा हि । दुःस्वद्वेषी सुखलुब्धः सर्वो रिरंसते हसति च शङ्कया श्लोचति परस्मै कुप्यति हितायोत्सहते विभेति परं जुगुप्सते तत्तत्स्वपरकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनाद्विस्मयते च । केवलं कस्यचित्काचिदधिका चित्तवृत्तिः काचिदूना । कस्यचिदुचित्त-विषयनियन्त्रिता कस्याप्यन्यथा । तत्काचिदेवोपयोगिनीस्पृष्टदेव्या । तद्विभागकृतश्चोत्तमादिव्यवहारः । ये स्वमी व्यभिचारिणस्ते रसायनमप्युक्तवतो ग्लान्यालस्यधर्मप्रभृतयो जन्ममये न भवन्त्येव । यस्वापि वा विभावबलाद्भवन्ति तस्यापि हेतुमये स्वीयमाणाः संस्कारशेषता नावश्यमनुवहन्ति । रत्यादयस्तु कृतस्वकर्तव्यतया मलीनकल्पा अपि संस्कारशेषता नातिवर्तन्ते । बलवन्तरविषयस्य रत्यादेरनुच्छेदात् । तस्मात्स्थायिभावरूपचित्तवृत्तिसूत्रस्यूता एवामी स्वमुदयास्तमयवैचित्र्य-शतसहस्रधर्मणं लभमानाः स्थायिनं विचित्रयन्तो भान्तीति व्यभिचारिणः । ग्लानोऽयमित्युक्ते कुत इति हेतुमश्रेणास्थायिताऽस्य सूच्यते । न तु राम उत्साहशक्तिमानित्यत्र च हेतुमश्रमाहुः । अत एव विभावस्तत्रोद्बोधकाः सन्तः स्वरूपोपरञ्जकत्वं कुर्वाणा रत्युत्साहादेरुचितानुचितत्वमावहन्ति । न तु ते तदभावे स्थायिनः सर्वथैव निरुपाख्याः । वासनात्मतया तेषां स्थितत्वात् । व्यभिचारिणां स्वविभावाभावे नामापि नास्ति । तथैषां विभावबहुत्वे स्थायित्वम् । तदल्पत्वे तु व्यभिचारित्वम् । यथा रावणादौ मिथः प्रीत्यभावाद्गतित्वव्यभिचारिणी । तथा गुर्वादेषु च बीरशृङ्गारादौ रोषो व्यभिचार्येव । एवं विभावान्तरेषु वाच्यम् ।

निर्वेदस्यादि । निर्वेदः स्वावज्ञा । ग्लानिर्बलापक्षयः । शङ्कान्नि-
होत्प्रेक्षा । असूयाऽश्ममा । प्रीतिसंमोहसंभेदो मदः । लोदः भयः । कर्षे-

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

मर्षो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥ ३२ ॥

सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ ३३ ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ ३४ ॥

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपादानं व्यभि-
चारित्वेऽपि स्थायिताभिधानार्थम् । तेन

ष्वनादर आलस्यम् । दैन्यमनौजस्यम् । चिन्ता ध्यानम् । मोहो मूढता ।
स्मृतिः स्मरणम् । धृतिः संतोषः । व्रीडा मनःसंकोचः । चपलता
चेतोनवस्था । हर्षश्चित्तप्रसक्तिः । आवेगः संभ्रमः । जडताऽर्थाप्रतिपत्तिः ।
मर्षः परावज्ञा । विषादश्चित्तपीडा । औत्सुक्यं विलम्बाक्षमत्वम् । निद्रा
मनःसंमूलनम् । अपस्मार आवेशः । सुप्तं निद्रागाढावस्था । विबोधो
विनिद्रता । अमर्षः प्रतिकर्तुमिच्छा । अवहित्यमाकारगोपनम् । उग्रता
चण्डत्वम् । मतिरर्थनिर्णयः । व्याधिर्मनस्तापः । उन्मादो मनोविप्लवः ।
मरणं त्रियमाणता । त्रासश्चित्तचमत्कारः । वितर्कः संभावनम् । त्रय-
स्त्रिंशदिति नियमार्थम् । तेनान्येऽत्रैवान्तर्भवन्ति । तथा हि । दम्भोऽव-
हित्ये । उद्वेगो निर्वेदे । क्षुत्तृष्णादि ग्लानाविति । अन्ये त्वेवमाहुः—
त्रयस्त्रिंशतैव स्थायी चर्षणायोग्यः स्यादिति त्रयस्त्रिंशदुक्ताः । एषां
विभाचानुभावाः स्वयमूहाः । न तु व्यभिचारिणः । एवं तदास्वादे
रसान्तरमपि स्यात् । यत्रापि व्यभिचारिणि व्यभिचार्यन्तरं स्याद्यथा
पुरूरवस उन्मादे वितर्कचिन्तादि तत्रापि रतिभावस्यैव व्यभिचार्यन्त-
रयोगः स वितर्कादिः केवलमुन्मादेन कृतोपराग इति । एते च भिद्यः
कापि विभाचानुभावा भवन्ति । तथा हि गव आवेगजोऽसूयाकु-
दित्यादि ।

निर्वेदस्येति । आदौ न्यासः स्थायिनोन्ते नैकदशेन सामीप्या-
र्थम् । तेनेति । वैराग्यतत्त्वज्ञानसर्वज्ञानुग्रहादिः । यमनियमाद्या-
त्मब्रह्मोपशान्त्यनुभावो धृतिस्मृत्यादिव्यभिचारोऽस्वादिभावः

ज्ञान्तः । न चायं विषयजुगुप्सा रूपत्वाद्भीषन्तः । जुगुप्सा ह्यस्य
 व्यभिचारिणी न तु स्थायितामेति । तस्या निर्वोहे मूलोच्छेदात् । न
 च धर्मवीरः । अहमेवंविध इत्येवं प्राणोत्साहरूपतया तस्य गर्वमय-
 त्वेन व्यवस्थानात् । अस्य च गर्वप्रशमैकरूपत्वात् । ईदमयत्वनिरी-
 इत्वाभ्यां विरुद्धयोरपि तयोरैक्यक्रमण कामार्थधर्माजनोपयोगेन तुल्य-
 रूपत्वादविरुद्धयो रौद्रवीरयोरप्यैक्यप्रसङ्गः । धर्मवीरादीनां चित्त-
 वृत्तीनां सर्वथा निरङ्कारत्वे ज्ञान्तरसत्त्वमितरथा तु वीररसत्वमिति
 व्यवस्थायां न कश्चिदोषः । तस्माद्यथा धर्मार्थकामेषु योग्या रत्यादि-
 चित्तवृत्तयः कविनटव्यागरेभाऽऽस्वाद्यतां नीतास्तादृशवृद्धयसंबादवतः
 सभ्यान् प्रति रसत्वं यान्ति तथा मोक्षारूपपारार्थोचिताऽपि निर्वेद-
 रूपा चित्तवृत्ती रसतां यातीति । तथा नास्य निर्वेदस्थापिनो लौकिक-
 कर्त्यादिलोकोत्तरशृङ्गारादिरूपा चित्तवृत्तेः सर्वाऽपि व्यभिचारिणी ।
 तदनुभावा एव च यमनियमद्युपकृता अनुभावा विभावा अपि सर्वज्ञा-
 नुग्रहाद्याः । अत्यङ्गुष्ठाश्च रत्यादयोऽत्राऽऽस्वः सन्ते । परं यथा विप्रलम्भ
 आत्सुक्यं संभोगेऽपि वा प्रेमासमाप्नोतसत्त्वमिति । यथा च रौद्रवीरभ्या-
 नकाङ्क्षेषु क्रममौघधृतिचान्दरूपव्यभिचारिणोऽपि प्राधान्येन भान्ति
 तथा ज्ञान्ते जुगुप्सा । स तथा रागविषमत्वात् । स्वात्मनि च कृतक-
 त्यस्य परार्थ एवोद्यम इत्युत्साहेऽस्य परोपचिकीर्षाप्रयत्नरूपो दया-
 परपर्यायोऽभ्यविकोऽन्तरङ्गः । अत एवान्य दयावर्धनीरत्वाभ्यामेन-
 मूचुः । ननु तनाहो गर्वमाणः । ज्ञान्तेऽनु गर्वमिल्यात्मा । ननु कि-
 मतः । व्यभिचारित्वं हि विरुद्धस्यापि नायोग्यम् । रताविव निर्वेदादेः ।
 परोपकारक्रियायामुत्साहस्यैव प्रकपेः । न चोत्साहशून्या काऽप्यवस्था ।
 इच्छाप्रयत्नव्यतिरेकेण पापागतायतेः । यत एव ज्ञान्तात्मा तत्त्वज्ञतया
 स्वात्मोद्देशेन कार्यनिमुखोऽन एव परोपकाराय शरीरादि त्वजति ।
 चिन्तयति चैवं यथा कथंचित्प्राप्त्यर्थं शरीरं यदि परार्थं तत्प्राप्तये
 तत्किमिव नाजितं स्यात् । तदिदं तत्त्वज्ञतया ज्ञान्तात्मा परार्थं निराका-
 रज्ञतया शरीरादि त्यजति । अत एव युद्धे वीरः स्वदेहत्यागं पराजयो-
 द्देशेन कुर्वाणो न ज्ञान्तात्मा । भृग्वादिपात्यपि क्षुमान्यदेहसाकाङ्क्षः
 पूर्वदेहत्यागेऽपि न तथा । तदत्र दयारूपोऽभ्युत्साहः प्रधानम् । अन्येऽपि
 व्यभिचारिणो यथायोगं स्युः । ननु नार्य सर्वस्य स्थावरास्तद्वत् ।

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

यथा—

अहो वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ट्रे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रेणे वा ममं समदृशो यान्ति दिवसाः
कचित्पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ ४५ ॥

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः ॥ ४५ ॥

भावः प्रोक्तः ।

तत्कथं रसः । तर्हि मुनीनां शृङ्गारोऽपि न श्लाघ्य इति सांऽपि रसत्वा-
च्यवताम् । यैरपि तृष्णाक्षयरूपस्थाय्यसावुक्तस्तन्मते तृष्णाक्षयो भाव
इत्यायातम् । तदभावेऽपि तु रत्यादिचित्तवृत्तीनामप्यभावः । तृष्णावि-
कारत्वाच्चासाम् । एतच्चित्तवृत्त्यभाव एव यदि शमस्तदा शमस्य चित्त-
वृत्तित्वाभावः । अभावस्यावस्तुत्वात् । अथाधर्म इत्यत्र धर्मविरोधि पापं
लभ्यते न धर्माभावो यथा तथाऽत्र तृष्णारत्याद्यभावो रत्यादिचित्तवृत्ति-
विरोधी चित्तवृत्तिविशेषः, तदाऽस्मन्मते तस्य निर्वेद इति नाम त्वन्मते
तु शम इति । अधिकत्वेन तु शान्तो रसो न निबध्यत इति चन्द्रिका ।
तदेवं नवैव रसाः । पुमर्थोपयोमेन रञ्जनाधिक्येन चोपदेश्यत्वात् ।
तेनाऽऽर्द्रतास्थायी स्नेहो रसः, गर्भस्थायि लौल्यं रस इत्यसत् । तयोः
क्रमेण रत्यादौ हास्यरत्यादौ चान्तर्भावात् । तथा हि । तरुणस्य मित्रे
स्नेहो रतौ । लक्ष्मणादेर्भ्रातरि स्नेहो धर्मवीरे । बालस्य मित्रादिषु
वृद्धस्य पुत्रादिषु स्नेहो भये विश्रान्तः । तदिदमत्र तात्पर्यम्—स्नेहो
भक्तिर्वात्सल्यं मैत्र्याबन्ध इति रतेरेव विशेषाः । तुल्ययोर्या मिथो रतिः
स स्नेहः । प्रेमेति यावत् । तथा तयोरेव निष्कामतया मिथो रतिः सा
मैत्री । अवरस्य वरे रतिर्भक्तिः । सैव विपरीता वात्सल्यम् । सचेतना-
नामचेतने रतिराबन्ध इत्यादि स्वयमुखम् । विस्तरविचारस्तु कोऽल्लो-
चनादिग्रन्थादिषु ज्ञेयः ।

कान्ताविषया रतिः शृङ्गारो देवादिविषया व्यक्ता सती भावो व्य-
भिचारी चेत्याह—रतिरिति ।

आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया । कान्ताविषया तु
व्यक्ता शृङ्गारः । उदाहरणम्—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥ ४६ ॥
हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ ४७ ॥

एवमन्यदप्युदाहार्यम् । अञ्जितव्यभिचारी यथा—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकराश्वासयाभि प्रियां
भ्रातस्तावदहं श्रुतेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥ ४८ ॥

अत्र विधिं प्रत्यसूया ।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च । तत्र रसाभासो यथा—

स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणमन्त्रणमस्वमुन्ने यं वृणयसे ॥
सुलभे को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-
त्तपःश्रीः कस्येषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥ ४९ ॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः स्तुम इत्याद्यनुगतं
बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति । भावाभासो यथा—

जाने इति । अत्र गन्तुं प्रवृत्तैत्यर्थौचित्यादाश्वासयामीत्यत्राऽऽभिप्रे-
यितं व्याख्येयम् । गच्छन्त्या हि प्रागासनं पश्चादाश्वासनं युक्तम् ।
श्रुतेनेत्यर्थसाहाय्यादन्यपदार्थानां व्यञ्जकत्वम् ।

स्तुम इति । विलेभे व्ययितवानिति । अत्रानेयेति । स्तुमः कमित्याद्यनुग-
तमेव स्त्रीविषयं रमणमृगणालिङ्गनध्यानरूपं बहुव्यापारग्रहणं कर्तुं बहु-
कामिविषयं प्रेम व्यनक्ति । तस्य प्रेमानुचितम् । ~~अत्रानेयेति~~ भावभासि-
क्या रतेः शृङ्गारत्वप्रतिपादनात् ।

राकासुधाकरमुखी तरलायताङ्गी
 सस्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमास्या ।
 तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
 तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥ ५० ॥

अत्र चिन्ता, अनौचित्यप्रवर्तिता । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ ३६ ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
 किं वक्षश्चरणाननिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
 इत्युक्ते क तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया
 संश्लिष्टा रभसेन तत्सखवशात्तन्व्या च तद्विस्मृतम् ॥ ५१ ॥

अत्र कोपस्य ।

राकेति । अत्र स्मेरयौवनेन तरङ्गितविभ्रमा आस्यावस्थानं यस्याः
 सा तथा । न तु तरङ्गितविभ्रममास्यम् । पौनरुक्त्यात् । त्यदो वा
 स्येति रूपम् । अत्र चिन्तेति । अत्र नार्याः परपत्नीत्वाच्चिन्ताऽनौचित्यम-
 वृत्ता । नन्वेकपाक्षिक्या रतेः सद्भावाद्रसभासत्वं वक्तुं युक्तं न भावा-
 भासत्वम् । न । चिन्ताविभावानां प्राधान्येन तस्या एव वमत्कारकारि-
 त्वात् । प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति भावाभासत्वम् । अयं भावः—
 यद्यपि रसेनैव काव्यं जीवति तथाऽपि तस्य रस्यनानाद्रव्यजपानकस्येवै-
 क्यनास्वादात्मनोऽपि कुतश्चिदंशाद्भावादिरूपादुद्विक्तावस्थामापन्नाच्चम-
 त्कारातिशयो भवति यदा तदा भावादिध्वनिरेव । यदा तु विभावाभा-
 साद्रत्यायाभासस्तदा विभावानुभावाभासाच्चर्वणाभास इति रसाभासः ।
 एवं भावाभासोऽपि । रसध्वनेरेवापी रसभावाभासभावध्वनिप्रभृ-
 तयो निष्पन्दा आस्वादप्रधानं प्रयोजकमंशं विभज्य पृथग्व्यवस्थाप्यन्ते ।
 यथा पानकयुक्तिर्ज्ञेयसंमुखितरसोपभोगेऽपि सुपरिशुद्धाक्षादिप्रयुक्तोऽयं
 रस इति तथा निरिन्द्रियलतातरुनदीशैलदेः सेन्द्रियपञ्चादेश्च यः
 काव्ये कामादिव्यवहारस्तत्र रसभावाभासतैव । एवमन्येऽपीति । रसा-
 भासा भावाभासाश्चेत्यर्थः ।

तस्या इति । स्तनतटस्य प्रश्लेषेण वा मुद्रा प्रतिबिम्बं तयाऽङ्कितम् ।

एकस्मिञ्क्षयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चादूनि कुर्वन्मपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूर्णी स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दबलितग्रीवं पुनर्धीक्षितः ॥ ५२ ॥

अत्रौत्सुक्यस्य ।

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ॥
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमाभीलय-
मानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्धयन्यतः ॥ ५३ ॥

अत्राऽऽवेगहर्षयोः संधिः ।

काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रज्ञमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ॥
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपौहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥ ५४ ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता ।

अन्यदपि यद्वस्तु मुद्राङ्कितं तत्केनापि व्याजेन रक्ष्यत इत्युक्तिलेखः ।
अत्र स्त्रीकोपस्य शान्तिः ।

एकस्मिन्निति । अत्र कोपेन पराङ्मुखी चासौ ग्लपिता च । सुप्त इव
प्रार्थनाविमुखः । अत्र स्त्रीगतौत्सुक्यस्योदयः ।

उत्सिक्तेति । गर्वात्तपोविक्रमयोरुत्कर्षसंभावना । सत्सङ्गप्रियता
तपोनिधित्वात् । वीररभसोल्लासश्च पौरुषनिधित्वात् । पूर्वस्मिन्नर्ष
आवेगः । अपरस्मिन्हर्षः । तयोः संधिः । द्वयोर्विरुद्धयोः स्पर्धिभावे-
नोपनिबन्धः । तुल्यतया मिथो न बाध्यतयाऽवस्थितिः । अत एव च
प्रियता चोत्फालश्चेति चकारद्वयम् ।

काकार्यमिति । अत्र किञ्चन्दः कुत्सार्थः प्रश्नार्थश्चाऽऽवृत्त्या व्याख्येयः ।
वचसाऽत्र वितर्कौत्सुक्ये मतिस्मरणे शङ्कादैन्ये धृतिचिन्तने मिथो बाध्य-
कावकृत्या तिष्ठन्ती चिन्तायामेव पर्यवस्यन्ती परमास्वादस्थानं वितर्का-

भावस्थिविस्तृक्ता । उदाहृता च आने कोषपराङ्मुखीत्यादिना ।

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्कित्वं प्रामुबन्ति कदाचन ।

वे भावशान्त्यादयः । अङ्कित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् ।

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ ३७ ॥

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूप—
व्यङ्ग्य उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः । तत्र—

अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥ ३८ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

वस्त्वेवेत्यनलंकारं वस्तुमात्रम् । आद्यो यथा—

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरटोर्जितगर्जितेन ।

निर्बापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥५५॥

दीनां श्रमलतेति योगः । भावस्थितिरिति । रतिर्देवादीत्यत्र भावस्य
स्थितिरेव केवलोक्ता न शान्त्यादिविशेषणविशिष्टा ।

ननु मुख्यस्य रसस्यैवाङ्कित्वं वक्तुं युक्तम् । तत्कथं भावप्रशान्त्या-
दीनां तदुक्तमित्याह—मुख्ये रसेऽपीति ।

अलक्ष्यक्रममुक्त्वा संलक्ष्यक्रमं त्रिधा ध्वनिमाह—अनुस्वानाभेति ।
वाच्योऽर्थो घण्टास्वानायते व्यङ्ग्यस्त्वनुरणनायत इति स्थित्या
व्यङ्ग्यमनुरणनरूपम् ।

तत्रेति । तेषु मध्ये शब्दमूलमाह—अलंकार इति । प्रधानत्वेनेति ।
शब्दस्य मुख्यतया व्यञ्जकत्वमर्थस्य तु सहकारितयेति भावः ।
वस्त्वेवेति । रसस्यालक्ष्यक्रमत्वेन पूर्वमुक्तत्वाद् वस्तुनश्च लक्ष्यक्रम-
त्वेनाप्राभिधीयमानत्वादलंकार एव व्यवच्छेद्यतयाऽवशिष्यते । अतोऽ-
नलंकारमित्युक्तम् । उल्लास्येति । शत्रुविषये संतापकृत् प्रसिद्धिः
प्रतापः । अत्र राजवर्णनप्रस्तावाभियमिताभिधाः कालादिशब्दा
एकमेवार्थमुक्त्वा सार्थकाः । अनन्तरं त्वर्थान्तरप्रतीतिः शब्दोत्थध्वनना-
देवेति मेघहृत्तान्तरूपवस्तुध्वनित्वम् । यदा तु ध्वन्यवाच्यार्थयोर्वाक्य-
स्यासंबन्धार्थभिधायकत्वमित्यादिबयेन मिथः संगतिः स्यात्तदाऽलं-

अत्र वाक्यस्यासंबन्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्ग्यदित्यत्राकर-
णिकप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमा
लंकारो व्यङ्ग्यः ।

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकुट्टिभो मधुरलीलः ।

मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥ ५६ ॥

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

कारध्वनित्वमपि । अयं भावः—सादृश्यरूपेणार्थसामर्थ्येन द्वितीयाभि-
धेयं प्रतिप्रसूयते । ततश्च द्वितीयोऽर्थ उच्यते एव न ध्वन्यते । तदनन्तरं
तु तस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिपक्षस्य प्रथमार्थेन प्रकृतेन साकं या रूपणा सा
तावद्भात्येव । न चान्यतः सा शब्दादिति ध्वननव्यापारात्तत्राभिधान-
शक्तेः कस्याश्चिदनाशङ्क्यत्वादिति । प्रकृताप्रकृतवाक्यार्थयोः साम्यम् ।
देवो देव इवेति रूपं ध्वन्यते । अत्र पक्षे पदैः प्रस्तावनियमितैर्मेघ-
वृत्तान्तोचिताः पदार्था उच्यन्ते । ततः प्रस्तावस्य शब्दशक्त्या वाक्योप-
पत्तिसहायया न्यक्कृतिर्जायते । ततो मेघवृत्तान्तोचितवाक्यार्थद्वयस्य
साम्यं व्यञ्जनव्यापारात् । यदा तु पदसमूह एव शब्दशक्त्या मेघवृत्तान्तं
व्यनक्तिति वाक्यार्थस्तदा वस्तुध्वनिरेव । अलंकाररध्वनिपक्षे श्लेषार्था-
क्षिप्तो न शब्दोपाख्य इति साम्यध्वनिरेवेति न श्लेषविषयता । यदा तु
प्रस्तावादिनियमो न स्यात्तदा द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वे श्लेषालंकार एव
न शब्दोत्थवस्त्वलंकारध्वनित्वम् । देवेनेति एकत्र प्रस्तावाच्चया ।
अन्यत्रेन्द्रेण । इन्द्रो वै वर्षतीति । एवं भद्रात्मन इत्यादिष्वपि ।

तिग्मरुचिरिति । अत्र समासे सत्यैकपदं विरोधत्यागश्च । असमासे तु
द्विपदत्वं विरोधश्च । तथाहि—यस्तिग्मरुचिः सूर्यः स कथमप्रतापः ।
यो विधुश्चन्द्रः स कथमनिशाकुट् । यश्च मधुश्चैत्रः स कथमलीलः । यश्च
मतिमान्स कथमतत्त्ववृत्तिः । यश्च प्रतिपत्स कथमपक्षाग्रणीः पक्षस्या-
नादिः । जनं विधुरयन्तीति विधुरा रिपवः । तेषां निशाकुन्मत्युकुत् ।
मती माने तत्त्वे च तानि वा मतिमानं तात्त्विका वा वृत्तिर्यस्य । प्रति-
पदं प्रतिप्रयोजनं पक्षस्य निजस्य ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥ ५७ ॥

अत्रापि विरोधाभासः ।

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय झूलिने ॥ ५८ ॥

अत्र व्यतिरेकः । अलंकार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालंकारता ।

वस्तुमात्रं यथा—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअपओहरं पेण्णिवऊण जइ वससि ता वससु ॥ ५९ ॥

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽऽस्वेति व्यज्यते ।

अमित इति । समितः संग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैरहितानां हर्षदः प्रीतिच्छेदी ।
अत्र दृष्टान्तद्वयेऽपि द्योतकस्यापिशब्दादेरभानाद्विरोधो व्यङ्ग्यः । अत्र
भिन्नयोरेव पदार्थयोर्विरोध इति पूर्वोदाहरणान्नेदः ।

निरुपादानेति । उपादानं वर्णकादि । अभितो निराश्रयत्वाच्चित्रं
विचित्रमालेख्यम् । कला शिल्पं चान्द्री च । अत्र तु शब्दादेर्योतकस्या-
भावाद्व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । अलंकार्यस्यापीति । अन्यत्रालंकारतया दृष्ट-
त्वाद्व्यङ्ग्यत्वेऽलंकार्याणामध्यलंकाराणामलंकारव्यपदेशः । पूर्वमत्य-
भिज्ञानबलात् ।

पन्थि अ इति । तृणादिशय्या स्रस्तरः । मणं मनागपि उन्नतं पयो-
धरं देयं प्रेक्ष्य स्रस्तराद्यभावेऽपि यदि वससि तद्रस । अत्र स्रस्तरनिषे-
धप्रस्तरोन्नतपयोधरादिशब्दशक्तिर्जं प्रहरचतुष्टयोपभोगाच्चात्र निद्रातुं
लभ्यत इति सर्वे ह्यत्राविदग्धा इति तदुन्नतपयोधरां मामालोक्योपभोक्तुं
यदि वससि तदाऽऽस्वेति च वाक्यव्यङ्ग्यम् । व्यङ्ग्यमुपभोगक्षमोऽसी-
त्यनेन क्रोडीकृत्य दर्शयति—अत्र यद्युपभोगेति । वाच्यबाधेन च व्यङ्ग्य-
स्य स्थितत्वाच्चयोर्मिथोऽसंगत्या नोपमानोपमेयभाव इति नालंकारो
व्यङ्ग्यः । किं तु वस्त्वेव । ‘पन्थिअ ण एत्थ सत्थरअमथि मणं
पत्थरत्थले गामे’ इति पाठे तु सत्थरअं शस्तरतम् । यदि वा शास्त्रोक्तं
च तद्रतं च शास्तरतं नास्ति । ग्राम्याणामविदग्धत्वादिति पाठे चायं

१—पथिक नास्ति स्रस्तरमत्र मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे ।

उन्नतपयोधरं दृष्ट्वा यदि वससि तदा वस ॥

अनिरञ्जनिश्च तद्युच्चैर्निहन्ति कुप्यसि त्रेत्य वक्ष्ये त्वम् ।

यत्र प्रसीदसि पुनः स भ. त्र्युदारोऽनुदारश्च ॥ ६० ॥

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति व्यत्ययेन ध्वन्यते ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥ ३९ ॥

प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोन्मिमतस्म वा ।

वस्तु वाऽलंकारिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ ४० ॥

वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ।

इदं प्रथमकल्पितः स्वतः संभवी चेति द्विविधोऽर्थः । तत्र स्वतः संभवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्वाहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः । कविना प्रतिभाभावेण बहिरस्यपि निर्मितः कविनिबद्धेन वा वक्त्रेति द्विविधोऽपर इति त्रिविधः । वस्तु वाऽलंकारो वाऽसाविति षोढा व्यञ्जकः । तस्य वस्तु वाऽलंकारो वा व्यङ्ग्य इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः । क्रमेणोदाहरणानि—

गुणः । श्लिष्टशब्दानां बहुत्वाद्वाक्यत्वे वाक्यमकाशयत्वम् । अत्यरत्यल इत्युक्त्या एकान्तसूचनाऽपि ।

व्यत्येनेति । अनिरञ्जनिरित्यादिरूपेण शब्दद्वारेणैव कार्यं निहन्तनमानात्मकं त्वदनुवर्तनार्थमिवेत्युत्प्रेक्षाऽनुगृहीतं वस्तुस्वभावं कुरुत इति व्यज्यते । अञ्जनिर्वज्रम् । अनुदारोऽनुगतदारोऽपि । त्रकारश्चात्र विरोधवाचाति विरोधो वाच्य एव न तु व्यङ्ग्य इत्याकूतेन वस्तुध्वनौ द्वितीयमुदाहरणम् ।

तेनोन्मिमतस्य वेति । तेन कविनोन्मिमतस्य निबद्धस्य वक्तुः । इदं प्रथमकल्पित इति । अयं प्रथमः स चासौ कल्पित इति इदं प्रथमकल्पितः कविजगत्सृष्ट इत्यर्थः । तत्र स्वतः इति । आपकत्वात्मागनुक्तोऽपि स्वतः संभवी पूर्वं व्याख्यातः । सूत्रक्रमापेक्षया वा प्रथमं व्याख्यातः । अपर इति । इदं प्रथमकल्पितः । इह प्रौढोक्तिनिमित्तत्वमात्रेणैव साध्यसिद्धेरन्त्यभेदद्वयकथनं प्रपञ्चार्यम् । यतः स्वतः संभव्यमर्थः कविप्रौढोक्त्यैव जीवति कविप्रौढोक्तिरेव च त्वनिबद्धप्रौढोक्तिरिति ।

वीरसशिरोमणिपुत्राजगन्निनो युधि धनसमिद्धिमनो ।

इह धनिस्रज नभस्वी पण्डितविशेषता जाता ॥ ६१ ॥

अत्र श्वेदोपयोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

धन्याऽसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्वम्भवाटुकञ्चतानि रतान्तरेषु ।

नीर्धो प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सख्यः श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥ ६२ ॥

अत्र त्वमधन्याऽहं तु धन्येति व्यतिरेकालंकारः ।

दर्पान्धमन्धगजकुम्भकपाटकूट-

संक्रान्तनिघ्नघनशोणितशोणश्लोचिः ।

वीरैर्ब्यलोकि युधि कोषकषायकान्तिः

कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥ ६३ ॥

अत्रोपमालंकारेण सकलरिपुत्रलक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तु ।

अरसेति । समृद्धिमयः समृद्धिमदो वा । अन्यासायमौदसीणां वीर-
श्लोऽपि मय चातुर्याद्वशीभूत इत्यभिप्रायः । अत्र गाथावस्तुना मयैव
योग्य इति वस्तु व्यज्यते ।

धन्याऽसीति । हे सख्यः श्रपामि श्रपेऽहम् । अत्र श्रपामीति श्रप
इवाऽऽचरामीति व्युत्पत्तिः । यद्वा स्वमित्यध्याहारेणाऽऽक्रोशामी-
त्यर्थः । अन्यथा परस्मैपदं चिन्त्यम् । रतान्तराणि रतविशेषाः । सख्य
इति धन्याऽसि येत्यत्रार्थासंगत्यालोचने सख्याः श्रपामीति युक्तः श्रवः ।
सख्या इति पष्ठयन्तम् । यदि वा सखि आ इति भिन्नं व्याख्येयम् ।

दर्पान्धेति । कुम्भ एव कपटानां कूटः समूहः कूटानि चोन्नतप्रदेशाः ।
तेषु संक्रान्तेन संक्रमणेन यन्निघ्नं स्वहस्य परवशं घनशोणितं तेन
शोणश्लोचिः । उपमालंकारेणेति । विशेषणबलसमुत्पेदेति शेषः । तेन
वाक्यवाच्यत्वं लभ्यते ।

१-श्वेदसशिरोमणिपुत्राजगन्निनः युधि धनसमृद्धिमनः ।

इति अस्मिन्नेन नताह्वी पण्डितविशेषता जाता ॥

गाढकान्तेदक्षनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दक्षन्युधि रूपा निजाधरम् ॥ ६४ ॥

अत्र विरोधालंकारेणाधरनिर्दक्षनसमकालमेव शत्रवो व्यापा-
दिता इति तुल्ययोगिता, मम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्तता-
मिति तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा चेति । एषुदाहरणेषु स्वतः
संभवी व्यञ्जकः ।

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छेनाभिः

श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ।

स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसंजातशङ्का

दिष्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥ ६५ ॥

अत्र वस्तुना येषामप्यर्थाभिगमो नास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धि-
जननेन चमत्कारं करोति त्वन्कीर्तिरिति वस्तु ध्वन्यते ।

आहति । अत्र यो हि निजमप्यधरं दक्षति स कथं परेषामधरान्मोच-
यतीति विरोधः । परं विरोधयोतकाभावादस्य वाच्यता चिन्त्या ।
केचित्तु निजाधरमित्यत्रापिशब्दगर्भितत्वेन विग्रहं कुर्वाणा विरोधस्य
वाच्यतामाहुः । परमयं समासः स्यान्न वेति स्वयमुक्तम् । व्याख्यान्त-
रमप्यस्ति । अत्राधरमोचनोक्तिभङ्ग्या शत्रवो व्यापादिता इति पर्या-
योक्तालंकारो वाच्यः । विरोधस्तु व्यङ्ग्यः । मम क्षत्याऽपीति । अत्रा-
पिशब्दः प्रश्नार्थे युक्तमेतदित्यर्थे वा लेशार्थे वा व्याख्येयः ।
निवर्ततामित्यादावेक इति शब्दः स्वरूपे द्वितीयः प्रकारे तृतीयः
समाप्तौ ।

कैलासस्थेति । प्रथमे प्रधाने । स्रस्तापाङ्गा वक्रकृतनेत्रोपान्ताः ।
एषमादिबुद्धीति । न हि गजः कीर्तिं बिसिनीत्वेन शङ्कुन्ते । पशुत्वात् ।
तथाऽपि कविना मौढोक्त्या त्वन्कीर्तिं ते तथाऽऽशङ्कुन्त इत्युक्तम् ।
त्वन्कीर्तिरित्यत्र त्वच्छब्दो न युक्तः पश्चात् । आम्नाजपूर्वं राज्ञोऽस्तूयमा-
नत्वात् । अयं चार्थो यदीयामिति पदेन प्रतिष्ठितः । त्वन्कीर्तिरिति
युक्तः पाठः ।

केसेसु ब्रलामोडिअ तेणअसमराभि जअसिरी यडिआ ।

जह कन्दराहि विहुरा तस्सदठं कण्ठअस्मि संठविआ ॥ ६६ ॥

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरा-
न्कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षा, एकत्र सङ्ग्रामे विजयदर्शनात्तस्याख्यः
प्रपलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलंकारो, न प्रपलाय्य
गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं संभाव्य तान्कन्दरा न त्यज-
न्तीत्यपह्नुतिश्च ।

गाढालिङ्गणरहमुज्जुअभि दइए लहुं समोसरइ ।

माणंसिणीण माणो पीलणभीरु व्व हिअआद्धि ॥ ६७ ॥

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भत इति वस्तु ।

जां ठेरं व हसन्ती कइवअणम्बुरुहबद्धविणिवेसा ।

दावेडुअणमण्डलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥ ६८ ॥

अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारककारणं नवं नवं जगदज्जहामनस्था
निर्मिमीत इति व्यतिरेकः । एषु कविभौदोक्तिमात्रनिष्पन्नो
व्यञ्जकः ।

केसेसु इति । ब्रलामोडी बलात्कारः । विधुरा रिपवः । काव्यहेतुरिति ।
काव्यलिङ्गं नामालंकारः । अत्र ह्येकत्र रणे तद्विजयदर्शनं रिपूणां
गुह्यवस्थाने वाक्यार्थतया हेतुः । तत इति । राज्ञः सकाशात् । कन्दरा
इति । गुहाभिस्तेऽङ्गीकृता न तु नष्टाः । अत्र वस्तुनोत्प्रेक्षाकाव्यहेतु-
पह्नुतिरूपालंकारत्रयं ध्वन्यत इति योगः ।

अत्रोत्प्रेक्षयेति । हृदयात्पीडनभीत इवेति रूपया । अयं भावः—यदि
कामिनी प्रत्यालिङ्गनादि न कुरुते तदा कथं पीडनम् । तदभावे च न
भीतत्वोत्प्रेक्षणम् । प्रत्यालिङ्गनादेश्च तस्या मानोऽपसृतः । मानापसरण-
कार्यत्वात्तस्य । तत्र तावदेतां मत्तत्वान्मिथः स्वं पीडयतस्ततोऽहं किमि-
त्यन्तराय इति भावः ।

व्यतिरेक इति । ब्रह्मा हि जडे जलजे स्थितः सन्नचमत्कारि पुराणं

१—केशेषु ब्रलामोडिअ तेन समरे जयश्रीर्गृहीता ।

यथा कन्दराभिर्विधुराभ्यस्य दृढं कण्ठं स्थापिताः ॥

२—गाढालिङ्गणरहसोद्यते दयिते लघु समपमगति ।

मनस्विनीनां मानः पीडनभीत इव हृदयात् ॥

३—या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा ।

दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी ॥

ॐ लङ्कागिरिमेहलासु स्वलिआ संभोगखिन्नोरर्ह
 फारुण्कुलफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्रतनम् ।
 ते एहि मलआणिला बिरहिणीणांसाससम्पकिणो
 जादा झत्ति सिमुत्तणे विवहला तारुण्यपुण्णा विअ ॥ ६९ ॥
 अत्र निःश्वासैः प्राप्तेभ्यर्था वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना
 वस्तु व्यज्यते ।
 सैहि विरइऊण माणस्समज्झ धीरत्तणेण आसासम् ।
 पिअदंसणविहलंङ्खलखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअम् ॥ ७० ॥
 अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नोति विभावना प्रियदर्शनस्य
 सौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इत्युत्प्रेसा वा ।
 ओल्लोलकरअरणस्व एहिं तुह लोअणेसु मह दिण्णम् ।
 रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अकमिआ ॥ ७१ ॥

जगन्निर्मितीति । वाणी तु कविसचेतनवक्त्राञ्जस्थिता पूर्वोक्तविपरीतं
 तद्वर्णयतीति भावः ।

किं किं न कुर्वत इति । वस्तु वस्तुना वृत्तोक्तेन व्यज्यते ।
 सहीति । धैर्येण कर्त्रा मानविषयमाश्वासं मे कृत्वा कम्पादिना विश्व-
 क्लृप्तयति विश्वक्लृप्ते प्रियदर्शनक्षणे तेन विश्वासघातिनाऽपसृतम् । अक-
 तेऽपीति । प्रसन्नत्वस्य हेतौ प्रार्थनेऽकृतेऽपि तदुत्पत्तिरिति विभावना ।
 ओल्लोल्लेति । आर्द्रार्द्रैः करजादिक्षतैः सपत्नीदत्तैः । अकमिआ ।
 प्राकृतत्वात्पुंस्त्वम् । वहसीत्येवंरूपस्य प्रश्नस्य स्वयंगम्यस्य यद्वाधोक्तं
 वस्तु तदुचरतयोक्तमित्युत्तरालंकारः ।

- १—वे लङ्कागिरिमेहलासु स्वलिताः संभोगखिन्नोरगी-
 स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम् ।
 त इदानीं मलयानिला बिरहिणीनिःश्वाससम्पकिणो
 जाता झटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव ॥
- २—सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाऽऽश्वासम् ।
 प्रियदर्शनविश्वक्लृप्तक्षणे सहसति तेनापसृतम् ॥
- ३—आर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम् ।
 रक्ताश्रुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाऽऽक्रान्ते ॥

अत्र किमिति स्लेचने कुपिते बहसि, इत्युत्तरालंकारेण न केवलमार्द्रनलकृतानि गोषयसि यावत्तेषामहं प्रसादशत्रं जातेति वस्तु ।

महिलासहस्रभरिणे तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।

अनुदिगमणणकम्मा अङ्गं तणुअं वि तणुएइ ॥ ७२ ॥

अत्र हेत्वलंकारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते इति विशेषोक्तिः । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरी व्यञ्जकः । एवं द्वादश भेदाः ।

शब्दार्थोभयभूरेकः ।

यथा—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।

तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥ ७३ ॥

अत्रोपमा व्यङ्ग्या ।

भेदा अष्टादशास्य तत् ॥ ४१ ॥

अस्येति ध्वनेः ।

विशेषोक्तिरिति । अत्र मानदेतुभूते तनोस्तनूकरणेऽपि सा यत्तव हृदये न वर्तते न माति तन्कारणे सत्यपि कार्यानुत्पत्तिरिति विशेषोक्तिर्व्यङ्ग्या ।

अतन्द्रेति । चन्द्रौ स्वर्णकर्पूरावपि । समुत्सर्हर्षा । तारका कनीनिकाऽपि । श्यामे रात्रिस्त्रियौ । सानन्दं समुदं कं पुरुषं सा श्यामा कर्मनिर्वचनीयमानन्दम् । अत्र यदि स्त्री प्रस्तुता रात्रिर्वा तदा द्वितीयोऽर्थो वस्तुरूपो व्यङ्ग्यः । ध्वन्यवाच्ययोश्च मिथःसंगत्यापमा-
लोपमेयभाव उपमाऽपि । द्वयोर्वाच्यत्वे श्लेष एव न किञ्चिद्व्यङ्ग्यम् । अत्र चातन्द्रादिचन्द्रादिशब्दानामेकानेकार्थानां परावृत्तिसहासइत्येव क्रमेणार्थशब्दप्राधान्यम् । तेनोभयमूलत्वम् । तथा चाऽत्र यद्यप्यर्थोऽपि व्यञ्जकस्तथाऽपि श्लिष्टशब्दशक्तिरेव व्यङ्ग्यमुन्मीलयति नार्थशक्तिरिति शब्दोत्थध्वनिरेव न द्रव्युत्थ इति तत्त्वम् ।

भेदा इति । अविबक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ

१—महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती ।

अनुदिवसमन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनयति ॥

ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ।

अनन्तत्वादिति । तथाहि । नव रसाः । तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ । संभोगो विप्रलम्भश्च । संभोगस्यापि परस्परवलोकना-
लिङ्गनपरिचुम्बनादिकुसुमोच्चयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयषड्-
ऋतुवर्णनादयो बहवो भेदाः । विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्ताः ।
तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिर्त्रैचित्र्यम् । तत्रापि नायकयो-
रुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम् । तत्रापि देशकालावस्थादिभेदा इत्ये-
कस्यैव रसस्याऽऽनन्त्यम् । का गणना त्वन्येषाम् । अमलक्ष्य-
क्रमत्वं तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनिभेद एक एव गण्यते ।

वाक्ये द्व्युत्थः ।

द्व्युत्थ इति । शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ।

पदेऽप्यन्ये ।

अपिशब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवमित्यनेन भूषणेन काभिनीव

द्वौ भेदौ । विवक्षितवाच्यस्यालक्ष्यक्रम एकः । तथाऽस्य लक्ष्यक्रमस्य
शब्दोत्थौ द्वौ । अर्थोत्था द्वादश । द्व्युत्थ एकः । एवमष्टादश ।

नायकयोरिति । नायकश्च नायिका च तयोस्तथा । अन्येषामिति ।

हास्यादीनाम् ।

द्व्युत्थ इति । द्वाभ्यामुत्था उत्थानं यस्य स तथा । सर्वे हि सावधा-
रणं वाक्यं स्यादिति नयेन वाक्य एव द्व्युत्थ इत्यवधार्यम् ।

अन्य इति । सप्तदश । ननु भारती काव्यरूपा वाक्यादव्यङ्ग्यं यस्या
इति व्युत्पत्त्या वाक्यव्यङ्ग्या सती क्रियासमाप्त्या वाक्यपूर्णत्वे सति
भाति । यतः काव्यविशेषो विशिष्टार्थप्रतीतिहेतुः संदर्भविशेषः । काव्य-
विशेषता च न पदप्रकाशत्वे घटते । पदानां स्मृतिहेतुत्वेनावचकत्वा-
दिति भावार्थः । तत्कथं पदघोट्येन व्यङ्ग्येन भारतीत्याह—एकावय-
वेति । यथा दीप एककोणस्थोऽपि सर्वं गृहं प्रकाशयति तथैवेदमिति ।
यथा श्रुतिदुष्टपेलवादिपदानामसभ्यार्थं प्रति न वाचकत्वं किं तु स्मार-
कत्वम् । तद्वशाच्च चारुरूपं काव्यं श्रुतिदुष्टमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु

पदशोत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्याऽपि भारती भासते । तत्र
पदप्रकाश्यत्वे क्रमेणोदाहरणानि—

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा ।

अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥ ७४ ॥ (१)

अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वस्तत्वनिर्यन्त्रणीयत्वन्तेहपा-
त्रत्वादिभिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्याः ।

खलव्यवहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तद्वि धीराणाम् ।

हिअअवअस्सबहुमआ णहु ववसाआ विमुज्झन्ति ॥ ७५ ॥ (२)

अत्र विमुञ्चन्तीति ।

लावण्यं तदस्मां कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा मुधास्पदमभुदधुना तु ज्वरोपमम् ॥ ७६ ॥

व्यवस्थाप्यते । तथा प्रकृतेऽपि पदानां व्यञ्जकत्वमुक्तेन ध्वनिव्यवहारः ।
न च ध्वनिव्यवहारे व्यञ्जकत्वं प्रयोजकम् । व्यञ्जकत्वेन व्यवस्थाना-
दिति भावः ।

यस्येति । अत्र द्वितीयमित्रशब्दोऽनुपयुज्यमानत्वाद्धाधितस्वार्थः
स्वाभिधेयभूतार्थगामित्वरूपसंबन्धाद्विश्वसनीयतां लक्षयन्स्वरहस्यार्थ-
णाख्यानादि ध्वनति । इयं शुद्धा सारांसा साध्यवसाना वा लक्षणा ।
तद्युक्तिश्च पूर्वोक्तभेदनादशब्दवत् । एवं द्वितीयशत्रुशब्दोऽपि नितरां यन्त्र-
णीयत्वं लक्षयन्निरुच्छामतादि ध्वनति । एवमनुकम्प्यशब्दोऽपि स्नेह-
पात्रत्वं लक्षयन्सपत्नसादसंपादनादि ध्वनति । अत्रापि लक्षणा पूर्ववत् ।
एषोऽर्थान्तरसंक्रमितभेदः ।

हिअअ इति । हृदयमेव वयस्यस्सस्य बहुमताः । अत्र विमोहनं
चेतनधर्मत्वाद्धाधितस्वार्थं चेतनगतास्वलितत्वादिसादृश्याद्व्यवसाया-
ल्लेख्यदारब्धकार्यनिर्वहणादि ध्वनति । इयं गौणी लक्षणा, अत्यन्तति-
स्तुतभेदश्च ।

अलक्ष्यक्रमं भेदं वृत्तद्वयेनाऽऽह । लावण्यमिति । अत्रानुभवैकगोचरास्त-
दादिस्मारिता विभ्रमरूपा अर्था रसं व्यञ्जन्ति । स्मरणोल्लिखितं तल्ला-

१—खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथाऽपि धीराणाम् ।

हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुञ्चन्ति ॥

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते । यथा वा—

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमरभ्यते

मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना

नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥७७॥ (३)

अत्र भीताननेति । एतेन हि नीचैःशंसनविधानस्य युक्तता गम्यते । भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाहियते ।

रुधिरविसरमसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिधः ।

झटिति भ्रुकुटिविदङ्खितललाटपट्टो विभासि नृपभीम ॥७८॥ (४)

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नाऽऽनन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥ ७९ ॥ (५)

वर्ण्यादि सातिशयं रसस्य विभावतां यातीति भावः । तदेति संभोगे ।

अधुना तु विरहे ज्वरोपमम् । संतापहेतुत्वात् । ज्वरां महानिति वा पाठः ।

मुग्ध इति । धृतिर्धरणम् । संवरणमिति यावत् । प्रतिबोधिता प्रति-
कूलं मानादिकारणं ज्ञापिता । भीतानना ससंभ्रमं भ्रमितानना ।
भयकार्यस्य नेत्रभ्रमसंकोचश्लोषाधोभावसंभ्रमवैवर्ण्यादेर्मुखे दर्शना-
शब्देऽपीतिमुक्तम् । नीचैः शंस । न तु मानं कुर्वित्युक्तम् । इत्युक्ते
सस्ती मनसि दूयतेऽहं किमिति निषिद्धेति तां प्रति तस्याः प्रीत्यभाव
उक्तः स्यात् । प्रियश्च शङ्कते यदेषा निषिद्धा तदाभ्यां अन्ये मयि
विरुद्धं किमपि पर्यालोच्यते । एतेन हीति । भयस्याकृत्रिमत्वदर्शनेन ।
एतददृष्टान्तद्वये रसस्य पदप्रकाश्यत्वमुक्तम् । एकत्र तदादीति शब्दैक्ये
पदत्वमुक्तम् । अन्यत्र तु भीताननेति शब्दद्वये पदत्वम् । अत एव यथा
वेत्युक्तम् । भावादयस्तु वाक्यप्रकाशकत्वं एव वैचित्र्यभाज इत्याह—
भावादीनामिति ।

द्विधा शब्दोत्पन्नौ पदप्रकाशत्वमाह—उपमानमिति । प्रकृताप्रकृ-
तयोर्भीमशब्दार्थयोरसंबद्धत्वं मा प्रसाङ्गिदिति न्यायेन तयोरुपमानो-
पमेयभाव इत्युपमा व्यङ्ग्या ।

मुक्तीति । मुक्तिकृद्देगव्यापारादपि । भुक्तिः कान्तोपभोगोऽपि ।
एकान्तं संकेतस्थानं निश्चयश्च । सन्, शीघ्रं आगमः सिद्धान्तः सतः

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या संसति ।
 सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
 यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रब्धमन्त्राऽऽगतिः ।
 आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
 नेत्रद्वंद्वमीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नाऽऽसितुम् ॥ ८० ॥ (६)

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्त्वधुना-
 पदघोत्यं व्यज्यते ।

तदप्रामिमाहादुःखविलीनाशेषपातका ।
 तच्चिन्ताविपुलाहलादक्षीणपुण्यचया तथा ॥ ८१ ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
 निरुच्छ्रासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥ ८२ ॥ (७)

अत्र जन्ममहर्षैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोग-
 दुःखचिन्ताह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम् । एवं चाशेषचयशब्द-
 घोत्ये अतिशयोक्ती ।

क्षणदाऽसावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् ।
 बत वीर तव द्विषतां पराङ्मुखं न्वपि पराङ्मुखं सर्वम् ॥ ८३ ॥ (८)

शुभस्याऽऽगमनं च । मुख्ययेति । प्रकृतेनार्थेन संकेतदं काचिदाशंसतीति
 वस्तु सदागममुखेन व्यज्यते । अत्रार्थयोर्वैसादृश्यान्नोपमा ।

अथार्थोत्थं द्वादशधा ध्वनिं पदप्रकाशयमाह—सायमिति । स्नानवि-
 लेपनार्कास्तमन्दागमनैरत्र क्लमहेत्वभाव उक्तः । एवं कारणाभावे क्लमस्त-
 वेति वस्तुना पुरुषसङ्गं कृत्वा स्नाताऽसीति वस्त्वधुनापदेन व्यज्यते ।
 अन्यदाऽप्यागमने क्लमाभावान् ।

तदप्राम्नीति । एतौ श्लोकौ विष्णुपुराणे । तस्य विष्णोरप्राप्तिः ।
 निरुच्छ्रासतयेति । एकत्र ध्यानेनान्यत्र चिन्तया तद्वतया । मुक्तिः
 प्राणवियोगोऽपि । अशेषचयशब्देति । अत्र शब्दशब्देनानेकार्थत्वात्पदमु-
 च्यते । अन्यथा शब्दघोत्ये इत्युक्त्या शब्दमूलत्वप्राप्त्याऽर्थमूलध्वनिप्र-
 स्तावो न संगच्छते । अतिशयोक्ती । असंबन्धे संबन्धरूपे ।

क्षणदेति । यथा घृतकार्यन्वादायुरपि घृतं तथा क्षणकार्यत्वान्मुख-

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वा-
मनुवर्तत इति सर्वपदद्योत्यं वस्तु ।

तुह बलहस्स गोसम्भि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।

इअ णववहुआ सोऊण कुणह वअणं महीसँमुहम् ॥ ८४ ॥ (९)

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतं येन
म्लानत्वमिति मिलाणादिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम् । एषु च
स्वतःसंभवी व्यञ्जकः ।

रौंसु चन्द्रधवलासु ललितमप्फालिऊण जं चावम् ।

एकछत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विजम्भन्तो ॥ ८५ ॥ (१०)

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चि-
दपि तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्विरूपभोगपरैरेव तैर्निशाऽति-

मपि क्षणम् । वनं शून्योद्देशः । व्यसनं सप्ताङ्गनामन्यतमस्य परस्मा-
दुपजापः । द्यूतादि वा । ननु यदि रात्रिररात्रिर्वनमवनमित्यादिरूप-
तया व्याख्या तदा गड्यभावो दिनमित्यादि लभ्यते । ततः पराङ्मु-
खत्वेन न द्विषां किंचिद्विरूपम् । ततो विरोध एषां पदानां वैपरीन्येन
व्याख्येयः । विरोधपरिहारस्तु या वक्ष्यता दिनं मा क्षणदा दिनेऽपि
नष्टत्वात्तेषाम् । अवनं रक्षकं वनमयीनामसनं ज्वटनं व्यसनम् । प्रथम-
व्याख्याने तु विरोधपरिहारौ सुगमौ । गच्छेति । भत्रार्थान्तरन्यासः
शब्दोन्त्यविरोधाङ्गभूतस्तत्सहायसर्वपदद्योत्यं वस्तु व्यनक्ति ।

तुहेति । गोसंभि प्रभाते । दलो इति पुंस्त्वं प्राकृतत्वात् । कचि-
द्वलमिति पाठः । मिलाणादीति । मिश्रणकमलदलो इतिरूपं यत्पदम् ।
अयं भावः—मिलागकमलदलो इति रूपकेण म्लानत्वान्यथानुपपत्ते-
र्मुहुश्चुम्बनं विहितवतीत्यर्थः ।

अत्र वस्तुनेति । गार्थोक्तेन । तदादेशेति । जाग्रद्विरूपभोगपरैर्निशाऽतिवा-
स्येति हि स्मरादेशः ।

१—तव बलहस्य प्रभात आसीदधरो म्लानकमलदलम् ।

इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ॥

२—रात्रीषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम् ।

एकछत्रमिव करोति त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥

वाञ्छत इति भुञ्जणरज्जपदद्योत्यं वस्तु प्रकाशयते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो

दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।

दिशि निपतति यत्र सा च तत्र

व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥ ८६ ॥ (११)

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्ती-
ति व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधः ।

वारिज्जन्तो वि पुणो सन्दावकदत्थिएण हिअएण ।

थणहरवअस्सएण विमुदजाई ण चलइ से हारो ॥ ८७ ॥ (१२)

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलंकारेण हारोऽनवरतं कम्पमान
एवाऽऽस्त इति णचलइपदद्योत्यं वस्तु ।

सो मुदसामलङ्को धम्मिल्लो कलिलललिअणिअदेहो ।

तीए खन्धाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ ॥ ८८ ॥ (१३)

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुर्गकर्षणेन तथा केसपाशः स्कन्धयोः

निशितेति । अगले वक्त्रे वयसि । तारुण्य इत्यर्थः । व्यतिकरं
मिश्रीभावम् । अवस्था अभिलाषचिन्तादयः । अयं भावः—अव-
स्थानां योगपथेनोत्पत्तौ मिथो विरोधः ।

वारिज्जन्तो इति । विरहे हारस्यासुखायमानत्वाद्वार्यमाणत्वम् । स्तन-
भर एव वयस्यो यस्य सोऽपि विषमोन्नतत्वाद्यतश्चलयत्येनमत एव
मित्राभूतः स्तनभरः । मित्रं हि स्वमित्रानिष्टं वारयति । परं हारो न
चलति न वृट्थति किं तु कम्पमान एवाऽऽस्ते । हृदयं संतप्तं सत् हार त्वं
मां तापयसीति तं निवारयति । इमं तु स्तनभर एव वयस्यः संतापभागे-
त्वादिति । स एव मया सार्धं तापमनुभवतु त्वमपि किमित्यत्रेति वार्य-
माणोऽपि विशुद्धजातिन्वाद्धेतोर्न चलति । किं तु किमत्र भावीति कम्पते ।

अत्र रूपकेणेति । स स्मर इवेति रूपकम् । स्मरो हि किलाभिलाषमु-
त्पादयति ।

१—वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन ।

स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥

२—स मुग्धस्यामलङ्को धम्मिल्लः कलिलललितनिजदेहः ।

तस्याः स्कन्धाद्धलं गृहीत्वा स्मरः सुरतसंगरे जयति ॥

प्राप्तो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति
स्वन्धपदद्योत्या विभावना । एषु कविश्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।
णैवपुणिमामिअङ्कुस्स सुहअ को तं सि भणसु मह सच्चम् ।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणिव्व तुह अज्ज ॥ ८९ ॥ (१४)

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं न तत इति
णवेत्यादि—पओसेत्यादिपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यत ।
संहि णवणिहुवणसमरम्मि अङ्कुवाली सहिएँ णिबिडाए ।
हारो णिवारिओ व्विअ उच्छेरन्तो तदो कहं रमिअम् ॥ ९० ॥ (१५)

अत्र वस्तुना हारच्छेदादनन्तरमन्यदेव रतमवश्यमभूत्तत्कथय
कीदृशमिति व्यतिरेकः कल्पदग्गम्भः ।

पैविसन्ती घरवारं विवलिअवअणा विलोइऊण पहम् ।
स्वन्धे घेत्तुण घटं हाहा णट्ठोत्ति रुअसि सहि किं ति ॥ ९१ ॥

नवेति । पूर्णेन्दुरपि क्षणमेवानुरज्यते । तथा प्रदोपरजन्यपि का तेऽ-
स्ति । केन स्वाजन्येन संबद्धो भवसीत्यर्थः ।

सहीति । अङ्कुपाली आश्लेषः सैव सखी । निबिडा घना, अन्तरङ्गना
च । अङ्कुपालीसख्या हार उच्चलन्द्वयोस्तृतीयतः स्पर्शहेतुतया बाधकी-
भवनिवारित एव त्रोटित एव । सखी सुरते मानुषान्तरमुत्सारयति
यतः । हारच्छेदादनन्तरमिति । हारच्छेदं यावन्मयाऽप्याश्लेषादि दृष्टम् ।
तदनन्तरं किं जातमिति न जाने । व्यतिरेक इति । उपमाभूतेभ्यो रता-
न्तरेभ्यस्तस्य रतस्याधिकत्वादिति व्यतिरेकः ।

स्कन्ध इति । स्कन्धान्निक्षिप्य । अत्र रोदने नष्टत्वं हेतुः ।

१—नवपूर्णमामृगाङ्कस्य सुभग कस्त्वमसि भण मम सत्यम् ।

का सौभाग्यममग्रा प्रदोपरजनीव तवाद्य ॥

२—सखि नवनिधुवनसमरेऽङ्कुपालीसख्या निबिडया ।

हारो निवारित एवोच्छ्रियमाणस्ततः कथं रमितम् ॥

३—प्रविशन्ती गृहद्वारं विवलितवदना विलोक्य पन्थानम् ।

स्कन्धे घटं गृहीत्वा हा हा नष्ट इति रोदिषि किमिति ॥

अत्र हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं दृष्ट्वा यदि तत्र गन्तुमिच्छसि तदाऽपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपद-
द्योत्यम् ।

यथा वा —

विहलङ्गलं तुमं सहि ददृशुः कुटेन तरलतरदिष्टम् ।

वारष्कसमिसेण अ अप्ता गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ॥९२॥ (१६)

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे पश्चादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वकं व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित इति मया चेतितं तत्किमिति नाऽऽश्वसिषि तत्समीहितसिद्धये ब्रजाहं ते श्वश्रूनि कटे सर्वं सम-
र्थयिष्य इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या वस्तु ।

जोहाइ मधुरसेण अ विइण्णतारुण्णउसुअमणा सा ।

बुद्धावि णवोढाविअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम् ॥९३॥

अत्र काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधूं त्वमस्मानुज्झित्वाऽभिलष-
सीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेपः परबहुपदप्र-
काश्यः । एषु कविनिबद्धाक्तप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।
वाक्यप्रकाश्ये तु पूर्वमुदाहृतम् । शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु पदप्र-
काश्यो न भवतीति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

विहलंखलमिति । विहलंखलमुच्छृङ्खलम् । सात्त्विकभावात् । कुटेन
घटेन । तरलतरदृष्टिरनुरागवशात् । अयं भावः—यो हि गुरुः स्यात्स किं-
चिदुच्छृङ्खलं चपलप्रकृतिं च दृष्ट्वाऽऽत्मानं ततः पृथकरोति येन केना-
पि मिषेणेत्युक्तिलेशः । चेतितम् । ज्ञातम् । समर्थयिष्यइत्यन्तं वस्तु
अपह्नुत्या व्यज्यत इति योगः ।

जोहाइ इति । अत्र ज्योत्स्नामधुरसां वाक्यार्थतयोपनिबद्धौ हेतू ।
विस्तीर्णतारुण्यादिसाध्यमेकं तावत्परवधूरन्यच्च वृद्धा साऽपि त्वयाऽभि-
लष्यत इत्यहो कामान्धत्वेनाविवेकित्वमिति व्यङ्ग्यम् । भेदा इति ।

१—विहृङ्गलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदिष्टम् ।

द्वारस्पर्शमिषेणाऽऽत्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥

२—ज्योत्स्नया मधुरसेन च विस्तीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा ।

वृद्धाऽपि नवोदये परवधूरहह हरति तव हृदयम् ॥

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ ४२ ॥

यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ । तथा च—

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ॥ ९४ ॥

न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ॥ ९५ ॥

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् ।

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।

बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥ ९६ ॥

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात्कथं बाला अत्यक्षयध्वमशङ्किताः ॥ ९७ ॥

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तननिष्ठं चेति प्रबन्ध एव प्रथमं । अन्ये त्वेकादश भेदा ग्रन्थविस्तरभयाशो-
दाहताः । स्वयं तु लक्षणतोऽनुसर्तव्याः । अपिसन्धानपदवा-
क्ययोः ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

पूर्वाष्टादशमेलने सप्तदशैते भेदाः पञ्चत्रिंशद्भवन्तीति ।

अलं स्थित्वेति । अत्रोपयोगित्वेनार्धद्वयेनैक एव श्लोक उदाहृतः ।

भारते तु श्लोद्वयम् । अत्रालं स्थित्वा, इत्यस्यैतदुत्तमार्थं यथा—

कंकालबहले घोरे सर्वप्राणिभयंकर इति ।

न चेह जीवित इत्यस्य तु—

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी । इति

स्थित इति । नाद्याप्यस्तमितः । कनकवर्णाभमिति । कनकवर्णवदाभा-
तीति । यदि वा कनकवर्णयोर्हेमकुङ्कुमयोरिवाऽऽभा यस्येति तत्तथा । न
पुनः कनकवर्णस्येवाऽऽभा यस्य । अनुपपद्यमानत्वात् । बाला मूर्खाः ।
अत्यक्षयध्वमित्यात्मनेपदक्रियातिपत्ती आप्नन्वत् । निष्ठं चेति । वचनमिति
योगः । प्रबन्ध एवेति । भारतोक्तगृध्रगोमायुसंवादानामप्रबन्धे संप्रतिपा-
द्येनार्थेन गृध्रगोमायोर्भक्षणाभिप्रायो व्यज्यते । स चाभिप्रायः शान्त-
रसनिष्ठः ।

वर्णेष्वपीति । निमित्तसप्तमीयम् । तेन रसादयः पदैकदेशादिनिमित्तेन
व्यङ्ग्या भवन्तीत्यर्थः । यदा विशिष्टेन पदांशादिना केनाप्यु-
पकृता विभावादयो रसस्वादानिश्चयं कुर्वन्ति तदा पदांशादेरेव

तत्र प्रकृत्या यथा—

रङ्गकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।

रुद्धस्स तइअणअणं पव्वईपरिचुंविअं जअइ ॥ ९८ ॥

अत्र जयतीति न तु शोभत इत्यादि । समानेऽपि हि स्थगन-
व्यापार लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोक्तृष्टम् ।

यथा वा—

प्रेयान्तांऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया

द्वित्राण्येव पदानि वामभवनाद्यावन्न यान्युन्मनाः ।

तावन्पन्युत पाणिसेपुटलसन्निविन्निबन्धं धृतो

धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्नो विचित्रा गतिः ॥ ९९ ॥

हेतुत्वम् । रसास्वादमात्रे तु विभावादीनाम् । तथा वर्णा अपि
मृदुपुरुषात्मना श्रुतिकालोपलभ्यमानेनार्थानपेक्षश्चेन्नग्राह्येण स्वभावेन
रसास्वादे निमित्तमेव । विभावादिसंयोगाद्धि रसनिष्पत्तौ सन्यां तदा-
स्वादे वर्णानां निमित्तमात्रत्वात् । एवं पदेऽप्यन्ये प्रबन्धेऽप्यर्थेत्यत्र
निमित्तसप्तमी । पदैकदेशो वक्ष्यमाणप्रकृतिप्रत्ययाद्यंशभेदादनेकः ।
दीर्घादीर्घमपासासमासभेदाभिधा रचना ।

रङ्गकेलिनि । रतिकेलौ हृतं निवसनं येन । स चासौ करकिसलयरु-
द्धनयनयुगुलश्च । यदि वा रतिकेलौ हृतं निवसनं यकाभ्यां कराभ्यां तौ
तथा । तौ हि गौर्या निवसनरक्षणाय याभिर्यो कृतौ स्तः । ततः प्रहरके
विनष्टे ताभ्यां रुद्धं नयनयुगुलं यस्य । यदि वा रतिकेलौ हृते निवसने
सति करकिसलयाभ्यां रुद्धं नयनयुगुलं यस्येति । तदेवोक्तृष्टमिति ।
व्यज्यते जयतीत्यत्र जिधान्वंशेन ।

प्रेयानिति । सशपथमित्यपाकृतः पादानत इति द्वयेऽपि योज्यम् ।
पाणीति । करपुटधृतमण्डलीकृतनीव्यन्तरे कृत्वा वद्धः करसेपुटे लसन्नी-
व्या निबन्धः संगोशो यत्रेत्यर्थः । प्रयुतेति । या किलानुनीता न
प्रसन्ना साऽपि प्रिये याति सति सपत्नीसंगमाशङ्किनी स्वयमेव प्रार्थि-
काऽभूदिति व्यज्यते । प्रेम्ण इति । यावन्पदत्रयमपि न यानि तावद्धृत
इति स्नेहातिशयो व्यङ्ग्यः ।

१—रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगुलस्य ।

रुद्धस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बनं जयति ॥

अत्र पदानीति न तु द्वाराणीति । तिङ्मुपोर्यथा—

पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाऽङ्कुराणां

दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।

नरि नरि किरति द्राक्सायकान्पुष्पधन्वा

पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥ १ : ० ॥

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वं निवृत्तेति निवर्तनस्य
सिद्धत्वं तिङा सुपा च । तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते ।
यथा वा—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणःयितो

निराहाराः सख्यः सततरुदिनोच्छूननयनाः ।

परित्यक्तं सर्वं हसितपाटितं पञ्जरशुकै-

स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ १०१ ॥

अत्र लिखन्मिति न तु लिखतीति, तथाऽऽस्त इति नत्वासित
इति अपि तु प्रसादपर्यन्तमास्त इति, भूमिमिति न तु भूमाविति
न हि बुद्धिपूर्वकमपरं किंचिल्लिखतीति तिङ्मुन्विभक्तीनां
व्यङ्ग्यम् । संबन्धस्य यथा—

ग्रामारुहाम्मि ग्रामे वसामि ण अगट्ठिं ण आणामि ।

णाअरिआणं पडणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥ १०२ ॥

अत्र नागरिकाणामिति पष्ठ्याः ।

पथीति । अत्र कारणपूर्वापरत्वविपर्ययरूपाऽतिशयोक्तिः ।

न त्वासित इति । न लिखन्वा गतोऽद्यापि लिखन्वर्तते । प्रसादपर्य-
न्तमिति । लिखतीत्युक्ते प्रसादपर्यन्तमिति न लभ्यते तेन लिखन्मित्यु-
क्तम् । सर्वत्र सुवादीनामाकूतविशेषव्यञ्जकत्वम् । स त्वाकूतो व्यक्तः
सन्यथायोगं विभावादिरूपद्वारेण रसादिकं व्यनक्ति । भूमाविति ।
आधारत्वे हि चित्रलेखनस्यैव प्राधान्यं न तु तस्याः प्रसादस्यातो
भूमिमित्युक्तम् ।

ग्रामेऽस्मि । ग्रामरुहा ग्रामीणा । नागरिका विदग्धाः । पष्ठ्या इति ।

१—ग्रामरुहाऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि ।

नागरिकाणां पतीन्द्रामि या भयामि सा भयामि ॥

रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीदिति कालस्य । एषा हि
भग्नमेहेश्वरकामुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः ।
वचनस्य यथा—

तौणं गुणग्रहणाणं ताणुकंठाणं तस्स पेम्मस्स ।

ताणं भणिआणं सुन्दर एरिसअं जाअमवसाणम् ॥ १०३ ॥

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं प्रेम्णश्चकत्वं द्योत्यते । पुरुषव्य-
त्ययस्य यथा—

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-

प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।

किं मन्ये निहिरिष्यसे वन हतां मुञ्चान्तराशामिमा-

मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारानिधौ ॥ १०४ ॥

अत्र प्रहासः । पूर्वेनिपातनस्य यथा—

व्यञ्जकत्वमिति योगः । समासे हि संबन्धमूढत्वे सति नागरिकाणा-
मभावो लभ्यते । असमासे तु साक्षात्पृष्टित्वात्रागरिकाणां सद्भावः ।
तदयमर्थः—या नागरिकाः सौभाग्यादिना सत्त्वेन जीवन्त्यस्तासु प्रस-
क्तानपि पत्नीनपहरामीति । आभीदिति । अतीतनिर्देशाद्दाशरथेः कथाशे-
षत्वं व्यज्यते ।

बहुत्वमिति । अनेकशो गुणग्रहणादि कृतवानित्यर्थः । स्मर्यमाणं हि
वस्तु रतिमुद्धीपयतीति भावः । एकत्वमिति । अद्वितीयत्वम् । एरिसअमि-
त्यत्र कप्रत्ययोऽतीव निन्यं वैराग्यं वक्ति ।

रेरे इति । अत्र चञ्चलयोर्लोचनयोरञ्चिताऽपचिता रुचिरभिलाषो
यस्य । यद्वा चञ्चले लोचनेऽञ्चिता गमिता रुचिर्येन चेतसा तस्याऽऽमन्त्र-
णम् । किं मन्य इति । त्वमेवं मन्यसे यदहं तथा सह क्रीडिष्यामीत्यन्त-
र्मध्ये या आशा तां मुञ्च । अत्र मन्य इत्यत्र मध्यमपुरुषप्राप्तावुत्तमस्य
विधानाद्व्यत्ययः । तेन प्रहासो व्यज्यते ।

१—तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः ।

तासां भणितीनां सुन्दरेदृशं जातमवसानम् ॥

येषां दोर्बलमेवं दुर्बलतया ते संमतास्तैरपि
 प्रायः केवलनीतिरीतिसरणैः कार्यं किमुर्वीचरैः ।
 ये क्षमाशक्त पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-
 स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥ १०५ ॥

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते । विभक्तिविशेषस्य
 यथा—

प्रधनाध्वनि धीर धनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
 दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥ १०६ ॥
 अत्र दिवसेनेत्यपवर्गे तृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति ।
 भूयो भूयः सविधनगरीरध्यया पर्यटन्तं
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।
 साक्षात्कामं नवमिव रतिमालती माधवं य-
 द्राटोत्कण्ठाललितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥ १०७ ॥

अत्रानुकम्पावृत्तेः करुपतद्धितस्य ।

दोर्बलमेवेति । न तु नीतिबलम् । अत्रेति । अल्पस्वरतरत्वाद्यश-
 ब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्तेऽपि विक्रमस्यार्चितत्वेन पूर्वनिपातस्तस्यार्चितत्वं
 व्यनक्ति ।

प्रधनेति । प्रधनं युद्धम् । दिवसमिति । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्या-
 धारे द्वितीया । दिनान्तं क्षणमपि युद्धशून्यं न तैः स्थितम् । फलप्रा-
 प्तिस्तु तवैवाभूदित्याश्रयः । अत्रेति । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रिया-
 निष्पत्तिः । तथा च युद्धफलं जयरूपं तत्रैव जातमिति भावः । अत
 एव साधुवादपदमित्युक्तम् ।

भूय इति । सविधे समीपे या नगरीरध्या तया । नवमिव पुनर्जी-
 वितमिव । ललितललितैर्वीप्सयाऽतीव रम्यैः । यदि वा ललितानि चा-
 रुणि ललितानि विलासा येषामिति । कञ्चित्ललितेति पाठः । तदा च
 ललितानि तन्मयीभूतानि ललितानि विलासा येषां न कदाचिन्निर्विला-
 सानीत्यर्थः । इतिरनुभवाकारे । तद्धितस्येति । अभिलाषरसस्य सौकुमा-
 र्यस्य वाऽत्र व्यञ्जकस्तद्धितः कर्मत्वयः ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यास्मिन्नुभयपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ १०८ ॥

अत्र प्रशब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतं च गर्वभिमुखं मनस्त्वया

किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।

तर्मांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमा-

न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ १०९ ॥

अत्र तुल्ययोगिताद्योक्तस्य ' च ' इति निपातस्य ।

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-

मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।

बन्दीवैष यशांसि गायति मरुत्स्यैकबाणाहति-

श्रेणीभूतविशालनालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः समृभिः ॥ ११० ॥

अत्रासाविति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनामप्रातिपदिकव-
चनानां न त्वदिति न मदित्यपि त्वस्मदित्यस्य सर्वाक्षेपिणो
व्यञ्जनकत्वं भाग्यविपर्ययादित्यन्यथासंपत्तिमुखेन, नत्वभावमुखे-
नाभिधानस्य ।

पुनर्जन्मनीत्यत्र द्वितीयवारमात्रे पुन शब्दः । प्रशब्देति । प्रकर्षेण ध्वं-
साभिपूलकार्पं कपितो विवेक इति ध्वन्यते ।

च इति । अत्र चकारस्तुल्ययोगितां जल्पवीररसं विश्रान्तिप्रधा-
नतया व्यनक्ति । पदसंबद्धा एव चादयः स्युरित्येषां पदैक-
देशता ।

रामोऽसाविति । राघवानन्दे कुम्भकर्णोक्तौ । अत्र प्रस्तावादेवस्त्वभि-
त्वर्थे । एकबाणाहत्या श्रेणीभूतविशालतालानां यद्विवरं तेनोद्गीर्णैः ।
सर्वनामेति । सामान्येन यन्नाम तत्प्रातिपदिकम् । यत्तु विशिष्टं सर्वादि-
गणोक्तं तत्सर्वनाम । वचनानामेकद्विज्यादिरूपाणां व्यञ्जकत्वमिति
योगः । तेनासौ प्रसिद्धोऽद्वितीयः । भुवनेषु न त्वेकस्मिन् भुवने गुणैर-
नेकैर्न त्वेकेनेति ध्वन्यते । न त्वदिति न मदिति । त्वदित्युक्ते हि रावण-
स्यैव मदित्युक्ते वक्तुरेव भाग्यव्यत्ययो ध्वन्यते । अस्मच्छब्दे तु बहु-
वचनान्ततयोक्ते तव च मम च कुलस्य चेति सर्वेषामाक्षेपः । अन्यथेति ।

तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे ।

अधिवसति सकलललनामौलिमिथं चकितहरिणचलनयना ॥ १११ ॥

अत्रेमनिजव्ययीभावकर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य, तरुणत्व इति धनुषः समीप इति मौलौ वसतीति त्वादिभिस्तुल्येऽयेषां वाचकत्वेऽस्ति कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकत्वं प्राप्नोति । एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् ।

वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपण उदाहरिष्यते । अपिशब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु । एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड्भेदाः ।

भेदास्तदेकपञ्चाशत् ।

व्याख्याताः ।

तेषां चान्योन्ययोजने ॥ ४३ ॥

संकरेण निरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति यावत्तेषां स्वप्रभेदै-

भाग्यानामभावादिति नोक्तं किं तु विषयर्थादिति । यान्येव भाग्या-
न्यस्माकं प्रभुत्वायाभूवंस्तान्येवान्यथा संपन्नानि सन्ति । क्षयहेतुत्वाद्वा-
त्ययरूपाणि जातानि । पुण्याभावे हि प्रभुत्वमेव न स्यात् पुनः प्रत्युत
क्षयः स्यात् । अयं भावः — पुण्यान्नेवापुण्यतया परिणतान्यस्मत्कुलं क्षयं
नेष्यन्तीति व्यज्यते ।

तरुणीति । मदनश्च प्रस्तावात्तस्य धनुश्च ते तथा तयोः समीपे । अयं
भावः — यत्तारूप्यं कलां कलयति तत्तस्य स्पर्धयेव भ्रुवोरग्रमग्रभागः
कलां पठति । एतेनोपाध्यायवक्तृत्वे शिष्यस्यातीव वक्तृत्वं ध्वन्यते ।
यस्या भूतारूप्यात्मकान्यङ्गान्यपि परस्परस्पर्धया सविभ्रमाणि सा
तदाधारः सकलानां चतुराणां समस्तानां वा ललनानां कथं न मौलि-
मधिवसति । चकितेति विशेषणपदम् । एतेन नेत्रविभ्रम उक्तः । स
एवेति । स एव विशेषो व्यञ्जकत्वं व्यञ्जकस्येमनिजादीनां स्वरूपस्य
विभावादिद्वारतया पारस्पर्येणेत्यर्थः । अन्येषामपीति । पदैकदेशानाम् ।

वर्णोति । आसां साक्षान्माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वमेव । तद्द्वारेण तु रसे-
षूपयोगः । भेदाभ्यामिति । पूर्वोक्ताभ्यां वाक्यपदप्रकाश्याभ्याम् ।

तेषामिति । प्रत्येकमिति शेषः । स्वप्रभेदैरिति । स्वस्य प्रभेदैः स्वेन च

रेकपञ्चाशता संशयास्पदत्वेनानुग्राहानुग्राहकतयैकव्यञ्जकानुमते-
शेन चेति त्रिविधेन संकरेण परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया
संसृष्टया चेति चतुर्भिर्गुणने ।

वेदस्वाधिविविचचन्द्राः (१०४०४)

शुद्धभेदैः सह ।

शरेषुयुगस्वेन्दवः (१०४५५) ॥ ४४ ॥

तत्र दिव्यात्रमुदाहयते—

छेणपाहुणिआ देअर जाआए सुहअ किंपि दे भणिआ ।

रुअइ पडोहरवलहीधरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥ ११२ ॥

अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः किमनुरणन-

प्रभेदैश्चेति वाऽर्थः । अयं भावः—शुद्धभेदानां मध्यादेकस्य कस्यापीष्ट-
भेदस्य शेषैः पञ्चाशद्भेदैः स्वेन च यदा योगस्तदा मौलिक्यभेदा-
द्विधा एकपञ्चाशद्भेदाः स्युः । परमेकयोगे कल्पनेयम् । न द्विकादि-
योगे । कचिद्व्यभिचाराच्च । एवमितरभेदेष्वपि ज्ञेयम् । तत्सिद्धमेतदे-
कपञ्चाशन्मूलभेदानां प्रत्येकं स्वव्यतिरिक्ता एकपञ्चाशद्भेदाः स्युः ।

छेणति पडोहरं पश्चादोक्तस्तदम् । तत्र यद्वलभीयुक्तं गृहम् । पलही-
भरेति पाठे पलही कार्पासस्तस्य भरः । कर्पासतरुवन इत्यर्थः । यदा
वलहीशब्दोऽपि कार्पासार्थः । पुडोहरमिति वा पाठः । पुडोहरं पच्छो-
कडमिति सातवाहनः । विषममित्यन्ये । अन्ये तु पहलियमिति यस्य
प्रसिद्धिस्तदर्थमाहुः । अत्रति । अत्र विदितप्रागुणिकासक्तपतिवृत्तान्तप-
त्नीगिरा रोदनान्प्रस्तावादेवानुनये लब्धेऽनुनीयतामित्यनुपयुज्यमान-
त्वाद्धाधितार्थमसत्यनुनयस्यानौचित्याद्वा बाधितार्थं स्वविषयभूतार्थवि-
षयत्वे योगे सत्युपभोगरूपमर्थान्तरं लक्षयदीर्घ्योत्पादनादिकं ध्वनति ।
इयं शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा । किमनुरणनेति । किमनुनयः स्ववाच्यं
वदक्षेव सुभगशब्दाल्लब्धावकाशमुपभोगं व्यनक्ति । अयं पदप्रकाशोऽर्थ-
शक्तिमूलो ध्वनिः । अत्र द्वयोरपि व्यङ्ग्यभेदयोः संभवादेकस्य कस्या-
प्यनिश्चितत्वे संशयास्पदत्वेन संकरः ।

१—क्षणप्रागुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता ।

रोदिति गृह्यश्वाङ्गायकलभीगृहेऽनुमीयतं वरसकी ॥

न्यायेनोपभोग एव व्यङ्ग्ये व्यञ्जक इति संदेहः । तथा—

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लल्लाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु हृदं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहाहा देवि धीरा भव ॥ ११३ ॥
अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति चात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः

स्निग्धेति । स्निग्धा जलसंबन्धात्सरसा । कान्तिश्चाकचक्यम् । घना इति भणनाभिबिडत्वमपि व्यङ्ग्यम् । वेल्लन्त्यः कामापरभागवज्ञात्प्रहर्षाच्च । एतेन घनैराकाशस्य दुष्प्रेक्ष्यत्वं संभोगस्मारकत्वं चोक्तम् । वाता इति बहुवचनेन तेषां सर्वगतत्वमंप्रतीकार्यत्वं चोक्तम् । शीकरिण इति तेषामेव मन्दमन्दत्वमन्दस्मारकत्वं चोक्तम् । तर्हि गुहासु प्रविश्याऽऽस्यतामित्याह—पयोदेति । पयोदानां सुहृदः । मेघभावे तेषां शोभनचित्ता स्यात् । केकाभिर्गुहामध्येऽपि वर्षास्मरणादित्यर्थः । ताश्च कला इति भणनात् । स्वहृगतवादात्स्वयमपि दुःसहा इति सर्वत्रोद्दीपनविभावानां विद्यमानत्वम् । एवमुद्दीपनविभावबोधितविप्रलम्भोऽन्योन्याश्रयत्वाद्गतेर्विभावानां साम्यं मन्वान इत एव प्रभृति प्रियां हृदि न्यस्यैव स्वं वृत्तान्तं रामस्तावदाह—कामं सन्तिवति । कामं विभावाः सन्तु । अहं तु कठोरहृदयोऽस्मि । रामशब्दार्थव्यङ्ग्यविशेषावकाशदानाय कठोरहृदयपदम् । अन्यथा रामपदं दशरथकुलोत्पत्तिकौशल्यस्नेहपात्रत्ववाच्यचरिततत्ताडकावधादिधर्मान्तरपरिणामितमर्थं कथं नु ध्वनेत् । अस्मि स एवाहं भवामीति सर्वं सहे । न तु सर्वसहः । कृद्वृत्तौ हि सहने कर्त्रेशस्यैव मुख्यता स्यात् । न सर्वार्थस्य कर्मणः । ततोऽविमृष्टविधेयांशदोषः स्यात् । सर्वं सह इत्युक्ते तु यद्यभिपतति तत्तत्सह इति भावः । भविष्यतीति क्रियासामान्यम् । तेन किं करिष्यतीत्यर्थः । अथ वा भवनमेवासंभाव्यमिति । उक्तप्रकारेण चित्तन्यस्तां प्रियां विभावादीनां साधारण्यादिना स्मरणेन वैदेहीति शब्देन कथं भविष्यतीति विकल्पपङ्क्त्या च प्रत्यर्षीकृतां हृदयस्फोटोन्मुखीं ससंभ्रममाह—हहाहेति । देवीति तव युक्तं धैर्यम् । देव्या हि कृताभिषेकत्वेन राजतुल्यत्वादिति भावः । अत्रेति । लिप्तशब्दः कान्तेः कुङ्कुमादिवलेपहेतुत्वाभावाद्वाधितार्थः

संमृष्टिः । ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानु-
ग्राहानुग्राहकभावेन रामपदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तर-
संक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ
उल्लासः समाप्तः ।

सन्धीपत्तिरोधीयमानत्वादिसादृश्यान्कान्तियुक्तमर्थं लक्षयन्व्यनक्ति ।
अत्र लिप्तमारोप्यमारोपविषयश्च नभ इति द्वयोरुक्तत्वाद्गौणी सारांपलक्ष-
णा । तथा सुहृच्छब्दोऽपि घनानामचेतनत्वेन मैत्रीयोगाभावाद्वाधितस्वार्थः
सुहृदतर्सांमुख्यादिधर्मसादृश्यात्पयोदाभिमुखान्मयूगल्लक्षयन्मित्ररूपता-
प्रतिपत्तिद्वारेण तद्दर्शयानन्यसामान्यप्रमोदमेदुरत्वादि ध्वनति । पयोदसु-
हृच्छब्देनाऽऽरोप्येणाऽऽरोपविषयाणां शिखिनां निगीर्णत्वादियं साध्यव-
साना । उभयत्रापि स्वार्थोपमितवस्तुपरत्वेनात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्लिप्त-
सुहृच्छब्दयोः सक्तस्य व्यङ्ग्यद्वयस्य मिथो निरपेक्षत्वात्स्वपदप्रधानयोः
संमृष्टिः । रामोऽस्मीति । अत्र प्रस्तावादभिधेयप्रतिपत्तां रामशब्देनानुपयुज्य-
मानत्वाद्वाधितस्वार्थेन स्वाभिधेयभूतार्थगामित्वरूपात्संबन्धाद्वाज्यभ्रंशप्र-
वासदारुणसीताहरणादिदुःखपात्रत्वं लक्ष्यते । अनन्यसाधारणनिर्वेदा-
दिव्यञ्जनं च प्रयोजनम् । इयं च सादृश्यव्यतिरिक्तसंबन्धान्तरनिमित्ता-
च्छुद्धा सारांपा । आरोप्यस्य रामशब्दस्याऽऽरोपविषयस्यास्मिन्शब्दा-
भिधेयस्य चोक्तत्वात् । अत्र वाच्यं दाशरथिरूपं व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरि-
णतत्वात्स्वपरत्वेन नोपपन्नमित्यत्रिवक्षितमेव न पुनरत्यन्ततिरस्कृतम् ।
व्यङ्ग्यधर्माधारद्वारेण तस्यापि परिणतत्वात् । अत्र लिप्तपयोदसुहृच्छब्द-
व्यङ्ग्यावर्थावनुग्राहकौ । रामशब्दव्यङ्ग्यस्त्वनुग्राहः । उद्दीपनवशेनैवा-
सधारणनिर्वेदादीनां परिस्फुरणादित्यनग्राहानुग्राहकत्वेन संकरः । राम-
पदेति । यथा रामशब्दस्य निर्वेदादयोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यरूपा व्यङ्ग्या-
स्तथा विमलम्भरसोऽपि व्यङ्ग्य इत्युभयसाधारण्येन व्यञ्जकव्यङ्ग्य-
त्वेन द्वयोर्व्यङ्ग्ययोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशेन संकरः ॥

इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाशसंकेते

चतुर्थोल्लासः ॥.४ ॥

अथ पञ्चमोल्लासः ।

एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाऽऽक्षिप्तमसुन्दरम् ॥ ४५ ॥

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

कामिनीकुचकलशवद्गूढं चमत्करोति । अगूढं तु स्फुटतया
वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव । अगूढं यथा—

यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त-

सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।

काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि

जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि ॥ ११४ ॥

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ।

उन्निद्रकोकनदरेणुपिञ्जिताङ्गा

गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।

एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-

पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि बिम्बम् ॥ ११५ ॥

संकेतगमने दत्तां मनः सुमनसां जनः ।

ध्वनिर्यत्र गुणीभूतः श्रोत्रानन्दी निरूपितः ॥

अथ मध्यमकाव्यभेदानाह—अगूढमिति । अगूढमतिस्फुटम् । स्फुटं तु ध्वनेर्मार्गः । अस्फुटस्य गुणीभूतता वक्ष्यते । संदिग्धतुल्यप्राधान्य इति । वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रत्येकं चमत्कारकारित्वात्संदिग्धे तुल्ये च प्राधान्ये संदिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यरूपभेदद्वयं स्यात् ।

यस्येति । यस्य मम । काञ्चीति स्त्रीभावः । अत्र जीवन्निति जीवन्तैव वक्त्रा जीवन्निति भणनाज्जीवन्निति पदमनुपयुज्यमानतया बाधितार्थ सत्प्राणधारणयोगाद्विचिन्तकत्वसद्विद्यमानत्वजीवत्कार्यकारित्वाद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । अन्ये तु जीवन्न भवामीति वाच्यस्य जीवतो वक्तुः शक्नोति सत्यामनुपपद्यमानतयाऽन्यन्तरिरस्कृतवाच्यतामाहुः । अत्र विक्रान्तित्वस्य व्यङ्ग्यस्य श्रुतिप्रतीयमानतयाऽतिस्फुटत्वादगूढता । तेन व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यम् । गूढस्यैव चमत्कारकारित्वान् ।

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

अत्राऽऽसीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणादिरत्राऽऽहृतः ।

दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥ ११६ ॥

अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । ‘ तस्याप्यत्र ’
इति युक्तपाठः ।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा (वाक्यार्थीभूतस्य) अङ्गं
रसादि, अनुरणनरूपं वा ।

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्मसनः करः ॥ ११७ ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्य ।

चुम्बनस्येति । चुम्बीति पदं वक्त्रसंयोगस्यानुपपद्यमानतयाऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यं सत्संयोगसाम्याद्धि एवं लक्ष्यच्चारुत्वशोभावइत्वा-
दिकं स्फुटमेव व्यनक्तीति ध्वनेरगूढता । अन्ये तु चुम्बिशब्दः पादस्प-
र्शसंभावनां लक्षयतीत्याहुः ।

अत्राऽऽसीदिति । द्रोणादौ संरोहिष्य ओषधयः सन्ति । अत्र केनापीत्युक्ते
मयेति व्यङ्ग्यस्य झगिति प्रतीयमानत्वादगूढता । तस्याप्यत्रेति तु पाठे
मयेति व्यङ्ग्यं गूढं स्यात् ।

रसादेरिति । रसादेर्वाक्यार्थीभूतस्य प्रधानभूतस्य रसाद्यङ्गत्वं वाच्य-
स्य तु वस्त्वलङ्काररूपस्यालङ्कारवस्त्वरूपं व्यङ्ग्यं गुणीभूतमेवापराङ्ग-
त्वात् । अयमिति । रतकाले रसनामूर्ध्वं कर्षतीति रसनोत्कर्षी । अयं
स रसनोत्कर्षी नीवीविस्मसनः करः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी पीनित्यादि-
पाठो युक्तः । संभोगक्रमभणनात् । परं शोकार्ततया व्यत्ययो न दुष्टः ।
शृङ्गार इति । रणभुवि भूरिभ्रवसः स्रस्तहस्तमेक्षणेन पूर्ववर्तवृत्तान्तः
स्मर्यमाणः संप्रति ध्वस्ततया यतः शोकविभावतां यात्यतः करुणस्या-
ङ्गिनोऽङ्गं विप्रलम्भः ।

कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-
व्यक्तिः पादनखद्युतिगिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ।
स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुहृदं रुढा यथा नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥ ११८ ॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाऽम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्ताऽसि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ ११९ ॥

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।
बन्दीकृत्य नृपद्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति षणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।
अस्माकं सुकूर्तैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यचारांनिधे
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिनि तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥ १२० ॥
अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ प्रथमद्वितीयार्थद्योत्यौ ।

कैलासेति । कैलासालयः शंभुर्यत्र प्रसादनार्थं गौरीपादयोः पतित-
स्तेन नखद्युतिः सालक्तकव्यक्तिः सालक्तकच्छायेत्यर्थः । नेत्रयोः कान्ति-
रिति । षण्णते शंभौ कोपजा नेत्रारुणता गतेत्यर्थः । अत्र कवेर्देवीगत-
रतिभावस्य नृङ्गारोऽङ्गम् । अत्र पूर्वत्र च रसवदलंकारः । यथा पद्मा-
दिना वस्तुनोपमितं मुक्तादि वस्तु चारुतया भाति तथा रसादिनाऽपि
रसानुपस्कृतं भातीति वस्तुन इव रसादेरप्यलङ्कारत्वम् । नन्वशोदाह-
रणद्वयेऽपि क्रमेण करुणरसभावौ व्यङ्ग्यौ । तयोश्च मुख्यतेति कथं
गुणीभूतव्यङ्ग्यतेति चेत् । सत्यम् । मुख्यत्वावपि न तथा चमत्कुरुतो
यथाऽत्र गौणोऽपि नृङ्गार इति तेनैव व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि
भाव्यम् ।

अत्रेति । भूभगतायाः कविरतेर्भूविषया रतिरेवाङ्गम् । अन्योन्या-
स्याबन्धरूपरत्नेत्राभावाच्च नृङ्गारः । ततः प्रेयस्वदलङ्कारः ।

बन्दीति । अत्र पश्यतामिदमनादरे षष्ठी । पश्यतः त्रिषाननादृतेत्त्वर्थः ।
भाव्येति । रिपुस्त्रीणां रत्यभावे सैनिकानां ह्मत्त्ववृत्त्या रसाभासः ।

अविरलकरबालकम्पनैर्भुकुटीतर्जनगर्जनैर्भुङ्क्षुः ।

ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणे क्षणात् ॥ १२१ ॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः ।

साकं कुरङ्गकदम्बा मधुपानलीलां

कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं

केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥ १२२ ॥

अत्र त्रासस्योदयः ।

ॐ सोढा तत्कालेऽलसदसहभावस्य तपसः

कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवदुवेषापनयने

त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥ १२३ ॥

अत्राऽऽवेगधैर्ययोः संधिः ।

पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराऽहं कुमारी

इस्तालम्बं वितर इह हा व्युत्क्रमः कासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृद्ध भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाऽभिषत्ते ॥ १२४ ॥

शत्रूणां च रत्यभावे दैन्याद्यनुचितमित्युत्तरार्धे भावाभासः । तौ च राजविषयरतेरङ्गम् । अत्रोर्जस्व्यलंकारः ।

अविरलेति । अत्र तवेक्षणे क्षणादिति भिन्नं व्याख्येयमभिन्नं वा । तथा तच्छब्दः पूर्ववस्तुवाची निर्दिष्टः । तेन यदं नापेक्षते । अत्रापि राज-विषयरतेर्मदभावप्रशमोऽङ्गम् । प्रशमसमाहितयोरैक्यार्थादत्र समाहिता-लंकारः ।

अत्र त्रासस्येति । भावस्य । रतेरङ्गमिति शेषः । अत्र भावोदया-लंकारः ।

असोढेति । तपो मुञ्चत्वेवेति भगवतोऽपेक्षितमित्यक्षया । विसम्भ-जल्पितश्रवणे रसिकः स्मरेणोपलक्षितो हरः स्मरहर इत्युचितं न तु स्मरं हरतीति । अत्र शिवविषयरतेः संधिरङ्गम् ।

पश्येदिति । बने कंचित्कन्या रतायिनं पान्थं प्रत्याह । पश्येत्कश्चि-

अत्र शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिश्रमदैर्न्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता ।
एते च रसवदाद्यलंकाराः । यद्यपि भावोदयभावसंभिभावश-
बलत्वानि नालंकारतयोक्तानि तथाऽपि कश्चिद्भ्रूयादित्येवमु-
क्तम् । यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्य-
ङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथाऽपि
प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति कचित्केनचिद्व्यवहारः ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वै देहीति प्रतिपदमुदश्रु मलपितम् ।
कृताऽलं काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥ १२५ ॥

दित्याशङ्कन । चञ्चल चल गच्छेत्यसूया । का त्वरेति धृतिः । कुमार्य-
स्मीति स्मृतिः । हस्तालम्बं वितरेत्यौत्सुक्यम् । दहति श्रमः । हेति
दैर्न्यम् । व्युत्क्रम इति विबोधः । कासि यासीत्यौत्सुक्यम् । एषां
पूर्वपूर्वोपमर्देन बन्धः शबलता नृपविषयरतेरङ्गम् ।

एते चेति । एतेनान्यत्र तु वाक्यार्थेऽङ्गिनि यत्राङ्गं रसादिस्तत्र रस-
वदादयोऽलंकाराः । रसः शृङ्गारादिः । प्रेयः प्रियतरालम्बनम् । ऊर्जो
बलम् । तानि विद्यन्ते येषु निबन्धनेषु तानि रसचदादीनि । कश्चिदिति ।
प्राशिकाधुनिकः । एवमिति । अलंकारतया । उक्तमिति । अस्माभिरिति
शेषः । यद्यपीति । अयं भावः—यद्यपि रसतात्पर्यालोचनेन मध्यम-
काव्येऽपि पुनर्ध्वनावेव विश्रान्तिरिति ध्वनिगुणीभूतध्वन्योः सर्वत्र
संकरः संसृष्टिर्वा तथाऽपि यत्र यस्माच्चारुताप्रतिपत्तिस्तत्र तेन व्यपदेशः
कार्यः । ततोऽत्र गुणीभूतमेव प्रधानं न ध्वनिरित्यर्थः । स्वप्रभेदादिभिरिति ।
आदिशब्दादलंकारा ग्राह्याः ।

जनस्थान इति । जनस्थानं दण्डकारण्यं जनानां स्थानं च । कनक-
मृगे तृष्णा भ्रान्तिः । कनके च मृगतृष्णा लिप्सा । वै देहीति पदद्वयं
सीता च । लङ्काभर्तुर्वदनेषु मुखेषु दशसु इषुघटना बाणयोगः । अल-
मतिशयेन कुत्सितस्य भर्तुर्वदनपङ्क्तिषु वचनश्रेणीषु घटनाऽऽदेशकारि-
तेत्यर्थः । कुशलवौ सुतौ यस्याः सा तथा सीतेत्यर्थः । कुशलवसुनो
भावस्तच्चा शुभधनतेत्यर्थः । अनुरणनरूपः । अनुस्वनेन तुल्यो व्यङ्ग्य

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेय-
भावो वाच्यतां नीतः ।

आगत्य संप्रति वियोगविसंशुलाङ्गी-
मम्भोजिनीं कचिदपि क्षपितत्रियामः ।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते

तन्वाङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥ १२६ ॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविक्रम-
लिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थितः । वाच्यसिद्धयङ्गं यथा—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभ्युज्जगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥ १२७ ॥

इत्यर्थः । वाच्यतामिति । व्यङ्ग्योपमयैव रामन्वे लब्धे यद्रामत्वमुक्तं
तदन्यपरवाच्यस्य व्यङ्ग्योपमाङ्गतां नीतेत्यर्थः ।

आगम्येति । अत्र विसंस्थुलाङ्गीव विसंस्थुलाङ्गी तां तथेति विग्रहः ।
बहुव्रीहौ तु ङीप्प्रत्ययाप्राप्तिः । कचिदपि द्वीपे क्षपिता त्रियामा दिनं
कृतमित्यर्थः । पादपतनेन दीप्तिभोगेन प्रसादयति । लक्षणया विकास-
यतीत्यर्थः । अत्र समासोक्तौ वस्तुरूपनायकवृत्तान्तस्य सामर्थ्यादाग-
तत्वादङ्गत्वम् । निरपेक्षेति । न हि रविपद्मिनीनायकवृत्तान्तमाकाङ्क्षतः ।
नायकश्च नायिका च तौ नायकौ । तद्वृत्तान्तोऽर्थादापतितः । अध्यारो-
पेणेति । न ह्यत्र नायकवृत्तान्तो रविपद्मिनीवृत्तान्तवत्प्राधान्यं लभते ।
कुतः । रविपद्मिनीवृत्तान्तस्य प्रभातप्रस्तावाद्वाच्यस्य सतोऽङ्गितां
नीतत्वात् । रविपद्मिनीनायकवृत्तान्त आरोपित इति भावः ।

भ्रमिमिति । भ्रमिश्रितस्थानवस्थत्वम् । अरतिर्नाहार्येषु । प्रलय
इन्द्रियाणामल्पा शक्तिः । तेषां चित्तस्य च शक्तिरोधो मूर्च्छा । सत्येव
चेतसीन्द्रियाणामशक्तिस्तमः । विषं प्रस्तावाज्जलम् । तस्य भ्रमि-
प्रभृतिकार्यविशेषोत्थपनेन कालकूटमिवेति व्याख्या । अन्यथा भ्रमि-
भुजङ्गत्वं न सिध्यति । अयं शब्दशक्तिमूलः षट्प्रकाशो ध्वनिः ।
भ्रमिभुजङ्गत्वेन भुजङ्गत्वसिद्ध्या विषस्य जलस्य गरलत्वं
सिध्यतीति व्याख्याने तूत्तमत्वमेव ।

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिदत् ।

यथा वा —

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते

किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानस्वेदालसा-

माश्लिष्यन्पुलकोत्कराश्रिततनुर्गोपी हरिः पातु वः ॥१२८॥

अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य ।

एतच्चैकत्रैकवक्तृगतत्वेनापरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः ।

अस्फुटं यथा —

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥ १२९ ॥

अत्रादृष्टो यथा न भवसि त्रियोगभयं च यथा नोत्प-

द्यते तथा कुर्या इति क्लिष्टम् । संदिग्धप्राधान्यं यथा —

हरस्तु किञ्चिन्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ १३० ॥

अच्युतेति । हे अच्युत हरेऽक्षरणील । दर्शनेन संभोगविकलेन ।
विजनस्थयोरेकान्तस्थयोः । संभावयति मन्यते । भवास्तावदच्युत
उदासीनः । तत्किमित्यात्मानं बन्धयावः । आमन्त्रणम् । हे अच्युतेति
रूपम् । वाच्यस्येति । सिद्धावङ्गमिति योगः । अत्र वाच्यं स्वोपस्कार-
काव्यङ्ग्यात्स्वात्मोपपत्तिं लभमानं वैदग्ध्यं प्रतिपादयद्व्यङ्ग्यमर्थं
गौणयति । एतच्चेति । व्यङ्ग्यम् । एकत्रेति । भ्रमीत्यत्रैको वक्ता कविः ।
अपरत्रेति । गच्छामीत्यत्र पूर्वार्धे गोपी, उत्तरार्धे तु कविर्वक्ता ।

तथा कुर्या इति । एवरूपं यन्व्यङ्ग्यं तस्य स्फुटत्वेन न प्रतीतिः ।
ततोऽनवयं करोतीति क्लिष्टम् ।

अस्तेति । बिम्बफलमधरयतो बिम्बफलाधरो । तादृशावोष्ठौ यत्र मुखे
स्थिता । त्रयाणां नेत्राणां मुखेऽधर ओष्ठे चेति स्थानत्रये व्यापारणं
स चमत्कारः । अत एव विलोचनानीति बहुवचनोक्तिर्युक्तिमेति । यदि
वाऽधरश्चासावोष्ठश्च तथा बिम्बफलाकारोऽधरोष्ठो यत्र तत्तथा । सर्वेनेत्रै-

अत्राधरं परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा निलो-
चनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति संदेहः । तुल्यप्राधान्यं यथा—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥ १३१ ॥

अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात्क्षयं
करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । काकाऽऽ-
क्षिप्तं यथा—

मध्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्-

दुःशासनस्य रुधिर् न पिबाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु

संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ १३२ ॥

अत्र मध्नाग्न्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम् ।

असुन्दरं यथा—

वार्णीरकुहंगुड्डीणसडण कोलाहलं सुणन्तीए ।

घटकम्मवावडाए बहुएसीअन्ति अङ्गाई ॥ १३३ ॥

मुख्वावलोकने मुखस्य सौन्दर्यातिशयः प्रतीयते । संदेह इति । द्वयोरपि
चमत्कारकारित्वादेकस्यापि निर्धारणं कर्तुं न पार्यते ।

ब्राह्मणेति । द्विजावज्ञात्यागे भवतां भृतिरहं च मित्रमित्येकोपक्रमे
कार्यद्वयं सिध्यतीति महाचमत्कारकारीत्यर्थः । इयं रावणपुरुषं प्रति
भार्गवोक्तिः । वाच्यस्येति । दौर्मनस्यरूपस्य ।

व्यङ्ग्यमिति । काकाक्षिप्तमिति संबन्धः । वाच्येति । वाच्यश्चासौ निषेधश्च
तत्सहभावेन । अयं भावः—पूर्वं निषेधस्य प्रतीतिस्ततः प्राधान्येन
व्यङ्ग्यस्येति नास्ति । किंतु द्वयस्यापि समं प्रतीतिः । न चात्र विप-
रीतलक्षणा । यत उच्चारणकाल एव न कोपादिति दीप्ततारगद्गदसा-
काङ्काकुबलास्त्रिविधस्य निषेध्यमानतयैव युधिष्ठिरेष्टसंधेरक्षमारूपत्वा-
भिप्रायेण प्रतीतिरिति मुख्यार्थबाधाद्यभावात् ।

वार्णीरेति । गृहकर्मव्यापृतायाः । अन्यकर्मरताया अपि बन्धाः सन्ति-

१—वार्णीरनिकुङ्गाङ्गीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ।

गृहकर्मव्यापृताया बन्धाः सौन्दर्यव्यापि ॥

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिद्वृत्तागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्सी-
दन्त्यङ्गनीति वाच्यं सचमत्कारम् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ ४६ ॥

यथायोगमिति ।

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलंकृतयस्तदा ।

ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥

इति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण यत्रालंकारो व्यज्यते
न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ।

सालंकारैरिति तैरिवालंकारैरलंकारयुक्तैश्च तैः । तदुक्तं
ध्वनिकृता—

स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।

संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा ॥ इति ।

शयलज्जापरवशाया अपि अङ्गनीति बहुवचनैकमपि न तादृशमङ्गं
यदात्मानं संवरीतुं शक्नोति । सीदन्ति । आस्तां गृहकर्म स्वमपि नालं
धर्तुं गृहकर्म च । तथा स्फुटमलक्ष्यमाणेनान्यस्माद्वाच्यादेव स्मरधारव-
श्यप्रतीतिश्चमत्कारः । वाच्यं स्वात्मानमुन्मुच्य व्यङ्ग्यं निमज्जयतीत्यर्थः ।

एषां भेदा इति । यावन्तो भेदाः शुद्धध्वनेस्तावन्तो गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यस्यापि भवन्तीत्यर्थः । ध्वन्यङ्गतेति । व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च
द्विधा ध्वन्यङ्गता । तत्रेह प्रस्तावाद् ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यत्वेन ग्राह्या ।
ध्वनिरूपतेत्यर्थः । तदाश्रयादिति । यतोऽलंकारेषु काव्यवृत्तिर्विश्रा-
म्यति । तेषां च गुणीभूततायां काव्यं वाक्यमात्रं भवेत् । न च वाक्ये
वस्तुमात्रे काव्यव्यवहारः ।

तैरिवेति । गुणीभूततैरिव । अयं भावः—अत्र पक्षत्रयी । शुद्धध्वनेः
केवलालंकारयोग इत्येकः पक्षः । द्वितीयः केवलगुणीभूतव्यङ्ग्ययोगः ।
तृतीयस्त्वालंकारयुक्तगुणीभूतव्यङ्ग्ययोगश्चेति । तैरिति । गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यैः । स गुणीभूतव्यङ्ग्यैरिति । स ध्वनिः स्वैः प्रभेदैः संकरसंसृष्टिभ्यां
कृत्वा बहुधा स्यात् । एकस्मिन्नेव वृत्ते ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यं चालं-
कारश्च स्यादिति भावः । ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संसृष्टियथा—

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्याऽतिभूयसी ॥ ४७ ॥

एवमनेन प्रकारेणावान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथा हि । शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यं का गणना तु सर्वेषाम् । संकलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः । व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात् । तथा हि । किञ्चिद्वाच्यतां सहने किञ्चित्त्वन्वया । तत्र वाच्यतासहमविचित्रं विचित्रं चेति । अविचित्रं वस्तुमात्रम् ।

षट्कर्णाललनाललामनि गते यस्मिन्मुनिस्त्रामिनि
स्वर्गे वाग्जननी शुचां परवशा कश्मीरमाशिश्रयत् ।
तत्रापि स्फुरितारतिर्भगवती जाने हिमाद्रिं गता
तापं तादृशपुत्ररत्नविरहे सोढुं न शक्ताऽन्यथा ॥

स्वमेतत् । अत्र ललनाललामनीत्यविवक्षितवाच्यो ध्वनिः । जाने तादृशेति पदे गुणीभूतव्यङ्ग्ये । जाने इति पदेनोत्प्रेक्ष्यमाणानन्तर्धर्मिव्यञ्जकेनापि वाच्यमेवोत्प्रेक्षणरूपं वाक्यार्थीक्रियते । तादृश इति पदेनासामान्यगुणार्थो व्यक्तोऽपि गौणः । स्मृतिरूपस्य वाच्यस्य प्राधान्येन चारुत्वहेतुत्वात् । तयोः संकरो यथा—

न्यकारो ह्यमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः । इति ।

अत्र रौद्ररसध्वनिर्वाक्यार्थीभूतः । तस्य व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यवाचिभिः पदैः संकरः । विभावादिरूपतायामरय इत्यादिकं रौद्रमेव पुष्पाति । वाच्यस्यैव क्रोधोद्दीपकत्वादुणीभूतव्यङ्ग्यता । ध्वनेर्वाच्यालंकारसंसृष्टिसंकरविषयदृष्टान्ताः सुलभत्वाच्चाक्ताः । सरसालंकारकाव्ये स्वयमुक्ताः ।

अन्योन्येति । न केवलं ध्वनेः स्वभेदादिभिः संकरसंसृष्टी यावत्तेषामपि मिथो योगात्ते स्याताम् । किञ्चिदिति । व्यङ्ग्यम् । अयं भावः— वस्त्वलंकाररसादितया त्रिधा व्यङ्ग्यम् । तत्र वस्त्वलंकाररूपस्य वाच्यतायोग्यताऽस्ति । न तु यदैव व्यङ्ग्यता तदैव वाच्यतेति । अन्येति । रसादि कदाचनापि वाच्यतां न सहत इत्यर्थः । वस्तुमात्रमिति । मात्रशब्दादेतदुच्यते यद्विभिनिषेधतदुभयात्मतारूपेण वस्तुनो ध्वनिः

विचित्रं त्वलंकाररूपम् । यद्यपि प्राधान्येन तदलंकार्यं तथाऽपि
ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते । रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि
न वाच्यः । स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयते ।
न चाभिधीयते । तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्ते-
स्तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेका-
भ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते । तेनासौ
व्यङ्ग्य एव । मुख्यार्थवाधाद्यभावान्न पुनर्लक्षणीयः ।

अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं
विना लक्षणैव न भवतीति प्राक्प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिमूले
त्वाभिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य, तेन सहोपमादे-
रलंकारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् । अर्थशक्तिमूलेऽपि, विशेषे
संकेतः कर्तुं न युज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षा-
संनिधियोग्यतावशात्परस्परसंसर्गे यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो

संक्षिप्तः । न त्वलंकाराणाम् । बहुन्वान् । तथेति । ध्वनिरप्यलंकार-
तया निर्दिश्यत इत्यर्थः । लक्षणमिति । रसादेर्वाच्यतायोग्यताऽपि ने-
त्यर्थः । केवलं व्यञ्जनव्यापारेणाऽऽम्बायमानजीवतया भाति न व्यापार-
न्तरेणेत्याह—स हीति । तत्प्रयोगेऽपीति । रसादिशृङ्गारादिशब्दप्रयोगेऽ-
पि । तदप्रयोगेऽपीति । रसादिशृङ्गारादिशब्दाप्रयोगेऽपि । प्रतीयत इति ।
प्रतीतिविषयः । मुख्यार्थेति । न हि विभावादौ मुख्यार्थे वाधाऽस्ति
येन लक्षणा म्यात् ।

वस्तुमात्रेति । आस्तां रसरूपं व्यङ्ग्यं दूरे तावदित्यर्थः । प्रागिति ।
सहिता तु प्रयोजन इत्यत्र । एतेन लक्षणाऽपि व्यङ्ग्यं विना न
स्यादित्यर्थः । ततो यदा लक्षणायां वस्तुरूपमपि व्यङ्ग्यं न लक्ष्यत्व-
मागतं तदा कथं रसादेर्लक्ष्यता । अर्थान्तरस्येति । अप्राकरणिकस्य ।
तेनेति । अर्थान्तरेण सहोपमादेरलंकारस्य । न युज्यत इति । संकेतो
हि न नियते विशेषांशे । आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च । संसर्ग इति । विशे-
षणविशेष्यभावरूपेऽन्वये । अपदार्थोऽपीति । अपिशब्दोऽत्र व्यवहित-
क्रमः । तेन यदा वाक्यार्थोऽप्यपदार्थोऽनभिधेयस्तदोक्तानां पदाना-
मुत्तरकालमन्वयमन्योन्यानुकूल्यरूपं वदतां मते व्यङ्ग्योऽर्थोऽपदार्थ
एव नाभिधेय इत्यर्थः । विशेषरूप इति ।

वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधे-
यतायाम् ।

येऽप्याहुः ।

शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्रयात्मिकाम् ।

अर्थापत्त्याऽवबुध्यन्ते संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥

इति प्रतिपादितदिशा देवदत्त गामानयेत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयो-
गाद्देशाद्देशान्तरं साम्नादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धे नयति सत्यनेना-
स्माद्वाक्यादेवविधोऽर्थः प्रतिपन्न इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरख-
ण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणसंबन्धमव-
धायै वालस्तत्र व्युत्पद्यते । परतश्चैत्र गामानय देवदत्ताश्वमानय

सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि ।

इति न्यायान् ।

येऽर्थाति । अन्विताभिधानवादिमतमेतत् । शब्देति । शब्दः श्रोत्रेण
प्रत्यक्षः । वृद्धद्यदादिरूपाभिधेयां तु चक्षुषा । प्रतिपन्नत्वमिति । अनेना-
यमर्थो ज्ञात इति प्रतिपत्तिः पदार्थानयननयनादिरूपचेष्टाहेतुकानुमा-
नेन पश्यति परिच्छिन्नस्तीत्यर्थः । द्रयात्मिकामिति । वृद्धज्ञानान्यथानुप-
पत्त्या शब्दे वाचिकां पदार्थं वाच्यां शक्तिमिति । कचिद् द्रयाश्रिता-
मिति पाठः । द्वयं शब्दार्थस्वभावम् । एवं त्रिप्रमाणं संबन्धमर्थापत्त्यैव
जानते । साक्षाच्छक्तिविषयतया हि व्यापारादर्थपक्षेः कारणता ।
पूर्वयोस्त्वितिकर्तव्यतारूपतेति भावः । किं चापरं व्याख्यानम्—
ज्ञानान्यथानुपपत्त्याऽर्थापत्तिप्रमाणेन द्रयाश्रितां शक्तिं पश्यति वालः ।
इत्थं त्रिप्रमाणं संबन्धमवबुध्यन्ते बुधाः प्रतिपादयन्तीति भावः ।
तच्चेष्टयेति । मध्यमवृद्धचेष्टया । तत्रेति । वाक्याद्वाक्यार्थविषये ।
अस्त्वण्डेति वाक्यवाक्यार्थविशेषणं लोकरूढयोक्तम् । यावता त्वन्वितवा-
दिनां मतेऽखण्डौ वाक्यवाक्यार्थौ न स्तः।व्यवहर्तुगतशब्दप्रयोगार्थप्रतीत्यो-
रविभक्त्या, उद्देशवाक्यवाक्यार्थनष्टतया पूर्वं हेतुमद्भावावगतौ सत्या-
मखण्डत्वप्रतीतिः स्यादित्यर्थः । परत इति । तदनन्तरं चैत्र गामानयेत्या-

देवदत्त गां नयेत्यादि वाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तम-
र्थमवधारयतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्य-
मेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदा-
र्थैरन्वितानामेव संकेतो गृह्यत इति विशिष्टा एव पदार्था
वाक्यार्थो न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् । यद्यपि वाक्यान्तरप्रयु-
ज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययनेन तान्येवैतानि पदानि निश्ची-
यन्त इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः संकेतगोचरस्त-
थाऽपि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिप-
द्यते, व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधान-
वादिनः । तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय

दिवाक्येषु कदाचित्कस्यापि शब्दस्योद्गापः परावृत्तिरिति यावत् ।
व्यतिरेकाभ्यामिति । पदानां संकेतो गृह्यत इति योगः । निवृत्तिकारीति ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो वृद्धव्यवहारः । प्रवृत्तिनिवृत्ती च विशिष्टार्थनिष्ठे ।
अतो विशिष्ट एवार्थे पदानां संबन्धावगतिः । वाक्यमेवेति । अनन्वि-
तार्थपदप्रयोगे काऽपि प्रवृत्तिर्न संभवति । पदानामिति । अन्विताना-
मिति शेषः । अन्वितैरिति । पदान्तरैः पदानामर्थान्तरैरर्थानामन्वय
इति भावः । विशिष्टा एवेति । विशिष्टा एवान्विताः पदार्थाः पदानाम-
भिधेया न तु पदार्था एव केवलाः । अयमाशयः—वाक्यार्थस्तावत्क्रि-
याकारकयोगात्मा । कारकक्रियाश्च संबन्धाभिमुख्येन मिथो विरहास-
हिष्णुत्वेनान्विता एव स्वशक्तैरुच्यन्त इत्यर्थः । न त्विति । सामान्यत्वे-
नोक्तानां पदार्थानां न पश्चाद्वैशिष्ट्यं स्यादिति । यद्यपीति । संकेत-
गोचर इति योगः । अयं भावः—यदि पदार्थाः पदार्थान्तरविशेषैर-
न्विताः संकेतविषयाः स्युस्तदा मैत्रमैत्रीस्तत्रयेत्यादिवाक्येष्वेषां पदा-
नामत्रैव वाक्येऽर्थप्रतिपादकता स्यात् । नान्यवाक्यस्थानां विशेषा-
न्वितानाम् । संकेताविषयत्वात् । तथा सति स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा-
प्रत्ययोऽपि न स्यादिति । तानीति । यानि वाक्यान्तरे प्रयुक्तदृष्टानि ।
सामान्यावच्छादित इति । न्यग्भूतसामान्यः । असाविति । पदार्थः ।
व्यतिषक्तानामिति । वाक्यमेव प्रयोगार्हमित्यायातं पदार्थान्तरैर्युक्ताना-
मेव । तथाभूतत्वादिति । सामान्यावच्छादितविशेषरूपत्वात् । विशेषरूप इति ।

इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसंकेतितत्वादवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्चर्चा । अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये । पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधाने । अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एवेत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

यदप्युच्यते नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते इति, तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा । शब्दस्य प्रकाशत्वाच्च कारकत्वम् । ज्ञापकत्वं त्वज्ञातस्य कथम् । ज्ञातत्वं च संकेतेनैव । स चान्वितमात्रे । एवं च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वं यावच्च निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथम् । इति नैमित्तिकानु-

सामान्यप्रतीतिनान्तरीयका विशेषाः ।

निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत् ।

इति न्यायात् । ततः सामान्यावच्छादितो विशेष एव संकेतस्य विषयः । सामान्यं त्वनुक्तमपि ज्ञायत इत्याह । अतिविशेष इति । विशेषमतिक्रान्तो यः स्वभावः सोऽतिविशेषः । तं भूतः प्राप्तोऽतिविशेषभूतः सामान्योऽर्थः । केवलपदार्थरूप इति यावत् । यद्वा विशेषमतिक्रान्तोऽतिविशेषः । स चासौ भूतश्च स तथा सामान्योऽर्थः । यत्रेति । वाक्ये यदाऽन्विताभिधानवादे सामान्योऽप्यर्थो न वाच्यस्तदा का वार्ता व्यङ्ग्यस्य वाच्यतायाः । अनन्वित इति । अविशिष्टः सामान्यरूपः पदानामर्थः संकेतस्य विषय इति शेषः । अन्वितेति । वाक्यार्थस्त्वपदार्थ एवेति योगः । अन्वितविशेषः । सर्वाङ्गसंपूर्णः केवलविशेषरूपः । एतद्वाक्यार्थविशेषणमिति पक्षद्वयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

यदपीति । अन्विताभिधानवादिभिः प्राभाकरैः । नैमित्तिकार्थेति । वाक्यार्थतात्पर्यं नैमित्तिकार्थः । निमित्तानीति । प्रस्तावाच्छब्दाः । ततस्तात्पर्यानुसारेण यदा शब्दाः कल्पन्ते तदा व्यङ्ग्यं वाच्यमेवेति भावस्तेषाम् । अन्वितमात्र इति । सामान्यावच्छादितविशेषरूपे । निश्चितमिति । निमित्तेषु संकेतो न नैमित्तिकेऽर्थे । तत्कथं नैमित्तिकस्य साक्षात्म्यमिति । तदप्रतीतौ कथं पदार्थोवगतिर्नियतनिमित्ता स्यादिति ।

सारेण निमित्तानि कल्पन्त इत्यविचारिताभिधानम् ।

ये त्वभिदधति सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापार इति, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च विधिरवात्र वाच्य इति । तेऽप्यतात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवानां प्रियाः । तथा हि । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिर्वर्तकस्वक्रियाभिसंबन्धात्साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते । यथा—ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरान्सिद्धे 'लोहितोष्णीपा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र लोहितोष्णीपत्वमात्रं विधेयम् । हवनस्यान्यतः सिद्धेदेवना जुहोतीत्यादौ दध्यादेः कारणत्वमात्रं विधेयम् । क्वचिदुभयविधिः । क्वचिद्विधिरपि । यथा रक्तं पटं वयेत्यादावेकविधिद्विविधिस्विविधिर्वा । ततश्च यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे

इपोस्तिवेति । यथा शरो वर्मोरसी भित्त्वा जीवितमादत्ते प्रवृत्तिभेदाभावेऽपि तथा वाक्यमप्यभिधेयैव वाच्यव्यङ्ग्ये वक्तीति भावः । अभिधा हि यत्पर्यन्ता तत्रैवाभिधायकत्वं तत्पर्यन्तता च प्रधानं ध्वनावेव । एतेन वाच्यव्यङ्ग्ययोरभिधेयं व्यापारः । विधिरयेति । विधिरैव वाच्यो न पुनर्निषेधोऽपि । अवान्तरत्वाद्विधेस्तु निर्वीहत्वाद्वाच्यतेति भावः । अत्रेति । निःशेषच्युतेत्यादौ । अतात्पर्यज्ञा इति । यत्परशब्दः स शब्दार्थ इत्येतन्न जानन्तीत्यर्थः । भूतामिति । प्रमाणान्तरेण सिद्धं भूतम् । असिद्धं भव्यम् । भवतीति व्युत्पत्तेः । साध्यं भव्यमिति यावत् । कारकेति । यथा चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यामन्नं पचनीत्यादावन्नपाकश्चेदन्यतः सिद्धस्तदा स्थाल्याधारत्वमेव विधेयम् । तस्यैव साध्यत्वात् । प्रधानेति । प्रचरणरूपा क्रिया । स्वाकरोति । लोहितोष्णीपत्वविधानाद्याः क्रियाः । साध्यायमानताम् । साध्यरूपताम् । यावदप्राप्तमिति । यावन्मात्रं साध्यं तावन्मात्रं विधेयमिति शब्दः । लोहितोष्णीपत्वमात्रमिति । यत्तस्यैव सर्वैः कारकैः साध्यत्वात् । अस्मिन्ट्टान्तद्वये घस्त्वकमेव विधेयमिति मात्रशब्दात्प्रभ्यते । रक्तं पटमिति । अत्र रक्तत्ववानपदभवनानां क्रमयोगपद्याभ्यां साध्यत्व एकदिश्यादिविधिः । उपपत्तस्येवेति । उपपत्तस्यैव शब्दस्य संबन्धिन्यर्थेऽभि-

तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे । एवं हि पूर्वं धावतीत्यादावपराग्रथेऽपि कचित्तात्पर्यं स्यात् । यत्तु विषं भुङ्क्त्वा मा चास्य गृहे भुक्त्वा इत्यत्रैतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इति । उच्यते—तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः । न चाऽऽख्यात-वाक्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभाव इति विषभक्षणावाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा माऽस्य गृहे भुक्त्वा इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम् ।

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते तावति शब्द-स्याभिर्धेव व्यापारस्ततः कथं ब्राह्मण पुत्रस्ते जातो ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणीत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । कर्माल्लक्षणा । लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतर्गाभिधाव्यापारेणैव

धेये तात्पर्यं न हेतुवन्तरेण ज्ञातमात्रे व्यङ्ग्येऽप्यर्थे तात्पर्यप्रसङ्गः । एवमिति । ज्ञातमात्रे तात्पर्यप्रसङ्गेऽङ्गीक्रियमाणे पूर्वशब्दस्य सापेक्षत्वादपराग्रथेऽपि ज्ञायत इति तत्रापि किं तात्पर्यम् । क्वचित्प्रतीतमात्रेऽपि तात्पर्यं स्यादित्याशङ्क्याह—यत्किञ्चित् । भुक्त्वा इत्यत्र । अत्रेति वाक्यद्वये । न भोक्तव्यमित्यत्र । अत्रेत्यर्थः । उच्यते इति । आचार्योत्तरम् । तत्रेति । भवदुक्ते विषं भक्षयेत्यादिवाक्यद्वये । न चैतद्वाक्यद्वयमित्याह—चकार इति । तथाऽऽह जैमिनिः—अर्थेकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् (जै० सू० २।१।४६) । अत एव—

न द्वये नः पूर्वं नृपतिमनरण्यं यद्वधीः

इत्यादौ द्विवाक्यत्वेऽपि साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यतायां च यच्छन्वातिश्च साकाङ्क्षताहेतुः । यदि तु विभागे निराकाङ्क्षौ तदा द्वे वाक्ये । अर्थद्वयवत्त्वात् । उपात्तेति । न हि मित्रादेः कोऽपि भोजनं निषेधन्विषमनुमन्यते ज्ञातवक्त्रादिस्वभावस्तद्गृहे भोजनमिति दुष्टं तात्पर्येण जानातीत्यत्राप्युपात्त एव तात्पर्यम् ।

हर्षेति । हर्षादिकं हि पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्याथप्रतीत्या जन्यते । न च शब्दस्य प्रकाशकत्वाज्जनकत्वं किं तु ज्ञापकत्वमिति जननादभिन्नं व्यञ्जनम् । अयं भावः—संकेतापेक्षी शब्दः । तस्मात्तस्य यत्रार्थे संकेत-

प्रतीतिसिद्धेः । कस्माच्च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-

स्तत्रैवाभिधा नार्थातन्त्रे । तत्र संकेताभावात् । मीमांसकं प्रत्याह—
कस्माच्चेति । श्रुतीति । यस्याभिधेयेनार्थेन सह नैकत्वं स बलीयान् ।
यस्य च व्यवहितत्वं स दुर्बलः । व्यवहिताव्यवहितत्वं च नाभिधागम्ये ।
किं तु व्यङ्ग्ये । एतच्च त्वया नेष्यते । तत्कथमेकस्य बलीयस्त्वम् ।
श्रुत्यादीनामभिधाव्यापारस्य समानत्वात् । प्रकृतिप्रत्ययश्रुत्योः स्वार्था-
भिधायकत्वेन पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्वेन लिङ्गादीनां
विधिसामर्थ्येन चेति क्रमेणाभिधात्रीविनियोजक्रीविधात्रीसंज्ञास्तिस्रः
श्रुतयः । यदर्थस्याभिधानं शब्दश्रवणमात्रादेवावगम्यते सा श्रुतिः ।
अङ्गत्वापादनं प्रधाने श्रुत्यादीनामर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—बर्हिर्देव-
सदनं दामीति । अत्र दामीति लवनलिङ्गदेवाऽऽश्रयो दर्भोऽनेन मन्त्रेण
लुयत इति प्रतीयते । श्वेतं छागमालभेत । अत्रैकवाक्योपादानाच्छ्रुतगु-
णस्य च्छागावच्छेदकत्वेन क्रियाङ्गभावो गम्यते । यथा वाऽरुणया,
एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं विक्रीणानि । अत्रारुणादीनां क्रयेण सं-
बन्धः श्रौतः । अरुणैकहायन्यादीनां मिथः पुनर्वाक्यीयः । दर्शपूर्णमा-
सप्रकरणे—समिधो जयति तनूनपातं यजति, इडा यजति बर्हिर्यजति
स्वाहाकारं यजतीति पञ्च प्रयाजा उक्ताः । ते च दर्शपूर्णमासयो रेव
क्रियन्ते । तदङ्गन्वमवगम्यत इत्यादि । अग्निरन्नस्यान्नपतिस्तस्याहं देव-
यज्यायाऽन्नस्यान्नपतिर्भूयामम् १ दग्धिरस्यदग्धो भूयासं तममुं दधेयम् २
अग्नीषोमौ वृत्रहणौ तयोर्देवयज्या वृत्रहा भूयासमिति मन्त्रत्रयादाग्ने-
ययाग उपांशुयागः, अग्नीषोमीययागश्चेति यागत्रयं क्रमेण स्थितम् । तत्र
प्रथमतृतीयमन्त्राभ्यां देवयज्यालक्षणाद्विङ्गदाद्यन्तौ यागावासिष्येते ।
द्वितीयेन मन्त्रेण द्वितीययागस्तु, उपांशुयागः स्फुरदोष्ठमुद्रस्वरस्थानव-
शान् । उद्गाताऽध्वर्युर्होतेति । उद्गायनीत्यादिसमाख्ययाऽध्वर्युसंज्ञाबला-
त्सामयजुरादिषु वेदेष्वधिकृत इति निश्चीयते तेष्वङ्गभाव इत्यर्थः । ऐ-
न्द्रेत्यत्रैन्द्या ऋचेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणाद्विङ्गदिन्द्रोपस्थानविनियोगो
गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या बाध्यते । तेनैन्द्याऽप्येतया गार्हपत्यस्यैवो-
पस्थानं भवति ।

अथवेत्यमपि श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम् । यथा—धोः सैन्धवमा-
नयेत्यत्र समाख्यया नाम्ना सैन्धवशब्दो लवणार्थः सन् स्थानेन रस-

ख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम् । इत्यन्विताभिधानवादेऽपि विधे-
रपि सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् । किं च कुरु रुचिमिति पदयो-
वैपरीत्ये काव्यान्तवर्तिनि कथं दुष्टत्वम् । न ह्यत्रासम्भ्योऽर्थः
पदार्थान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय एवेत्येवमाद्यपरित्याज्यं स्यात् ।

यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो
नाभ्युपेयते तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्य-
दोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नम् । सर्व-
स्यैव विभक्ततया प्रतिभामात् । वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण

वत्या समाख्यां बाधित्वा लवणयुक्तार्थः कृतः । अतः स्थानं बलीयः ।
स्थानेऽपि यदाऽश्ववार्ताप्रस्तावमनदा स्थानोचितलवणबाधेनाश्वार्थः
कृतः । अतः प्रस्तावो बली । प्रस्तावापितमप्यश्वमामान्यं त्यक्त्वा कर्म-
रूपे विशेषे वर्तत इति प्रस्तावाद्वाक्यं बलीयः । वाक्यापितमपि सामान्यं
कर्मत्वं त्यक्त्वा चित्तलादिना स्त्रीपुंस्त्वादिना वा लिङ्गेन विशिष्टेऽश्वे
वर्तत इति वाक्यालिङ्गं बलीयः । लिङ्गाल्लब्धेऽप्यश्वविशेषे यदाऽऽनये-
त्यत्रोदात्तश्रुतिस्तदाऽऽनयेति विधेयम् । सर्वमप्यनुवाद्यमिति सर्वेभ्यः
श्रुतिराधिका । श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठः शब्दव्यापारः । यद्वाऽयमेवार्थः प्रका-
रान्तरेण कथ्यते । यथा जितोच्चैःश्रवमा तेजसा भान्तं वलोपेतं श्वेतं
कटकयोग्यं मन्दुरायाः सैन्धवमानय । अत्र पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं स्फुटम् ।
विधेरपीति । निःशेषच्युतचन्दनेत्यत्र यो विधिः सर्वसंमतस्तस्यापीत्यर्थः ।
वैपरीत्य इति । कृते सतीत्यध्याहायम् । रुचिं कुरु इति रूपं वैपरीत्ये ।
काव्यान्तवर्तिनीति । अस्याभिप्रायो यत्काव्यमव्यस्थापिते वैपरीत्ये दोषोऽ-
न्यत्र तु का दोषचर्चा । असम्भ्यार्थ इति । चिह्नुरितिरूपः । योन्यन्तवर्ती
मणिश्चिह्नः । एवमादीति । रुचिं कुर्वित्यादि । अन्विताभिधायिनां
दूषणमेतत् ।

विभागकरणमिति । अयं भावः—असाधुत्वादयो लक्षणवैकल्यादयो
दोषा दोषा एव । कष्टत्वादयस्तु श्रुतिदुष्टादिरूपाः स्वार्थवाचकत्वे
समानत्वेऽपि शृङ्गारादौ दोषाः । रौद्रादौ तु गुणा न तु दोषाः ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयणे तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात्कचिदेव
कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था ।

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां
क.व्यानुगुणत्वम् । अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान्प्रतिपत्तुन्प्रत्येकरूप
एवेति नियतोऽसौ । न हि गतोऽस्तमर्क इत्यादौ वाच्योऽर्थः कचिद-
न्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपञ्चादिविशेष-
सहायतया नानात्वं भजते । तथा च गतोऽस्तमर्क इत्यतः सपत्नं
प्रत्यवस्कन्दनावसर इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, प्राप्तप्रा-
यस्ते प्रेष्यामिति, कर्मकरणाभिर्वर्तामिह इति, सांध्यो विधिरूपक्र-
म्यतामिति, दूरं मा गा इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, संता-
पोऽधुना न भवतीति, विक्रेयवस्तूनि संहियन्तामिति, नाऽऽग-
तोऽद्यापि प्रेष्यामित्यादिरनवधिव्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः, निःशेषेत्यादौ निषेधविध्यात्मना,

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्गाः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ १३४ ॥

इत्यादौ संशयशान्तशृङ्गार्यन्यतरनिश्चयरूपेण,

कथमवनिप द्रपो यन्निशातामिधारा—

दलनगलितमूर्ध्ना विट्पिपां स्वीकृता श्रीः ।

ननु तव निहतरेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिगंभिः ॥ १३५ ॥

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य, पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः
कालस्य, शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन
चाऽऽश्रयस्य, शब्दानुशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्म-
ल्यसहितेन तेन चावगम इति निमित्तस्य, बाहुमात्रविदग्धव्य-
पदेश्ययोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्च करणात्कार्यस्य, गतोऽस्तमर्क
इत्यादौ प्रदर्शितनयेन संख्यायाः,

किमिति । यदि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नेष्यत इति ।

कैस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सन्वेणं अहरं ।
सभमरपढमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एणूहिं ॥ १३६ ॥

इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि
यद्येकत्वं तत्कचिदपि नीलपीतादौ भेदो न स्यात् । उक्तं हि—
अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति ।
वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानां तु न तदपेक्षत्वमिति न वाचक-
त्वमेव व्यञ्जकत्वम् ।

किं च वाणीरकुटुहग्वित्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं
स्वरूप एव यत्र विश्राम्यति तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येऽतात्पर्यभूतोऽ-
प्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन्कस्य व्यापारस्य
विषयतामवलम्बतामिति ।

ननु रामोऽस्मि सर्वमह इति, रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं
प्रेम्णः प्रिये नोचितामिति, रामोऽसौ भवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः
प्रसिद्धिं परामित्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते । विशेष-
व्यपदेशहेतुश्च भवति । तद्वगमश्च शब्दार्थायतः प्रकरणादिस-
व्यपेक्षश्चेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम । उच्यते । लक्षणी-
यस्यार्थस्य नागात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव । न
खलु मुख्येनार्थेनानियतसंबन्धो लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमा-
नस्तु प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसंबन्धोऽनियतसंबन्धः संबद्ध-
संबन्धश्च द्योत्यते । न च

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअपं लोएहि ।

मा पहिअ रतिअंधअ सेज्जाए मह णिमज्जहिंसि ॥ १३७ ॥

इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ न मुख्यार्थबाधः ।
तत्कथमत्र लक्षणा । लक्षणायामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्य-

१—कस्य वा न भवति रोपो दृष्टा प्रियायाः सत्रणमधरम् ।

सभ्रमरपद्माग्रायिणि वारितवामे सहस्वेदानीम् ।

२—धशूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसके प्रलोकय ।

मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोर्निमङ्क्ष्यसि ॥

मिति प्रतिपादितम् । यथा च समयसव्यपेक्षाऽभिधा तथा मुख्यार्थबाधादित्रयसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा । अत एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः ।

न च लक्षणात्मकमेव ध्वननम् । तदनुगमेन तस्य दर्शनात् । न च तदनुगतमेव । अभिधावलम्बनेनापि तस्य भावात् । न चोभयानुसार्येव । अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः । न च शब्दानुसार्येव । अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरित्यभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव ।

तत्रात्ता एत्थेत्यादौ नियतसंबद्धः । कस्म व ण होइ रोसो इत्यादावनियतसंबद्धः ।

विपरीअए लच्छी वळं दट्टूण नाहिकमलट्टम् ।

हरिणो दाहिणणअणं रसाउला अत्ति ढकेइ ॥ १३८ ॥

इत्यादौ संबद्धसंबद्धः । अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते । तन्निमीलनेन सूर्योन्तमयः । तेन पद्मस्य

तस्येति । ध्वननस्य । नावादिति । न हि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्या-
दुद्धिर्दूरी भवति । न चोभयार्थः । अभिधालक्षणास्यमुभयम् । अवाच-
केति । अर्थानुपयोगेऽपि कोमलादिवर्णानां सम्यक्कत्वदर्शनात् ।
अशब्देति । अभिधाव्यापारस्यपृष्ठ इत्यर्थः । अवलोकनादिति । आदिश-
ब्दाद्वाष्पावेशकुचकम्पादि । तस्येति । ध्वननस्य । अनपह्नवनीय एवेति ।
तत्र नाभिधा । संकेताभावात् । अन्वयप्रतीतावेव क्षीणशक्तिक-
त्वात् तात्पर्यम् । अस्मवलट्टितित्वात् लक्षणा ।

तत्र । तेषु अन्तेन्यत्रैव अप्वेतिविधिनियतसंबन्धः । नियतेन निय-
तत्वेन, इयत्तया संबद्धो नियन्त्रितः । कस्मवेत्यादौ पुनरनियतसंबद्धः ।
संबद्धसंबद्ध इति । संबद्धस्य व्यङ्ग्यस्य यस्य संबद्धोऽन्यो व्य-
ङ्ग्योऽर्थः ।

१—विपरीतरते लक्ष्मीवैद्याणां दृष्टा नाभिकमलम्भम् ।

हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला शालेति स्थगयति ॥

संकोचः । ततो ब्रह्मणः स्थगनम् । तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेनानिर्यन्त्रणं निधुवनविलसितमिति ।

अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यो वाक्यमेव च वाचकमिति येऽप्याहुस्तेरप्यत्रियापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्येवेति तत्पक्षेऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणार्थो विध्यादिव्यङ्ग्य एव ।

ननु वाच्यादमंवद्धं तावन्न प्रतीयते । यतः कुतश्चिदस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिः प्रसङ्गान् । एवं च संवन्धाद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपालिङ्गलिङ्गिज्ञानमनुमानं यत्तद्रूपः पर्यवस्यति । तथा हि—

धैम धम्मिअ वीमद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणउत्तच्छकुडङ्गवामिणा दग्धिअसीहेण ॥ १३९ ॥

अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपल-

येऽपीति । वैयाकरणाः स्वप्नकावादिनः । वाक्यार्थ एवार्थ इत्यर्थः । वाक्यमेवेति । न पदमित्यने । नैवमिति । वैयाकरणेऽपि देशकालावच्छेदेन सर्वव्यवहृतेनिष्ठतया कालपदपदार्थयणेन वाच्यवाचककल्पना क्रियत एवेति तन्मतेऽप्यनेनैव प्रतीतिः व्यञ्जकत्वं न वाचकत्वम् । एतेन पदार्थवाचकमित्यर्थः । न वाच्यवैयक्तिकसाधक इति ज्ञापितम् । उक्तोदाहरणेन । निःसंयचर्युत्तरार्थो ।

वाच्यार्थेति । व्यञ्जकत्वं शब्दानां गमकत्वम् । तच्च लिङ्गमेव । अतो व्यङ्ग्यप्रतीतिलिङ्गिप्रतीतिमेवेति । तथासति लिङ्गलिङ्गितैव व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमर्थः । स्वप्नप्रतीतिः । गम्यगमकरूपान् । अप्रतीतिः । अविनाभावाभावे । एतेनान्वयव्यतिरेकात्मसपक्षसत्त्वविपक्षसत्त्वरूपा व्याप्तिर्दक्षिणा । नियतप्रतीतिः । एतेन पक्षधर्मतोक्ता । पक्षधर्मसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तयो रूपत्रयी । लिङ्गीति । अनुमेयः । तद्रूप इति । एवं निर्वाहेऽनुमेय एव व्यङ्ग्योऽर्थ इत्यर्थः । ममेति । अत्र सिंहस्योत्तमत्वेन श्वाधोऽनुचित इति दूरी अरिच्छेणेत्यन्ये पठन्ति । गृह इति । यत्र

१-भ्रम धार्मिक विश्रवः स शुनकोऽय मारितस्तेन ।

गोशूनशिकस्तनिकुश्वामिना दृक्षसिहेन ॥

ब्धेरभ्रमणमनुमापयति । यद्यङ्गीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्यु-
पलब्धिपूर्वकम् । गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापक-
विरुद्धोपलब्धिः ।

अत्रोच्यते—भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेणान्येन
चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः ।
शुनो विभ्यदपि वीरत्वेन सिंहात् विभेतीति विरुद्धोऽपि ।
गोदावरीतीरे सिंहसद्भावः श्रुत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः ।
अपि तु वचनात् । न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति । अर्थेनाप्रति-
बन्धात् । इत्यसिद्धश्च । तत्कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः ।
तथा निःशेषच्युतेत्यादाँ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्यु-
पात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति । आतश्चात्रैव स्नान-
कार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि ।

सा दुःशीलाऽस्ति । अत्र विधिर्वाच्यो निषेधस्त्वनुमेयः । कच्छकुडङ्गस्य
धर्मित्वनिर्देशः सिंहसद्भावस्य हेतुत्वम् । वासिणेति विशेषणेन धर्मिणि
सिंहस्य सद्भावो दर्शितः । भीरुभ्रमणं व्याप्यम् । भयहेतुनिवृत्तिर्व्या-
पिका । सिंहस्त्वित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्धिनामा हेतुः ।

अनैकान्तिक इति । व्यभिचारी । विभ्यदिति । अधमत्वादिति हेतुः ।
अप्रतिबन्धादिति । अयं भावः—वचनार्थयोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणौ
संबन्धौ न घटने । तथा हि । तयोस्तादात्म्ये मोदकादिवचनोच्चारं
मुखादेः पूरणादिप्रसङ्गः । तदुत्पत्तौ हि किं वचनार्थस्योत्पत्तिः किं
वाऽर्थाद्वचनस्य । उभयमपि न घटने । वचनस्य ताल्वादिभ्य उत्पत्तेः ।
अर्थस्य तु मृत्पिण्डादिस्वकारणात् । किं च वचनार्थोत्पत्तिस्वीकारे
राज्यादि मे भूयादित्युत्तर्यैव तन्स्यात् । अर्थाच्च वचनोत्पत्तिस्वीका-
रेऽर्थे दृष्टे शब्दैर्भाव्यमेवेति स्यात् । एवंविधादिति । अनैकान्तिकविरुद्धा-
सिद्धरूपाद्धेतोः साध्यस्य व्यङ्ग्यस्य सिद्धिः । ज्ञानकार्येति । ज्ञानं कार-
णान्तरम् । न परं चन्दनच्यवनादिकं संभोगाद्भवति किं तु ज्ञान-
रूपात्कारणान्तरादपि स्यादित्यर्थः । आतश्चेति । अत एवेत्यर्थः । अत्रै-
वेति । अत्रापीत्यर्थः ।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न
 चान्नाधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम् । एवंविधाद-
 र्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः
 पुनस्तददूषणम् ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णभेदनिर्णयो
 नाम पञ्चम उल्लासः ॥ ५ ॥

व्यक्तिवादिनेति । व्यक्तिविवेककारेण । एषामिति । चन्दनच्यवनादी-
 नाम् । अधमपदसाहित्येनाव्यभिचारीणि चन्दनच्यवनादीन्यनुमाप-
 कानि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—न चात्रेति । एवंविधादिति । निःशेषच्युते-
 त्यादिप्रोक्तात् । एवंविध इति । उपभोगादिरूपः । उपपत्त्यनपेक्षत्वऽपीति ।
 अनुमानादिरूपा ह्युपपत्तिः । प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरप्रतीतोऽर्थोऽनुमाना-
 ङ्गम् । यतो धूमवत्साहित्ये ।ह अर्थप्रतीतीनां लोकोत्तरचमत्काररूपप्र-
 तिविश्रान्तिरेव साध्या न सत्त्वामत्त्वनिरूपणेति तदुपपत्त्यनपेक्षत्वम् ।
 अदूषणम् । न दुष्टमित्यर्थः ॥

इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचन्द्रविगचिते काव्यप्रकाशसंकेते
 पञ्चमोल्लासः समाप्तः ।

अथ षष्ठ उल्लासः ।

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतन्त्रे स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥ ४८ ॥

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वम् । अर्थचित्रे वा शब्दस्य ।
तथा चोक्तम्—

रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥

रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।

मुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥

तदेतदाहुः सांशब्दं शब्दव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालंकारभेदः सिद्धिः पुनः ॥ इति ।

संकेतगीतिरिषैव ज्ञानश्रीमुक्तयेऽद्भुता ।

वर्णनाविषयी चक्रे यत्र वाणीगनध्वनिः ॥

अथावरकाव्यभेदानाह—शब्दार्थेति । संनिवेशविशेषेण यथाक्रमं शब्दार्थौ चित्रौ यत्र शब्दार्थाभ्यां वा चित्रं यत्तत्तथा । पूर्वमुदाहृतम् । प्रोक्तमित्यर्थः । न तूदाहृतं दृष्टान्तीकृतमिति । गुणेति । गुणश्च प्रधानं चेति विग्रहे भावप्रत्ययः । कचिदुत्तरपदव्याप्यति वृद्धिः । यद्वा गुणश्चेत्यलन्त-तया गुणीकरणं च प्राधान्यं चेति । तत्रेति । शब्दार्थचित्रकाव्ययोः । अयं भावः । यत्र शब्दचित्रं प्रधानं तत्राप्यर्थचित्रं गौणमस्त्येव । एवमर्थचित्रेऽप्युक्तम् । न पुनरेकैकचित्रं कापि काव्यं स्यात् । तथा चोक्तमिति । भामहेनेति शेषः । तस्येति । काव्यस्य । न कान्तमर्पति । यथा सलावण्यमपि मुखं निर्भूषं सन्न भाति तथा शब्दार्थशरीरमपि काव्यं सगुणमपि निरलंकारं न भारीत्यर्थः । अपरे तु काव्यस्वरूपासमवेतत्वेन रूपकाद्यर्थालंकाराणां बहिरङ्गतां मन्वानाः सुप्तिङ्युत्पत्तेः काव्यस्वरूपसमवेतत्वेनान्तरङ्गतामाहुरित्याह—रूपकादिमिति । गौडमतमेतत् । तदेतदिति । सुप्तिङात्मकं सांशब्दं शब्दार्थचित्रयम् । शब्दालंकारसाधकमेतत् । अर्थव्युत्पत्तिरर्थचित्रौ पुनरर्थालंकारसाधिका । नेदृशी । न सुप्तिङात्मिकेत्यर्थः । अथवाऽर्थव्युत्पत्तिरर्थालंकाररूपा । रूपकाद्यलंकृतिरीदृश्यन्तरङ्गता न । किं नहि गौणा । इत्यपि व्याख्या । अथवाऽर्थव्युत्पत्तिरपि काव्ये प्रयोज्यत्वेन समेन्याह—अर्थं तु न इति । भाष्यः

शब्दचित्रं यथा—

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ—

स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ॥

उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे

सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥ १४० ॥

अर्थचित्रं यथा—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र

क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।

नीचाः सदैव सविलासमलीकलमा

ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥ १४१ ॥

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया रसपर्यवसानं
तथाऽपि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तम् ।

अत्र च शब्दार्थालंकारभेदाद्ब्रह्मो भेदाः । ते चालंकारनिर्णये
निर्णेष्यन्ते ।

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचित्रनिरूपणं नाम

षष्ठ उल्लासः ॥ ६ ॥

शब्दस्यार्थस्य चालंकारानिष्टवान् परं गुणप्रधान्येन ।

प्रथममिति । अत्र क्षणदामुखे प्रदोषे प्रथममरुणच्छायः सन्निन्दुरुदय-
त्यूर्ध्वं गच्छति । ततः कनकप्रभः सन्नित्यादि योज्यम् । अत्र शब्दालं-
कारश्लेकानुप्रासः । अरुणादेरिव च्छाया छविर्यस्येति वृत्त्याऽरुणच्छाय
इत्यादिषु पुनरर्थालंकार उपमा ।

ते दृष्टीति । अत्रालका इव खला इत्युपमालंकारः शब्दश्लेषप्रतिभो-
त्पत्तिहेतुरिति मम्मटः । उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुरर्थश्लेषः

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनां ।

इतिवदिति तूद्भटः । अत्रालीकेति परावृत्त्यसहवेन शब्दश्लेषसाध-
कम् । कुटिलतामिवेति समुच्चितोपमया व्याख्येयम् । कालतां कुटि-
लतां न त्यजतीति भावः । ततोऽर्थसंगतिः । अनुपलम्भादिति । अनीषदुप-
लम्भादित्यर्थः । अत्र चेति । शब्दार्थचित्रकाव्ययोः ।

इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाशसंकेते

षष्ठोऽल्लासः समाप्तः ।

अथ सप्तम उल्लासः ।

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिदोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उक्तयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ ४९ ॥

इतिरपकर्षः । शब्दाद्या—इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने ।

विशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम् ॥ ५० ॥

संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ५१ ॥

श्रुतिकटु (परुषवर्णरूपं) दुष्टं यथा—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गगिराङ्गितः ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥ १४२ ॥

अत्र कार्तार्थ्यमिति ।

संकेतवर्धनाऽनेन सम्यक्पठनतत्पराः ।

नन्दयन्ति विदग्धानां मनांसि सुमनोगिरः ॥

मुख्यार्थेति । एतेन रसापकर्षहेतुत्वं दोषाणां सामान्यलक्षणमुक्तम् । तदाश्रयादिति । तस्य रसस्याऽऽश्रयभूतत्वाद्वाच्योऽप्यर्थोऽपि मुख्यः । अपि-
शब्दोऽत्र लुप्तो ज्ञेयः । उभेति । रसवाच्यौ । तेष्वपीति । न केवलं रस-
वाच्ययोः । शब्दादिषु स दोषो वाच्यः । शब्दादीनां रसे वाच्ये
चोपयोगसद्भावादोषाः स्युरित्यर्थः ।

विशेषेति । दोषाणामिति शेषः । मुख्यतया रसे दोषाः । भक्त्या
शब्दार्थयोः । मुखे शब्दमुपलभामह इति नयेन शब्दप्रतीतिः । शब्दश्च
पदवाक्यरूप इत्यतः सूत्रक्रममुल्लङ्घ्य प्राक् पददोषानाह—दुष्टमिति ।
अथेति । क्लिष्टाद्यास्तयः समासपदेष्वेव दुष्टाः स्युर्नान्यत्रेत्यर्थः ।

अनङ्गेति । अनङ्गमङ्गलगृहस्यापाङ्गस्य भङ्गस्य विच्छिन्त्या तर-
ङ्गितैर्युक्त्या । कार्तार्थ्यं कृतार्थता ।

च्युतसंस्कृति (व्याकरणलक्षणहीनं) यथा—

एतन्मन्दविपकृतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डर-

प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।

तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-

दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥ १४३ ॥

अत्रानुनाथत इति । सर्पिषो नाथत इत्यादावाशिष्येव नाथ-
तेरात्मनेपदं त्रिहितम्, “ आशिषि नाथः ” इति । अत्र तु
याचनमर्थः । तस्मात् “ अनुनाथति स्तनयुगम् ”—इति पठनीयम् ।

अप्रयुक्तं (तथाऽऽस्नातमपि कविभिर्नाऽऽहृतम्), यथा—

यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥ १४४ ॥

अत्र दैवतशब्दो “ दैवतानि पुंसि वा ” इति पुंस्याम्ना-
तोऽपि न केनचित्प्रयुज्यते ।

असमर्थं (यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः), यथा—

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।

सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥ १४५ ॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ॥

व्याकरणेति । न च्छन्दःप्रभृतिलक्षणहीनम् । तस्य विरत्यादिरूपेणा-
पदविषयत्वात् । एतदिति । तिन्दुकफलं तदस्य रिम्बकमिति ख्यातिः ।
तदिव श्यामोदरमापाण्डुरप्रान्तं च । अयं भावः—यथा स्तनतटीदर्शना-
त्सरागाः सन्तस्त्वाभजन्तश्च्युतविर्यतया कुम्भिकुम्भाभ भिन्दन्तिभिलाः
अत्र काव्यन्यत्र च पदैकदेशोऽपि पदमिति न्यायादनुनाथत इति पद-
दोषत्वम् । यत्त्वपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थमित्यत्र च्युतसंस्कारादिवर्जनं
चक्रे तद्वाक्यविषयमेव न पदांशविषयम् । पदांशविषयता च प्रपञ्चा-
योक्ता यावता तु पदविषयतयैव सिध्यति ।

दैवत इति । देवताधिष्ठातेति यावत् ।

असमर्थमिति । अर्थान्तराद्व्याघाताभावेऽप्रयुक्तम् । अर्थान्तरेणेष्टा-
र्थस्य व्याघाते स्वस्य चानुपपत्तावसमर्थम् । तथा हि । हन्तीत्यत्र गत्यर्थं

निहतार्थं (यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम्), यथा—
 यावत्करसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।
 मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिरभ्य चुम्बिता सहसा ॥ १४६ ॥
 अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो
 व्यवधीयते ।

अनुचितार्थं यथा—

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
 प्रयान्ति तामाशु गतिं यश्चस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥ १४७ ॥
 अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ।
 निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम् । यथा—
 उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरव्युते मम हि गौरि ।
 अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मन्प्रसादेन ॥ १४८ ॥

अत्र हिशब्दः ।

अवाचकं यथा—

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
 अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जानहार्देन च विद्विषादरः ॥ १४९ ॥
 अत्र जन्तुपदमदातर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम् ।

वधार्थो व्याहन्ति स्वयं च न घटते । गङ्गाया वधानुपपत्तेः । निहतार्थे
 त्वर्थान्तरं घटतेऽपि । पादप्रहारे रुधिरसंभवात् ।

शोणितेति । शोणिता वर्णान्तरापादिता अत एवोज्ज्वलाः कान्तिमन्तः
 कचा यस्य । अन्योऽप्यर्थः—प्रहाराद्यच्छोणितं तद्युक्ताः कचा यस्य ।
 यद्वा काश्मीरभाषयोज्ज्वलशब्दोऽरुणार्थः ।

सत्रिभिरिति । याज्ञिकैः ।

युष्मदिति । गौरीमेकत्वेनाऽऽमन्त्र्य युष्मदिति बहुत्वमसत् ।

अवन्ध्येति । अवन्ध्येति निहन्तुरिति पदाभ्यां सामर्थोदारत्वे लभ्येते ।
 न ह सामर्थो भयकारी कृपणश्च विपद्घाती । एतदेव व्यतिरेकेणाऽऽह-
 भमर्थेति । हार्द मैत्री ।

यथा वा—

हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विच्छेदरुजान्यकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥ १५० ॥

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् ।

यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम्, यथा—

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजननुस्वच्छलावण्यवार्पी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥ १५१ ॥

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति ।

त्रिधेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । यथा—

साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भुवम् ॥ १५२ ॥

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कन्दष्टाधरः

कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यापीलय नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुह्मलितानेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा

भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथवा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥ १५३ ॥

हा धिगिति । अनेकार्थत्वात्तामसी रात्रिस्तामसी तमोमयी व्यावृत्तिः ।
यस्यां तामस्यां निशि सेन्दुमुखी दृष्टा सा धात्रा तामसी तमोमयी चक्रे ।
यत्र तु दिने सा वियुक्ता तद्दिनं प्रकाशमयं चक्र इत्यहो धातुः कुशले
कर्तव्ये वैमुख्यमित्यर्थः । दिनशब्दस्त्वेनेकार्थत्वाभावे प्रकाशमयत्वेऽ-
वाचकः । आवृत्त्याऽत्र दिनशब्दस्यावाचकता । पूर्वत्र तु नैवम् ।

अर्थान्तरगतमिति । तदप्यवाचकमित्यन्वयः । दण्डेति । नृत्ये शगिति
पदोर्ध्वकरणं दण्डपादः । दण्डरूपत्वात् । विदधदिति । विशेषेण
विभ्राणः ।

अरालितामिति । कुटिलाम् ।

लीलेति । अन्नान्यवनिता सपत्नी ।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्-

घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हि ॥ १५४ ॥

एषु साधन—वायु-विनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः ।

संदिग्धं यथा—

आलिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया ।

आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥ १५५ ॥

अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहिलायाम्, किं वा नमस्यामिति संदेहः ।

अप्रतीतं (यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धम्) । यथा—

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः ।

विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धकम् ॥ १५६ ॥

अत्राऽऽशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादेव प्रसिद्धः ।

ग्राम्यं (यत्केवले लोके स्थितम्) । यथा—

राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥ १५७ ॥

अत्र कटिरिति ।

विनाशादिति । अभावात् । अदर्शनादित्यर्थः । निःसपत्न इति । तद-
भावाद्धेतोर्यनरुचिरो निःसपत्नो जातः कलाप इत्यर्थः । अस्येति ।
बर्हिणः । अत्र श्लोके घनरुचिरास्येत्यादिस्थानेऽन्यान्यपि दूषणान्यप्रकृ-
तत्वादनुक्तानि स्वयमूहानि । एवमग्रे पश्चादपि ज्ञेयम् ।

वन्द्यामिति । द्वितीयासप्तम्यन्ततया संदेहः ।

अप्रतीतमिति । अस्य योगशास्त्रादेव प्रसिद्धिर्न लक्षणादौ । अप्रयु-
क्तस्य तु शास्त्रप्रसिद्धावपि कवीनामनादृतिः प्राणाः । सम्यगिति । ज्ञानेन
दलितो विघटित आशयो वासना सुखदुःखे यस्य तस्य भावस्तत्ता ।
वासना हि सुखदुःखे । यद्वा दलितो विकाशी, आशयो यस्य । विश्व-
दाशय इत्यर्थः । एतदिति । प्रस्तुतं किञ्चिन्न कर्म बन्धकम् । बह्वैतत्कर्म
पापमस्य न बन्धकमिति ।

नेयार्थ

(“ निरुद्धा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ” ॥

इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम्) । यथा —

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णमाश्वरीप्रियम् ।

करोति ते मुखं तन्नि चपेटापातनातिथिम् ॥ १५८ ॥

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते ।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति संबन्धः । अन्यत्तु केवलं समा-
सगतं च । क्लृप्तं (यतः, अर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता) । यथा—

अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥ १५९ ॥

अत्रात्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः
कुमुदैरित्यर्थः ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । यथा—

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगललसद्रक्तसंसक्तधारा-

धर्तेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदोषोद्धुराणां

दोषाणां चेषां क्रियेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥ १६० ॥

अत्र मिथ्यामहिमतत्वं नानुवाचम् । अपि तु विधेयम् ।

काश्चिदिति । लक्षणा लक्षणाशब्दा नैव क्रियन्ते । अत्र प्रत्यायने साम-
र्थ्याभावादिति कुमारिलः । निर्जितत्वमिति । पराभवः ।

अन्यत्त्विति । शेषं दोषजातं च्युतसंस्कृत्यादि । अत्राति । अत्रैकपदप्र-
त्ययोऽयर्थः कैरात्माऽत्रीत्यादिनानापदार्थालोचनाव्यवधानेन श्लिष्य-
माणो वाचकस्य क्लृप्तावहः ।

प्राधान्येनेति । साध्यत्वेन विधेयोऽश इति वाक्यतात्पर्यम् । अत्रानु-
वादविधेयांशावेकानेकपदगतत्वेन सार्थः समासैर्निवेश्यावित्याह—मूर्ध्ना-
मिति । उद्वृत्तं कृत्तेभ्योऽविरलगलेभ्यो लसद्रक्तसंसक्ता निरन्तरा वा
धारेति योगः । प्रयास इति । पुरीत्राणेऽसामर्थ्यम् । विधेयमिति । उप-
नतजगज्जयान्मिथ्यामहिमा मूर्ध्नामिति प्रकारेणेत्थं नोक्तम् । किं तु

यथा वा—

स्रस्तां नितम्बादवरोपयन्ती पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिष कार्मुकस्य ॥१६१॥

अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम् । मौर्वी द्वितीयापिति युक्तः
पाठः ।

यथा वा—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्भालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥१६२॥

अत्रालक्षिता जनिरिति वाच्यम् ।

यथा वा—

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-

संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता

तान्ति तनोति तव संप्रति धिग्धिगस्मान् ॥१६३॥

अत्र ' न मुक्ता '—इति निषेधो विधेयः,

समासेन विशेषणतया सिद्धत्वेनोक्तम् ।

उत्प्रेक्ष्यमिति । मौर्वी चापस्य तावत्सिद्धैव । न तु द्वितीयात्वम् ।
अतो द्वितीयामिवेति पृथग्विशेषणतया वक्तुं युक्तम् । एवं हि द्विती-
यात्वस्य प्राधान्यम् । अन्यथा तु गौणता ।

अलक्षितेति । जन्मनो बलक्षयत्वं हि वाच्यत्वेन वक्तुमिष्टम् । समासे
सत्यलक्षितत्वं न प्रधानी स्यात् । जनिरिति । अस्मादप्यलक्षितम् । अनु-
रिति पाठे सर्वेषां लीवत्वनिर्वाहाद्भ्रमप्रक्रममपि त्यक्तं स्यात् ।

संदाननेति । संयमम् । तान्तिमिति । खेदम् । विरक्तत्वान् धिग् धिगिति
सखीवचनम् । विधेय इति । या प्राक् त्वया प्रियत्वेन क्षणमपि न
मुक्तेति रूपेण विधेयोऽर्थः स्ववृत्त्या गुणीकृतः । किं चामुक्तेत्यत्र
प्रसन्नो नक् । क्रियया सह संबन्धे सति प्रतिषेधप्राधान्यात् । अतो
नक्समासोऽपि न युक्तः । तस्य हि पर्युदास एव विषयः । तथैव
विशेषणत्वाच्चः स्यादित्यन्तेनोत्तरपदेन संबन्धोपपत्तेः । न च पर्यु-
दासोऽत्र युक्तः । अर्थस्यासंगतेः । मुक्तत्वनिषेधो तत्रेष्टो नामुक्तविधिः ।

यथा—

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिश्चाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुधारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकषस्त्रिधा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥ १६४ ॥

इत्यत्र) । न त्वमुक्ततानुवादेनान्यदत्र किञ्चिद्विहितम्,

(यथा—

जुगोपाऽऽत्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्त्रभूत् ॥ १६५ ॥

इत्यत्रानस्तत्वाद्यनुवादेनाऽऽत्मनो गोपनादि ।)

विरुद्धमतिकृद्यथा—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमित्रमेकोऽसां तस्य किं वर्णयामहे ॥ १६६ ॥

अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्येषु मित्रमिति
तु प्रतीतिः । यथा वा—

चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥ १६७ ॥

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् ।

तस्मादस्य विधेयार्थनिष्ठतया प्रधानस्यानूद्यमानार्थपरतया तद्व्यस्तवृ-
त्तिना मुक्तशब्देन समं वृत्तिर्नैवेष्टा । यदाह—

नवर्थस्य विधेयत्वे निषेधस्य विपर्यये ।

समासो नेष्यतेऽर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः ॥

अमानोनाः प्रतिषेधवाचका इत्युक्तोऽत्राकार एव नवर्थः पृथग्
व्याख्येयः । ततो विधेयत्वे निषेधस्य सत्यदुष्टत्वमित्यपि व्याख्या ।
यथेति । यथा नवजलेत्यत्र वृत्तिर्निषेधो विधेयतया मुख्य ऊचे तथा
नामुक्तेत्यत्र । गोपनादीति । विधेयमित्यर्थः ।

विरुद्धमतीति । अस्य च समासासमाहितशब्दप्रत्ययानेकार्थाः शब्दा-

यथा वा—

न त्रस्तं षड्दि नाम भूतकरुणासंतानशान्तात्मन-

स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाञ्जवानीपतेः ।

तत्पुप्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः

स्कन्दः स्कन्द इव मियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥१६८॥

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।

इन्द्रवरुणभवेत्यादिना पुंयोगान्डीप्त्ययेन भवस्य पत्नी भवानी ।

यथा वा—

गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः ॥ १६९ ॥

अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां ध्रियमुत्पादयति ।

श्रुतिकटु समासगतं यथा—

सा दूरे च सुधासान्द्रतराङ्गितविलोचना ।

वर्हिनिर्हादनाहोऽयं कालश्च समुपागतः ॥ १७० ॥

एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निगर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ५२ ॥

केचन, न पुनः सर्वे ।

क्रमेणोदाहरणम्—

सोऽर्धैष्ट वेदांसिदशानयष्ट पितृनतःर्प्सित्सममंस्त वन्धून् ।

व्यजेष्ट पद्वर्गमंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ १७१ ॥

दयः प्रयोजकाः । भवानीति । भवस्य पत्नी भवानी । तस्याः पतिरित्युक्ते वरत्यागादन्यो भवेत् । यथा चैत्रपत्नीपतिरित्युक्ते उपपत्तिर्लभ्यते । विरुद्धामिति । यतोऽम्बिका माताऽपि । रमणी प्रियरासर्भा ।

वाक्येऽपीति । सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् । अथ वाऽऽकाङ्क्षायोग्यता-संनिधिमाता पदार्थानामन्वये वाक्यमिति वाक्यलक्षणम् । तच्च च्युत-संस्कारादौ मियो विशेषणविशेष्यभावाकाङ्क्षनयोग्यताया अभावाच्च स्यादिति । तत्र पददोषता तु स्मरदेवेति । विभक्त्यन्तं पदमिति पदलक्षणोपपत्तेः । क्रमेणेति । श्रुतिकट्टादिना ।

पद्वर्गः । कामक्रोधादिः ।

स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम् ।
अनेहमूकतायैश्च द्यतु दोषैरसंपतान् ॥ १७२ ॥

अत्र दुश्च्यवन इन्द्रः, अनेहमूको मूकबधिरः ।
सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः ।
अञ्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिष श्लोकः ॥ १७३ ॥

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गान्धिभूचन्द्रयशःपर्यायाः
शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यज्ञां गायन्त्येते दिशि दिशि वनस्थास्तव विभो ।
जरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथाऽपि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विमताच्छादनमिह ॥ १७४ ॥

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्नुपश्लोक्यमानस्य
तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः ।

प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाऽऽप्य विषमाश्वः करोत्ययम् ।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥ १७५ ॥

अत्र प्राभ्रभ्राड्—विष्णुधाम—विषमाश्व—निद्रा—पर्णशब्दाः
प्रकृष्टजलद—गगन—सप्ताश्व—संकोच—दलानामवाचकाः ।

स रात्रिति । भावुकानि मङ्गलानि । अत्रापयुक्तम् । पूर्वत्र तु
श्रुतिकटु ।

शरादीति । शरस्मरक्षान्तिपङ्कजार्थैः खड्गादयो निहताः ।

कुविन्द इति । कुः पृथिवी । तां विन्दति लभते यः स तथा । पटुं पटं
वा करोति । वनस्थौ किंनरधीवरौ । वनमम्भोऽपि । तथाऽपीति । यः किल
पटक्रुत् तत्पत्नी कथं विगताच्छादना स्यात् । कीर्तिपक्षे विगताच्छाद-
नमस्खलितमित्यर्थः । अर्थान्तरमिति । कुविन्दपदात्तनुवायत्वम् । वनस्था
इति पदात्कौपीनादिदानशीलत्वम् । जरज्ज्योत्स्नेत्यादिपदाज्जीर्णत्वम् ।
विगतोति पदाश्रयत्वमित्यादि ।

प्राभ्रेति । प्राभ्रं कृष्णोऽब्दः । तद्दृष्ट्वाजते यत्स्वं तत्तथा । प्राभ्रादी-
नामन्वयेनैतदर्थवाचकत्वेनाप्यवाचकता रूढयोक्ता ।

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमदधौ ॥ १८६ ॥

अत्रोपसर्पण-प्रहरण-मोहन-शब्दा त्रीडादायित्वादश्लीलाः ।

तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।

इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तनम् ॥ १७७ ॥

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

पितृवसतिमहं व्रजाभि तां सह परिवारजनेन यत्र मे ।

भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥ १७८ ॥

अत्र पितुर्गृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गला-
र्थत्वम् ।

सुरालयोलासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।

मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यताम् ॥ १७९ ॥

अत्र किं सुरकम्पनामार्गणभूतिशब्दा देवसेनाशरविभूत्यर्थाः,
किं मदिराद्यथाः !—इति संदेहः ।

कम्पनेति । कम्पना सेना क द्विषो मे सन्नीत्यं वामानरीन् लोचते
वीक्षते । वामं वा विरुद्धं लोचनं यस्याः सा तथेति वाच्यम् । स्त्री तु
व्यङ्ग्या । अत एव कम्पनैव वामलोचनेति न रूपकम् । इत्थं ह्यपरोऽ-
र्थो वाच्यत्वाच्चाश्लीलः स्यात् । व्यञ्जकत्वं ह्यश्लीलम् । एवमन्यत्राप्यु-
क्तम् । स्त्रीपक्षे मां कोऽपि द्रक्ष्यतीति कम्पने । कम्पनेऽपि व्युत्पत्तिः ।
उपसर्पणं रताय गमनमपि । प्रहणनं प्रहारः । रतगतव्यापारः । मोहने
रतमूर्छे ।

वान्तमिति । येषामितरस्य कवेरितराणां वा तुच्छानामर्थानां गृहे
प्रवृत्तिः स्यात्तेऽन्यैर्वान्तं चर्वितं त्यक्तं च भुञ्जत इत्येकोऽर्थः । अन्यस्त्व-
श्लीलः । उत्सर्गो गूथम् । प्रवर्तनमपानवायुः ।

पावकेति । पवित्रैः सहान्वययोगे सति यत्र मे सुखं स्यात् । अन्यत्र
तु पावको बहिः ।

सुरेति । रिपूणां रणे घाताच्चाक्रोलासपरः । कम्पनं भयेऽपि । मार्ग-
णोऽर्थिन्यपि । रणस्थभूपवर्णनेयम् ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।

दृढभूमिः प्रियमाप्तौ यत्नः स फलितः संखे ॥ १८० ॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥ १८१ ॥

अत्र गल्लादयः शब्दा ग्राम्याः ।

वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।

निष्कम्बा राचता नेत्रयुद्धं बोधय सांप्रतम् ॥ १८२ ॥

अत्राम्बररत्नपादैः क्षततमा अवला (भूः) कृता, नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नेयार्थना ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥ १८३ ॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे क्लिष्टत्वम् ।

न्यकारो ह्यमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽयत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिग्धिक्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथाच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥ १८४ ॥

तस्येति । अत्र मृदुमध्याधिमात्रोपायत्वाञ्चिथा योगी । स चैकैको मृदुमध्यतीव्रसंवेगत्वाञ्चिथा । एवं नवयोगिनः । तत्राधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगस्याऽऽसन्ने समाधिलाभे फले सतताभ्यस्तो दृढभूमिः । प्रियं मोक्षोऽपि । चेतोवृत्तिनिरोधसाधनं यत्नः । पक्षे तस्याधिकोपायस्य दृढ-
रागस्य प्रियं स्त्रीमयम् ।

बल्लेति । अम्बररत्नं रविः । सत्त्वरजःपरं तमः । वस्त्रमम्बरम् ।
वैदूर्यं रत्नम् । चरणाः पादाः । युद्धं द्वन्द्वम् । बोधयेति । जागृहीत्यर्थः ।
अपूवेति । धम्मिल्लविशेषणमिदम् ।

न्यकार इति । अरय इति बहुवचनेन बहुशत्रुमत्ता मेऽनुचितेति संबन्धा-
नौचित्यं नाम क्रोधविभावो व्यक्तः । तत्रापीति निपातसमुदायेन ताप-
स्याविक्रमस्य शत्रुत्वमसंभाव्यमेवेति व्यक्तम् । मत्कर्तृका यदि जीवन-
क्रिया तदा हननक्रिया तावदनुचिता । तस्यां च स कर्ता । सोऽपि

अत्रायमेव न्यकार इति वाच्यम् । उच्छ्रितत्वमात्रं चानुवा-
यम्, न वृथात्वविशेषितम् । अत्र च शब्दरचना विपरीता
कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य ।

यथा वा—

अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दृशो-

भ्रुवोररालान्तविलासिवेलनम् ।

विसारिरोमाञ्चनकञ्चुकं तनो-

स्तनोति योऽसौ सुभगे तवाऽजातः ॥ १८५ ॥

अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितमनु-
वाद्यमात्रप्रतीतिकृत् ।

[तथा हि, प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दो-
पादानं नापेक्षते । क्रमेणादाहरणम्—

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ १८६ ॥

नरकीटः । अत्रैवेति । यत्राहं तिष्ठामि । नितरां हन्ति । यथा रक्षः-
कुलनामापि नश्यति । रावण इति । स्वःपुरीविमर्दनादिकारीत्यर्थः ।
भ्रिग्धिगितिपदात् शक्रं जितवानिति व्युत्पत्तिः कथेति प्रतीयते । ग्राम-
टिकेति कप्रत्यये स्त्रीप्रत्ययवता बहुमानाभावो व्यज्यते । विलुण्ठनामि-
त्यत्र विशब्दो निर्दयत्वेन लुण्ठनमाह । वृथाशब्दस्त्वविक्रमनिन्दा-
व्यञ्जकः । भुजैरिति बहुत्वेन तेषां भारकारित्वं व्यक्तम् । वाच्यमिति ।
इत्यमुक्तौ हि न्यकारस्य विधेयता स्यात् । शब्दस्वाभाव्यात् ।
न वृथात्वेति । तथात्वस्येत्यं विशेषणतयोक्तौ गौणतैव न विधेयतेति
भावः ।

पदद्वयमिति । यच्छब्दोऽनुवाद्यार्थस्यादःशब्दो विधेयार्थस्य विषयः ।
मात्रेति । मात्रशब्दोऽवधारणे । यथेदं सिध्यति तथा यत्तच्छब्द-
विचारेण तथा हीत्याद्येवं समासान्तरेष्वप्युद्धमिरयन्तग्रन्थपूर्वकेण
निर्णयति—तथा हीति । सिद्धिमिति । हिमभूसुहृद्भूताम् । स इति ।

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ १८७ ॥

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलिताशुक्रान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा

धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि ॥ १८८ ॥

यच्छब्दस्तुत्तरवाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात्पूर्ववाक्यानु-
गतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते । तथा—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥ १८९ ॥

मागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः ।

यथा—अत्रैव श्लोक आद्यपादयोर्व्यत्यासे । द्वयोरुपादाने तु
निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात्किञ्चिद्वयमपि
गम्यते ।

यथा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवशिष्टिपुला च पृथ्वी ॥ १९० ॥

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति ।

पूर्वोक्तो नृपः । सेति । प्रसिद्धा । ते इति । प्रदीपने दहमाने प्रियावस्थां
ध्यायन् विलपति कोऽपि । ते यथानुभूते ।

यच्छब्दं विचारयति—यच्छब्दस्त्विति । पुष्करैरेति । पद्मैरिन्दूदये साधु-
कृतं यन्मीलितमिति तदो नापेक्षा । उद्यता उद्विजतेन्दुना । प्रसिद्ध-
मिति । यथा यः करोति स कर्तेत्यत्र । ये नामेति । नामेत्यसूयायाम् ।
इहेति प्रबन्धे देशे काले वा । किमपि स्वल्पम् । उपहासे तु लोकोत्त-
रम् । एष आत्मनिर्माणविषयो यत्नस्तान्प्रति नहीत्याह—उत्पत्स्यते त्विति ।
सदसद्व्यक्तिज्ञो भार्वा कश्चिदिति संभाव्यते ।

एवं च] तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम् । न चासाविति
तच्छब्दार्थमाह—

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः

प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो

वसन्तकालो हनमानिवाऽऽगतः ॥ १९१ ॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः ।

प्रतीतौ वा—

करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमलः ।

यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥ १९२ ॥

अत्र स इत्यस्याऽऽनर्थक्यं स्यात् ।

अथ—

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्रपुः ।

आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यमुखिनः कुतो भयम् ॥ १९३ ॥

इतीदंशब्दवददःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्त इति ।

उच्यते । तर्हि त्रैव वाक्यान्तर उपादानमर्हति न च तत्रैव ।

यच्छब्दस्य हि निकटे स्थितस्तच्छब्दः प्रसिद्धिं परामृशति ।

यथा—

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताऽश्वस्तदाऽग्नेन नूनं तदपि हारितम् ॥ १९४ ॥

इत्यत्र तच्छब्दः ।

इत्थं यत्तदौ विचार्य योऽसाविति प्रस्तुते निर्वाहयति—एवं चेति ।
अत्रेति । योऽसावित्यत्र श्लोके यच्छब्दानन्तरं तच्छब्दो नोक्तः । किं
त्वदःशब्दः । न चादःशब्द एव तच्छब्दार्थवाचीत्याह—न चेति ।
असाविति । मरुद्वायुर्मरुतिपिता च । केसरशब्दो बकुलसटार्थः । तारा-
धिपौ सुग्रीवेन्द्र । मण्डले बिम्बराष्ट्रे । रामा नार्यो रामो भरताग्रजः ।
आनर्थक्यमिति । पुनरुक्तत्वात् ।

योऽविकल्पमिति । वस्तुजातं निःशङ्कं त्वदङ्गात्मतया पश्यति विचा-
रयतीत्यर्थः । स्वात्मपक्षेति । सुमृत्वात्मपक्षेणेति च । अस्येति । तस्येत्यर्थः ।
तर्हि । यथाऽत्र कृते वाक्यान्तरे प्रयुक्तस्तथाऽन्यत्रापि प्रयोज्यः । न तु
यत्र यच्छब्दस्तत्रैव । न चेति । चः पुनरर्थः । यच्चिति । इत्थं अनुयस्व-

ननु कथम्—

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वभूतं !

धुर्या लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मङ्गलाय ॥ १९५ ॥

अत्र यद्यदित्युक्त्वा तन्म इत्युक्तम् ।

उच्यते । यद्यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वादिभिः ।

तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

यथा वा—

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं

मात्रा स्त्रीलघुनां गता किमथ वा मातैव मे मध्यमा ।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितीयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-

माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥ १९६ ॥

अत्राऽऽर्यस्येति तातस्येति च वाच्यम् । न त्वनयोः समासे

मेव न विधेयत्वम् । क्वचित्तु वाक्यान्तरगतत्वेन यच्छब्दनिकटेऽप्युच्य-
मानोऽदःशब्दो भिन्नविभक्तिनया तच्छब्दार्थप्रतीतिकृत् । यथा—

लीलया जगती जिग्ये येनासौ जयतु स्मरः ॥ इति ।

कल्याणेति । अत्र पूर्वार्धे यत्तदोर्गम्यमानता । तथा हि । यतस्त्वं
कल्याणानां पुण्यस्त्रीणां विधाने प्रभुरतो हृद्गानरूपं प्रसादं कुरु । उत्त-
रार्धे तु प्रसादप्रकारोक्तिः । मदमिति । अत्र पूर्वार्धे पुण्यानुबन्धकं पुण्यं
देहीत्यर्थः । तन्म इति । अत्र द्वितीयस्तच्छब्दो नाक्त इति भावः ।
सूर्यस्तुतिरेषा । अतः क्रूरग्रहदृष्टिर्न मङ्गलायेति विरुद्धमतिकृद्दूषणं
नास्ति । भक्तिप्रस्तावात् ।

यत्तच्छब्दौ विचार्याविमृष्टविधेयांशं पुनरुदाहरति—किं लोभेनेति ।
मध्यमा माता कैकेयीत्यर्थः । समास इति । भिन्नविभक्तिनिर्देशे हि
तात्पर्ययोर्विधेयत्वे विवक्षितस्य प्रकर्षः प्रतीयते । नन्वसमासे कृतेऽपि
गौणत्वमेव । यतो गौणात् षष्ठा स्यादिति स्थितिः । सत्यम् । लक्षण-
भाषयेदं गौणत्वम् । साहित्यभाषया त्वसमासे विधेयत्वमेव । अयं भावः-
समासानां विशेषणविशेष्योभयांशसंस्पर्शित्वेऽपि यदा विशेषणांशः
स्वाभ्यर्थोन्कर्षाधानमुख्येन वाक्यार्थचमत्कारहेतुत्वेन प्रधानतया विवक्षितो

गुणीभावः कार्यः । एवं समासान्तरेण्वप्युदाहार्यम् ।

विरुद्धमतिकृद्यथा —

श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः ।

विग्रहक्षपणेनाथ शेरते ते गतासुखाः ॥ १९७ ॥

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासत इति विवक्षिते हता इति
विरुद्धार्थप्रतीतिः ।

पदैकदेशे यथासंभवं क्रमेणोदाहरणानि —

अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपसत्त्वा-

त्परिणतिविरसत्वात्संगमेनाङ्गनायाः ।

इति यदि क्षतकृत्वस्तत्त्रमालोचयाम-

स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥ १९८ ॥

अत्र त्वादिनि ।

यथा वा—

तद्वच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थोत्तरलब्ध एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गललब्धैर्धीजाङ्गुः प्रागुदयादिबाम्भः ॥ १९९ ॥

अत्र लब्धैर्लब्ध इति कटु ।

विधेयः स्यादन्यस्त्वनूयकल्पतया गौण इव तदाऽर्थावृत्तेर्विषयः स्यात् ।
तस्यां हि स प्रधानेतरभावस्तयोर्विनश्येत् । विशेषणमवच्छेदकत्वाद्गौणम् ।
विधेयं च विवक्षितत्वात्प्रधानम् । तदेतदर्थमिथा विरोधे एकत्र योगासं-
भवात्समास एव न घटत इति न वाच्यम् । विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वा-
च्छीतोष्णादिवत् । न च वस्तुता द्वयोः स्यात् । एकस्यैव वास्तवत्वा-
दन्यस्याविवक्षितत्वेन व्यत्ययात् । मत्तेभकल्पनासिंहयोरिव । न च
वस्त्ववस्तुनोर्विरोधः । फलभेदस्तु स्यादेव । तथा ह्येवस्य सर्वगम्यं
ज्ञान्दिकैकविषयः पदार्थसंबन्धमात्रमन्यस्य तु सहृदयवैश्यः कवीनामेव
मोक्षरो वाक्यार्थचमत्कारानिश्चयः । एवमिति । समासान्तरोदाहरणानि
विस्तरभयाशोक्तानि ।

श्रितेति । सोपक्षमाः क्षमापतिताश्च । रक्ता भूर्धोर्षा रक्तस्य वा भुवः
स्थानम् । श्रेयः शिवं शिवा मृगाली । विग्रहौ रणदेही । अमुखं दुःखम् ।

असंभवं स्यादिति च ।

अर्थोत्तरेति । धर्मार्थेति पाठापेक्षयाऽर्थोत्तरः कामः । कटुविति । ननु

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ २०० ॥

अत्र मत्ताशब्दः क्षीयार्थे निहतार्थः ।

आदावञ्जनपुञ्जलिप्रवपुषां श्वासानिलोल्लासित-

प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम् ।

संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो

भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥ २०१ ॥

अत्र दृशामिति बहुवचनं निरर्थकम् । कुरङ्गेक्षणया एकस्या

एवोपादानात् । न च-

‘ अलसवलितैः भेमाद्राद्रिर्मुहुर्मुकुलीकृतैः

क्षणमभिमुखैर्लज्जालोर्निमेषपराङ्मुखैः ॥

हृदयनिहितं भावाकृतं वमद्भिरिवेक्षणैः

कथय मुकुती कोऽयं मुग्धे त्वयाऽद्य विलोक्यते ’ ॥ २०२ ॥

प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धवचनपुरुषप्रत्ययपूर्वनिपाततद्धितविभक्तिविशेषोपस-
र्गनिपातानामसमासादिरूपः पदांशः स्यादिति द्वयं ध्येयं इति प्रकृत्येक-
देशरूपत्वाच्च पदांशः । सत्यम् । परमूढकानामेवात्राधिकार इति ज्ञाप-
नार्थमेवमुक्तम् । अत एव--

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

इत्यत्र प्रस्तावे आचार्यमतद्वयं न निषिद्धम् । तन्निषेधक्रमेण यथा
गोशब्दप्रवृत्त्या तत्सहचरितानां लक्ष्यमाणत्वं लक्ष्यमाणानां च गोशब्द-
प्रवृत्तिहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वम् । तस्मात्स्वार्थसहचारिगुणभेदेनेति
गौणलक्षणायां गुणानां निमित्तत्वमेव न पुनर्लक्ष्यत्वं ततः साधारण-
गुणेति ।

आदाविति । दृशां स्मरभल्लीनामिति रूपके सति

एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो मताः ।

तत्रेवाऽऽदिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यथा ॥

इति न्यायाद्युक्ता पानकर्मण उत्प्रेक्षा । अन्यथा तु व्याख्यायां भल्ली-
पानकर्मविषयमुत्प्रेक्षाद्वयमापद्यते । तत एव शब्दद्वयं प्रसज्यते । अत्र त्वेक
एवैवशब्दः । किं च भल्ल्युत्प्रेक्षायां तासामसत्पत्त्वेन पानकर्मक्रियाऽ-
प्यसंगता । अन्यच्च दृशः कामस्य भल्ल्य इवेति न किं तु भल्ल्य
एवेति रूपकव्याख्या श्रेष्ठा । अलसेति । अत्र वृत्त ईसजैरिति पदमस्ति ।

इत्यादिवद् व्यापारभेदाद्बहुत्वम् । व्यापाराणामनुपात्तत्वात् ।
न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते । अत्रैव ' कुरुते ' इत्यात्मने-
पदमप्यनर्थकम् । प्रधानक्रियाफलस्य कर्त्रसंबन्धे कर्त्रभिप्रायक्रि-
याफलाभावात् ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिभूरीरयं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधं

बद्धस्पर्धस्तत्र परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ २०३ ॥

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति षण्डः ।

परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूट्यतिमिव ॥ २०४ ॥

अत्र पेलवशब्दः ।

यः पूयते सुरसारिन्मुखतीर्थसार्य-

स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।

सौजन्यमान्यजनिरुर्जितमूर्जितानां

सोऽयं दृशोः पतति कम्यचिदेव पुंसः ॥ २०५ ॥

अत्र पूयशब्दः ।

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्गं तादृशः ।

कथमद्य स तद्ग्रीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥ २०६ ॥

अत्र प्रेतशब्दः ।

कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिबध्यतामिह ॥ २०७ ॥

अत्र किं पूर्वं साधुरुत साधुषु चरतीति संदेहः ।

तस्य च व्यापारभेदाद्बहुत्वं युज्यते । प्रधानेति । कामिनी हि दृशां निषे-
कफलं न लभते । विरहावस्थायास्तथैवाद्यापि सद्भावात् ।

षण्ड इति । क्लीब इत्यर्थः ।

य इति । मुखेति प्रभृत्यर्थम् । कीलनं संबन्धः । सौजन्येन मान्या
जनिरन्य यस्य स तथा ।

विनयेति । अत्र प्रेतपदमिति पदांशः स्वज्ञानार्थः ।

उत साधुषु इति । अत्र प्रभृत्यर्थः ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामगेः ।

सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥ २०८ ॥

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते । अत्र खलु न केवलं पूर्वपदम्, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते । जलध्या-
दादुत्तरपदमेव, बडवानलादौ पूर्वपदमेव ।

यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः, तथाऽप्यन्यैरलं-
कारकारैर्विभागेन प्रदर्शिता इति, भेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति च
विभज्योक्ताः ।

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५३ ॥

अर्धान्तरैकवाचकमभ्रान्तयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्यपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ५४ ॥

भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

रमानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते । तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णम् ।

यथा शृङ्गारः—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ २०८ ॥

रौद्रे यथा—

देशः सोऽयमरातिशोणिजलैर्यस्मिन्हृदाः पूरिताः

क्षणादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केसग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रयस्मरगुरुण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥ २०९ ॥

उत्तरपदमिति । बाणस्थानेऽन्यः कोऽपि शरादिशब्दो न निवेश्य
इत्यर्थः । जलेति । परिवर्तनं न क्षमत इति योगः । जलभृदित्युक्ते हि
मेघस्य प्रतीतिः । यद्यपीति । अनाहतत्वाभिहतार्थत्वादवाचकत्वात्संदि-
ग्धत्वात्केवलशस्त्रप्रयुक्तत्वात्कल्पितार्थत्वाच्च विवक्षितमर्थं वक्तुमशक्तं च
यत्तदसमर्थमिति । ततोऽप्रयुक्तादयो दोषा अवान्तर्भवन्ति । एवमन्येऽपि
यथासंभवमन्तर्भाव्याः ।

प्रतिकृषेति । वर्णग्रहणस्योपलक्ष्यत्वात्समासरचने अपि ग्राह्ये ।

देश इति । यत्र देशे जमदग्निः केसेषु गृहीतस्तेत्यर्थः । शत्रवं मस्ता-

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् ।

यथा—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेषाविधाविर्भव-

त्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः सणात् ।

उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-

येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥ २१० ॥

यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ।

उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत् । यथा—

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।

यस्य भृत्या बलात्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥ २११ ॥

विसंधि संधैर्वैरूप्यम्,—विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च ।

तत्राऽऽद्यं यथा—

राजन्विभान्ति भवतश्चरितानि तानि

इन्दोर्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।

धीदोर्वले अतिनने उचित, नुवृत्ती

आतन्वती विजयसंपदमेत्य भातः ॥ २१२ ॥

यथा वा—

तत उदित उदारहारहारिणिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः ।

निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वन मुक्तामणिवच्चकास्यनर्घः ॥ २१३ ॥

वात्सहस्राजुनः । रामः परशुगमः । पाण्डवैः केशाकृष्टे द्रोणेऽश्वत्थामो-
क्तिरियम् । अहितानां शस्त्राणां घस्मराणि च तानि गुरुणि च तानि
तथा । सामान्यमायुधं शस्त्रम् । मन्त्राधिष्ठितमस्त्रम् ।

प्रागिति । निशुम्भो भङ्गः । अपविद्ध उल्लालितः । तथैवेति । येना-
नेनेत्यादि । तथा क्रोधाभावोचितमृदुवर्णविन्यासदीर्घसमासवर्जनाभ्यां
प्रतिकूलवर्णादिन्यासो गुणविन्यास्य एवेत्यन्ये ।

धीर इति । एवं संदर्भसौष्ठवं न स्यात् । विसर्गस्योत्त्वप्राप्तिलोपविभ-
जनपररूपादिनोपहतत्वे सति बन्धसौष्ठवभावान्न दुष्टत्वम् ।

संधैरिति । संधिः स्वरयोः समवायः संहिताकार्येण क्षीरनीरचोरि-
वैक्षीभावः । कण्ठ्यचयोर्यज्जनानां च नैकद्वयमात्ररूपो वा । राजाभिति

संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः । प्रगृह्णादि-
हेतुकत्वे त्वसकृत् ।

वेगादुड्गीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।

अयमुत्तपते पत्नी ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥ २१४ ॥

अत्र संभावश्रीलता ।

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चाव्यवस्थितिः ।

नामर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥ २१५ ॥

इतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु रसान-
नुगुणं च वृत्तं यत्र लक्ष्यवृत्तम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूरस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सकृदपि पुनर्भध्यस्थः सन्तमान्तरविज्जनो

वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादन्ननच्छदात् ॥ २१६ ॥

अत्र यदिहान्यत्स्वादु स्यादित्यश्रव्यम् ।

तत इति स्थानद्वये च स्वरयोनैकट्यमात्ररूपः संधिः । स्वेच्छ-
येति । विवक्षितश्च संधिर्भवतीत्युक्त्याश्रयणे तानि इन्दोरित्यत्र संध्यभावोऽ-
दृष्ट एव । प्रगृह्येति । अ । दीनां यवलोप इति द्विवचनमनावित्यादिसूत्रै-
र्यत्र प्रकृतिः स्यात्तत्प्रगृह्यं तदम् । आदिपदाद्विसर्गलोपे यत्र न संधि-
स्तदपि गृह्यते । अमकृदिता । प्रकृतिस्थत्वविधानं धीदोर्वले इत्यादाविव
यदा पुनः पुनः क्रियते तदा दोषः । सकृज्जु न दोषः । वेगादिति । अत्र
चलमित्यत्र नस्य 'ढदणे'ति सूत्रेण णत्वे लण्डेति । रुचिं कुर्वित्यत्र
चिंकुरिति । अत्र व्यञ्जननैकट्यमात्ररूपः संधिः । उत्तपते । भाति ।
स्वरयोरेकीभावे संधिर्यथा—उर्वीति । अत्र मरोरन्ते तरूणामुर्वी रम्याव-
स्थितिश्च पङ्क्तिरस्ति । तत ऋजुः प्राञ्जलमागच्छेत्यर्थः ।

हतमिति । इतं वृत्तं यत्रेति योगः । लक्षणं छन्दसाम् । यदिहेति ।
हरिणीछन्दसि । वदतु यदिहेत्यत्र पष्ठाक्षरविरतौ लक्षणानुसरणेऽप्य-

यथा वा—

जं परिहरितुं तीरङ् मणअं—पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।

अह णवर जस्स दोसो पडिक्खवेहिं पि पडिक्खणो ॥ २१७ ॥

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

विकासितसहकारतारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।

नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि पानसं वसन्तः ॥ २१८ ॥

अत्र हारिशब्दः । हारिप्रमुदितसौरभेति पादो युक्तः ।

यथा वा—

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवः कन्या मृदुन्यैव सा

संभाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करुणान्क्रीणां नितम्बस्थलाद्-

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥ २१९ ॥

अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते ।

हा नृप हा बुध हा कविबन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।

मुग्धविदग्धसभान्तररत्न कासि गतः क वयं च तवैते ॥ २२० ॥

श्रव्यत्वम् । अन्यत्वाद्वित्यत्र तु दूषणान्तरमिति भावः । जं परीति । एवं नाम सुन्दरः स्मरो यत्क्षणमपि त्यक्तुं न शक्यत इतीदृग्दोषो यस्य विपक्षैरपि मुनिभिरपि प्रतिपन्नो गुण इवेत्यर्थः । आनन्वर्धनीयपञ्च-
बाणलीलाकथगाथेयम् । सकारेति । पञ्चयार्यायां सतौ निरन्तरौ न कार्यावित्येके । एतेन च्छन्दोलक्षणच्युतात्माऽपि दोषो हतवृत्तेऽन्तर्भूतः । अत एव यथा वेति प्रकारान्तरोक्तिः । यतिभ्रष्टमप्यत्रैवान्तर्भाव्यम् । वृत्तस्य यत्पात्मकत्वात् । अन्ये तु सकारमकारौ न कापि च्छन्दसि निषिद्धौ । किं त्वस्मिन्ननिश्चितौ छन्दसि श्रव्यावित्याहुः । कन्येति । कुमारिका मृत् । यया यादृश्या वाऽन्यः कोऽपि पूर्वं न सृष्ट इति यावत् । संभाराः कारणानि मृदन्-क्षेप्याणि । सृष्टौ हि भूभूतसंभारा हेतवः स्युः । लघुरपीति । ण्यकारस्य महामाणस्य संनिधौ पाश्चात्यो लघुरपि यथा गुरुः स्यात्तथा महामाणस्य संनिधावग्नौऽपि कवि-
लघुर्गुरुतां यातीत्यस्याभिप्रायः । समान्तरेति । मुग्धविदग्धानां मुग्धवि-

१-४ परीहर्तुं तीर्यते न मनागापि सुन्दरत्वगुणेन ।

अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ' ॥

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्वृत्तम् ।

न्यूनपदं यथा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधेः सार्धं मुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्याऽऽवासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः स्वेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥ २२१ ॥

अत्रास्माभिरिति, खिन्ने—इत्यस्मात्पूर्वमित्थमिति च ।

अधिकं यथा—

स्फटिकाकृतिर्निर्मलः प्रकाशं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।

अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥ २२२ ॥

अत्राऽऽकृतिशब्दः ।

यथा वा—

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ २२३ ॥

दग्धं वा सभान्तरं सभाविशेषः । न तु सभामध्यम् । अचमत्कारित्वात् । हास्येति । दोषकादिकं छन्दो हास्यरसव्यञ्जकत्वात्करुणादौ नोचितमिति भावः ।

अस्माभिरिति । अस्माभिरित्थमिति च कृते न न्यूनत्वम् । अत्र न्यूनैः पदैर्विना काव्यार्थ एव न घटते । अनभिहितवाच्ये तु विरुद्धार्थस्येष्टार्थसंगतिविघातस्य वा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः ।

अधिकमिति ।

दलत्कन्दलभाग्भूमिः सनवाम्बुदमम्बरम् ।

बाष्पः फुल्लाम्बुजयुजो जाना दृष्टिविषं मम ॥

अत्र भजिः सइशब्दो युजिश्चाधिकः । बहुव्रीहिर्नैवार्थाधिगतिसिद्धौ मत्वर्थीयाधिक्यं यथा—

कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मतीत्यादि । यथा च—

सौवर्णपट्टरुचिरास्तदीयकरिणोऽसिताः ।

तद्वित्वतीमनुचक्रुः प्रावृषेण्यधनावलीम् ॥

इत्थं तद्धिताधिक्यम् । षष्ठीसमासेनैव तदर्थोधिगतेरित्यादि स्वयम्भूनीयम् । यदपीति । योषितां कुचपातेऽपि यत्र मृत्पूरताभावौ तदप्यनु-

अत्र कृतमिति । कृतं प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति ।
तथा च यदपि च न कुरङ्गलोचनानामिति पाठे निराकाङ्क्षं
प्रतीतिः । कथितपदं यथा—

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला

परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।

सुतन कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव

स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥ २२४ ॥

अत्र लीलेति । पतत्प्रकर्षं यथा—

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः

कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहीमेहविलासवद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥ २२५ ॥

समाप्तपुनरात्तं यथा—

क्रेङ्कारः स्मरकामुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो

झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः ।

तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्वलत्कङ्कण-

काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥ २२२ ॥

द्वितीयार्धगतकवाचकशेषप्रथमार्धं यथा—

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा

विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः

पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ २२७ ॥

चितमक्रमश्चेत्येतावतैव स्वार्थसिद्धेः किं कृतग्रहणेनेति भावः । प्रत्युतेति ।

पूर्वाधे कृतपदाभावात्प्रक्रमभङ्ग इत्यर्थः ।

कथितेति । एकस्यैव पदस्य द्विः प्रयोगः कथितत्वम् ।

कः क इति । अत्र क्रमान्क्रमानुप्रासो ध्वनयितव्यः । घुरी भाण्ड-
वाद्यविशेषः । घुर्घुरायिता चासां सा च । तद्वद्घोरः ।

तनोति । अत्र वाक्ये समाप्ते नववय इत्यादि पुच्छप्रायं पुनरु-
क्तम् । पूर्वोत्तरार्थयोर्व्यत्यासे तु न दोषः ।

भसृणेति । यद्भूः सदर्भा तन्मसृणचरणपातं गम्यताम् । यच्च घर्मः

अभवन्मतः (इष्टः) योगः (संबन्धः) यत्र तत् । यथा—

येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-

र्लीलापानभ्रुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।

येषां हुंकृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्त्वत्परितोषकौारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥२२८॥

अत्र “ गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्—”

इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परमसमन्वयेन यैरि-
त्यत्र विशेष्यस्याप्रतीतिरिति । क्षपाचारिभिरिति पाठे युज्यते
समन्वयः । यथा वा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।

अपि द्वंद्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-

मतः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ २२९ ॥

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमिन्यत्र यदेति वचनं नास्ति ।

चेत्स्यादिति युक्तः पाठः ।

कठोरस्तन्मूर्ध्नि वस्त्रान्तं कुरु इति शिक्षिताऽश्रुपूर्णैर्नेत्रैर्वीक्षिता चेत्यन्वयः ।

अत्र पूर्वार्धे सक्तं तच्छब्दरूपं शब्दशेषमेकमुत्तरार्धे न्यस्तम् । व्यत्य-
योऽपि दृश्यते । यथा—

किं करोमि क्व गच्छामि कस्य व्याख्यामि नेत्रयोः ।

अनयोर्वल्लभालोके निवृत्तौ न यदीश्वरः ॥

गुणानामिति । विशेषणानां यदर्थानां विशेष्यानुपातित्वेन समत्वे
सत्यन्योन्यं न संबन्धः इति बहुभिर्यदर्थैर्नैक एवार्थो निर्दिश्यत इति
यैरित्यत्र विशेष्यस्याप्रसिद्धिः । क्षपाचारिणामिति च पदं येषामित्यस्य
विशेषणत्वेनोक्तमिति कथं तत्र विशेष्यत्वेन स्यात् । क्षपाचारिभिरिति
पाठे त्रयोऽपि यच्छब्दार्थाः समशीर्षिकया धावित्वा तैः क्षपाचारिभि-
रिति विशेष्येण प्रतिस्वमाञ्जस्येनैव योगं यान्तीत्यर्थः । अङ्गाङ्गिन्-
रिव यत्तदर्थयोः संबन्धो न त्वङ्गनानां यदर्थानामन्योन्यमिति भावः ।

यत्स्यादिति । अतः शेषं यत्तदा स्याज्जितमिह तदानीमिति कृते
क्वविगतोऽन्वयः स्यात् । योगमात्रं त्वप्यत्रेऽस्ति यदा यच्छब्दो यदाप-
दार्थो व्याख्यायते । परं तेषां मतो योमः । अत एव न्यूनपदं न दोषः ।

यथा वा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोषिते
देवाऽऽकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनपि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ २३० ॥

अत्राऽऽकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि, वाक्यार्थस्य
कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्ताद्विशेषणं
वा कोदण्डादि । न च केन केनेत्यादिप्रश्नः ।

यथा वा—

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधार्थं

बद्धस्पर्धस्तत्र परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ २३१ ॥

इत्यादौ भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम् । कृतवतेति परशौ
सा प्रतीयते । कृतवत इति तु पाठे मतयोगो भवति ।

यथा वा—

चत्वारो वयमृन्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः

सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभ्रक्लेशोपशान्तिः फलं

राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः ॥ २३२ ॥

अत्राध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते ।

तत्र हि पदाभावे योगमात्रमपि न स्यात् । तथा हि । बल्कलधरैरिति
विशेषणं विशेष्यं विना कथं स्यादित्यादि स्वयमूहम् । अथ व्याधैरित्य-
स्य विशेषणमिदं तर्हि नितरामनुपपत्तिः । अन्ये तु न्यूनपदमिदमित्याहुः ।
यतः काव्यान्तः पदेषु सत्स्वेवाभवन्मनयोगत्वमिष्टम् ।

वाक्यार्थेति । यथा स्वर्गे देवाः सन्तीति सर्वोऽपि जानाति । येन
येनेति यच्छब्दा न कोदण्डाद्यर्थो येनैतद्द्वारेण कोदण्डादावेव तद्विभक्तिः
स्यात् । तदर्थत्वे वा शरैरिति बहुत्वं कथं स्यात् । नापि येन येनेत्यादि
विशेषणं कोदण्डादिप्रश्न इति । येन कोदण्डेनेत्यादौ तृतीया स्यात् ।

चत्वार इति । नरपतिर्गुप्तिष्ठिरः । अत्राध्वरपदात्साक्षान्सप्तमी भर्तु
शुक्ला येनाध्वरशब्दार्थः सर्वैर्ऋत्विगादिभिः संबध्यते ।

यथा वा—

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्नलक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः॥२३३॥

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते । भवान्याः संबन्धिनी
तु विवक्षिता ।

अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र । यथा—

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टं-
रत्यद्भुतैरपहृतस्य तथाऽपि नाऽऽस्था ।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-
महात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥ २३४ ॥

अत्रापहतोऽस्मीत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः । तथाऽपीत्यस्य
द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः ।

यथा वा—

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा
प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।
स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप-
लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥ २३५ ॥

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यप्यर्थो वाच्यः ।

अवश्येति । अनुक्तमनभिहितमवश्यवक्तव्यमिति भावः । अप्राकृतेति ।
रामदर्शने जामदग्न्योक्तिरियम् । अत्रापहतोऽस्मीत्युक्ते तथापि नाऽऽस्थेति
द्वितीयवाक्यत्वेनार्थोपपत्तिः । अन्यथा न्वन्यार्थताऽपि तथाऽपि हृतस्य
मम चरितैर्नाऽऽस्थेतिरूपा स्यात् ।

एष इति । प्रतिमानिरुद्धे नाटके वृत्तमिदम् । हरगौर्योरुषारुया सुता
केनापि वृत्तान्तेन वाणासुरपुत्रीति ख्याता । तां च स्मरसुतेनानिरुद्धा-
ख्येन स्वप्ने परिणाम्य कोऽपि स्वं प्रशंसन्निदमाह—घटनेति । घटनयाऽधि-
गतमाभिरूप्यलक्ष्म्याः फलं ययेति वृत्तिः । अप्यर्थ इति । अपिशब्दभा-
वाभावयोरुपकर्षाधिकर्षाभ्यां दूरवर्तित्वं स्वादित्यर्थः ।

यथा वा—

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधत्वं मम पश्यसि त्यजसि मामिनि दासजनं यतः ॥ २३६ ॥

अत्रापराधस्य लवमपीति वाच्यम् ।

अस्थानस्थपदं यथा—

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधा-

बुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।

स्वर्जं न काचिद्विजहौ जलाविलां

वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु ॥ २३७ ॥

अत्र काचिन्न विजहाविति वाच्यम् । यथा वा—

लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे

मुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम् ।

पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितहीनया

प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः ॥ २३८ ॥

अत्र नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वं कुटिलाताम्रेति वाच्यम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि

स्यातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवाऽऽलोहितः ।

प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्-

फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥ २३९ ॥

अपराधस्येति । अप्यभावे राशिमिति प्रतीयते ।

न काचिदिति । किं तु सर्वाऽपीत्यर्थः । न विजहावित्युक्ते त्वैकं काचित्प्रतीयते ।

लग्न इति । जटालम्बेनेति शशिशकलविशेषणम् । पूर्वमिति । कुटिलाताम्रत्वे हि प्रयुक्ते नखलक्ष्मशङ्का स्यात् । कुटिल्यादिधर्मो यतस्तस्या हेतुः । अस्थानस्थपददोषे काव्यमध्यपदेषु सत्स्वेवास्थानस्थायित्वेन विरुद्धार्थस्येष्टार्थसंगतिविद्यातस्य वा प्रतीतिः प्राणाः । तेनार्धान्तरेकवाचकादिदोषाणां केषांचिद्विवेकः स्यात् ।

अद्यापीति । अत्र पूर्वार्धे क्रुद्धस्योक्तिरग्रे तु कवेः । प्रतिकूलवर्णदोषः पूर्वार्धे । अग्रे तु न दोषो नापि गुण इत्येके ।

अत्र क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः । कवेरुक्तौ तु कृतः ।
संकीर्णम्, यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रावि-
शन्ति । यथा—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥ २४० ॥

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं
कण्ठे गृहाण, मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति । एकवाक्यतायां तु
क्लिष्टमिति भेदः ।

गर्भितम्, यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्राविशति । यथा—
परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥ २४१ ॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः ।

यथा वा—

लग्नं रागावृताङ्गन्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्याऽरिकण्ठे

मातङ्गनाम्पीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता

भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्भित्तुमिव गतेन्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥ २४२ ॥

अत्र विदितं तेऽस्मिन्वत्येतत् । कृतं प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसर-
तीति विरुद्धमतिकृतम् ।

‘ मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।

स्तनितभणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥ ’

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् । यथा—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-

प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥ २४३ ॥

क्लिष्टमिदमित्याशङ्क्याऽऽह—एकेति ।

वाक्यान्तरमिति । पूर्वत्र दोषो वाक्ये वाक्यान्तरपदप्रवेशोऽत्र तु वाक्या-
न्तरप्रवेशः । परेति । अत्रार्थयोर्व्यत्यासे न दोषः ।

विरुद्धेति । हे जनकाब्धे तवैतज्ज्ञातमास्तामित्युक्ते ततोऽन्यत्र सा
यिथासतीति लभ्यते ।

अत्र रक्तो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिद्धनादे ।

भग्नः प्रक्रमः (प्रस्तावः) यत्र । यथा—

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशाऽपि घाता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥ २४४ ॥

अत्र गतेति प्रक्रान्ते यातेति प्रकृतेः । गता निशाऽपीति तु युक्तम् । ननु ' नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेण '—इत्यन्यत्र, कथितपदं दुष्टमिति चेह्वोक्तम्, तत्कथमेकस्य पदस्य द्विःप्रयोगः । उच्यते । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदद्विःप्रयोगनिषेधस्य । तद्वति तु विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः ।

तथा हि—

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ २४५ ॥

अत्र, रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति ।

अत्र तादृगेवेतिपाठे वा न दोषः । सर्वनाम्नः प्रयोगात् ।

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवार्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥ २४६ ॥

अत्र प्रत्ययस्य । सुखभीहितुं वेति युक्तम् ।

भग्न इति । एष हि यथा प्रक्रममेकरसप्रकृताया बोद्धुमतीति रोधेन स्वलनस्वेददायी रसभङ्गय जायते । प्रकृतिप्रत्ययादेर्भङ्गं क्रमेणाऽऽहनाथ इति । गता निशाऽपीति । एवंविधस्य प्रक्रमाभेदाख्यस्य शब्दाचित्यस्य विध्यनुवादभावप्रकारत्वोपगमात् । यथा ताला जयन्तीति । अन्यत्रेति । वामनादौ । तद्वतीति । उद्देश्यप्रतिनिर्देशवति । अयथोद्देशं प्रतिनिर्देशस्तु दोषस्यास्य विषयः । ताम्र एवेति । अत्र तादृगेवेति पाठे वा न दोषः ।

प्रत्ययस्येति । भग्नप्रक्रमत्वमिति सर्वत्र योज्यम् । युक्तमिति । एवं च मुख्यकसतया विकल्पार्थद्वयेर्वाक्यस्य न त्रिषमोऽयमित्यपि परिहृतम् ।

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च झूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः स्वमुद्ययुः ॥ २४७ ॥

अत्र सर्वनाम्नः । अनेन विसृष्टा इति तु वाच्यम् ।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गः ॥ २४८ ॥

अत्र पर्यायस्य । महीभृतोऽपत्यवतोऽपीति युक्तम् ।

अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये सस्नेहोऽभूदिति केचित्स-
मर्थयन्ते ।

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ २४९ ॥

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । तदभिभवः कुरुते निराय-
तिम् । लघुतां भजते निरायतिः, लघुतावान्न पदं नृपश्रिय इति
युक्तम् ।

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-

रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।

भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः

प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः ॥ २५० ॥

अत्र वचनस्य । काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मेन्दवक्त्रे-
न्दुशोभा निःश्रीका इति, कम्पमाना इत्यत्र कम्पमापुरिति च
पठनीयम् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गेर्मुहुस्ताडितं

छायावद्दकदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यताम् ।

विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मदनुः ॥ २५१ ॥

अत्र कारकस्य । विश्रब्धा रचयन्तु शूकरवरा मुस्ताक्षतिमित्य-
दुष्टम् ।

महीति । अत्राऽऽदौ पुत्रवतोऽपीत्युक्तेऽपत्य इत्युक्तम् । चूत इति ।

चूतपुष्पे ।

उपसर्गस्येति । आदौ पदेर्विरुपसर्गः पश्चादाक्षितिः प्रक्रमभङ्गः ।

पर्यायस्येति । आदौ लघुतेत्युक्तं पश्चादगरीयानिति पर्यायभङ्गः ।

मृगकुलमिति । मृगाणां कुलं कुदुम्बं न तु समूहः । कदम्बकस्य-

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिन्नि यशोनिधा-

ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिधावति ।

अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे

स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥ २५२ ॥

अत्र क्रमस्य । पादोपसंग्रहणायेति हि पूर्वं वाच्यम् । एव-
श्चन्यदप्यनुसर्तव्यम् ।

अविद्यमानः क्रमो यत्र, यथा—

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ २५३ ॥

अत्र त्वंशब्दादनन्तरं चकारो युक्तः ।

प्रार्थीसंगतेः ।

पूर्वमिति । अकलितेत्यादेः पूर्वोक्तत्वानुसारेण कर्तृप्रक्रमभेदस्तु कर्तृ-
व्यत्यासो नाम गुण एव । प्रक्रमभङ्गदोषभ्रमस्तु भ्रम एव । तत्र यदि
परं देवो न जानाति तमित्यत्र देवशब्दस्त्वमित्यर्थस्य व्यत्यासेनोक्तः ।
तथा चाषाचार्ष इत्यत्र हि कृतमातृच्छेदनतया बद्धस्पर्धोऽहं लज्जे, इति
वाच्ये चारुत्वाच्च युष्मदस्मदर्थयोः कर्तृत्वं परशुखद्विविषयत्वेनोक्तम् ।
एवमन्यदप्युक्तम् । त्वंशब्दादिति । समुच्चयद्योती हि चकारः समुच्चीय-
मानार्थादनन्तरमेव वाच्य इति क्रमः । एवं पुनःशब्दोऽपि व्यतिरिच्य-
मानार्थादनन्तरमेव प्रयोज्योऽन्यथा त्वक्रमत्वं वाच्यम् । यथा तेन
साहसमनुष्ठितं पुनः । अत्र पुनःशब्दस्तेनेत्यनन्तरं वक्तुं योग्यः । द्वयं
गतमित्यत्र श्लोके केचिन्मन्यूनपददूषणमाहुः । तथा हि—यदि कपालिपदं
विश्लेष्यं तर्हि गर्हितत्वप्रतीतयेऽपरं कपालिपदं वाच्यम् । विशेषणं चेत्तदा
तदाभयप्रतिपत्तये तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना वा विशेष्यं वाच्यं येन
तस्येष्टार्थसिद्धावार्थो हेतुभावः स्यात् । तत्र तेनैवोपादाने यथा—कपा-
लीति । न चेदमुचितम् । पर्यायस्य यथा—शक्रस्य वज्रपाणेः कः प्रतिमल्लः ।
अत्र शक्रस्येति पर्यायशब्दार्थस्य वज्रपाणित्वं प्रतिमल्लत्वाभाव आर्थो हेतुः ।
अन्यथा शक्रस्येति ह्युपास्यात् । सर्वनाम्ना यथा—दृशा दग्धं घनसिजमि-
त्वादि । अत्रापि ता इति सर्वनाम्नोपात्तस्यार्थस्य वामलोचनात्वं कामदाह-

यथा वा—

शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तयैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी स्वङ्गयष्टिः ।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्यं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रकातम् ॥२५४॥

अत्रेत्यं प्रोच्येवेति न्याय्यम् । तथा लग्नं रागावृत्त्याङ्गयेत्यादा-
विति श्रीनियोगादिति वाच्यम् ।

जीवनयोर्मिथो विरुद्धयोरप्यभिभूतकृत्वोपपत्तावार्थो हेतुः । अन्यथा वाम-
लोचनात्वस्य पुनरुपादानप्रसङ्गः । न चाहेतुरावृत्तिः कपालिपदस्यापरार्थम-
तिपत्तये कल्पयितुं शक्यत इति न्यूनपदत्वं न । यदि शब्दस्याभिधैव वृत्तिः
स्यात्तद्वमपि स्यात् । किं तु व्यञ्जनावृत्तिरप्यस्ति । ततोऽपरार्थो विघटते ।
अत एव शंभुवाचकसहस्रसत्त्वेऽपि कपालीति तद्वाचकतयोक्तम् ।
इत्थं च जुगुप्सनीयत्वं लभ्यते । संप्रति द्वयं चेत्यतीव चारु किल ।
प्रागेका सैवास्थानपातेन शोच्याऽभूत् । इदानीं तु त्वया तस्यास्तथा-
विधदुरध्यवसायसाहाय्यमिवाऽऽरब्धमित्युपहस्यते । काकतालीयन्यायेन
कपाल्यपि यदि स्यादस्तु । न पुनः केनापि प्रकर्षेणार्थवत् इति प्रार्थ-
नाऽप्ययुक्ता । कपाल्यर्थे तपस्यादिव्याजेनाजेमनादिकमपि मण्डितमि-
त्यर्थः । सा च त्वं चेति द्वयोरपि लावण्यादिसाम्यप्रतीतये प्रयुक्तम् ।
कलावतः कान्तिमती च प्रशंसाप्रतीतिकृत् । स्वं यथा वा ।

हित्वा श्रीः पुण्डरीकाक्षं यदेनं सुभगं श्रिता ।

इतीवायं विरूपाक्षो गौरीवपुषि बद्धवान् ॥

शक्तिरिति । निस्त्रिंशौ स्वङ्गनिर्दयौ । दोषाकरश्चन्द्रो दोषाणामाकरश्च ।
कुट्टिनी महावेद्या महाकुट्टाक्षी च । सर्वगेति । किमपि गम्यागम्यं न
विचारयतीत्यर्थः । वृद्धयेति । एतेन निर्दोषतोक्ता । श्रीनियोगादिति स्मि ।
तदुक्तम्—

उक्तिः स्वरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिष्यते ।

न तत्र तस्मात्प्राक्किंचितुक्तेरन्यत्पदं वदेत् ॥

उपाधिभावः स्वां शक्तिं स पूर्यत्राऽऽधाति हि ।

न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य संमतः ॥

अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र, यथा—

राममन्यथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ २५५ ॥

अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

अर्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्कमग्राम्याः ॥ ५५ ॥

संदिग्धो निर्हतुः प्रसिद्धिवियाविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥ ५६ ॥

साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ५७ ॥

दुष्ट इति संबध्यते । क्रमेणोदाहरणानि—

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति ॥ २५६ ॥

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न

इतिनेवेतरेषामप्यव्ययानां मतिः समा ।

ज्ञेयेत्यमेवमादीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ॥

यतस्ते चादय इव श्रूयन्ते यदनन्तरम् ।

तदर्थमेवावच्छिद्युरासमञ्जस्यमन्यथेति ॥

केचिन्नाक्रममर्थान्तरैकवाचकं च दोषमस्थानस्थपदेऽन्तर्भावयन्ति ।

अनभिहितवाच्यं तु न्यूनपदे ।

रामेति । निशाचर्यसत्यपि । निन्दास्तुत्याहंतुः—रुधिरगन्धेति ।

चन्दनं कुङ्कुमेऽपि । जीवितेशो मृत्युमिया । अत्र प्रकृतः करुण इति ।

अर्थ इति । प्रसिद्धिवियाभ्यां विरुद्धः स तथा । सह नियमानियमयो-
विशेषाविशेषयोः परिवर्तनेन वर्तन्ते ते तथा । विध्यनुवादाभ्यामयुक्तोऽ-
नुपपन्नः । दुष्ट इतीति । दुष्टं पदमित्यतः पूर्वस्माद्विज्ञव्यत्ययेन संबध्यते ।

अतीति । अत्र गगनप्रसरणमुक्तविश्रमः कमलाकरहासकृदित्येताव-
ताप्रति स्वार्थसिद्धिः । शेषं त्वचमत्कार्येव नाधिकम् । अधिकपददोषे हि
प्रकृतपक्षेणैव सार्थकत्वे सत्यधिकानां पदार्थानामर्थस्तात्पर्यतया स्वान्त-
र्भावः वाधार्यैः पदैः प्रतिपाद्यते । अत्र तु नैवमिति भावः । यदा तु

बाधन्त इत्यपुष्टाः । न त्वसंगताः पुनरुक्ता वा ।

सदा मध्ये यासामियममृतनिस्यन्दसुरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गो परिमलम् ।

प्रसार्दं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥ २५७ ॥

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रि-
मार्गा भारती चमत्कारं वहति, ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः कय-
मितरकाव्यवत्प्रसन्ना भवन्तु, यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा
वहति, ता मेषपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थ इति
कष्टम् ।

जगति जयिन्स्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ २५८ ॥

अवेन्दुकलादयो यं प्रति पस्पशप्रायाः स एव चन्द्रिकात्वमु-
त्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहृतत्वम् ।

विशेषेण ततमिति तदाऽतिशब्दो निरर्थकः पुनरुक्तार्थो वा ज्ञेयः । न
विति । पराश्रयेनेदमुक्तम् । रुद्रटो हि, इदमेव काव्यमसंगताख्यदोष-
तयोचे । तं प्रत्युच्यते । किमत्रासंगतम् । अर्थस्य विशेष्यविशेषणरूपस्यात्र
संभवाच्चासंगतिः काऽपि । पुनरुक्ता वेति तु स्वेष्टदोषाश्रयेनोक्तम् । न
अत्र किमपि पुनरुक्तमिति ।

सदेति । विस्पन्दो निष्पन्दः । सरस्वती गङ्गा । अत्र महाकाव्यव्यो-
म्नीत्युक्ते । परिमलौ गन्धचमत्कारौ । रुचयः प्रतिभाः कान्तयश्च । इतरेति ।
अभिनेयकाव्यवत् । अत्रोपमानोपमेयभावे कष्टत्वमर्थस्येत्यर्थः । स
एवेति । य एव योषितामनुरक्तः सञ् ज्योत्स्नादेः पस्पशतामसारतामूचे
स एव चन्द्रिकेति रूपकेण तस्या एवोत्कर्ष भावितवान् । यथा वा
कदर्यं देहि दानं निःशब्दो जहि शब्दूनित्यादि ।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
 मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
 नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
 मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिक्षां बलिम् ॥ २५९ ॥
 अत्रार्जुनार्जुनेति भवद्भिरिति चोक्ते सभीमकिरीटिनामिति
 किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः ।

यथा वा—

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाधे
 सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
 कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कान्
 ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥ २६० ॥
 अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः ।
 भूपालरत्न निर्देन्यप्रदानप्रथितोत्सव ।
 विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥ २६१ ॥
 अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो न्याय्यः ।

उक्त इति । वेणीसंहारेऽश्वत्थाम्नेति शेषः ।

अस्त्रेति । अस्त्राण्येव ज्वालास्तद्युक्तो यः प्रतिसेन्याग्निस्तस्यान्तः ।
 ममेति । अश्वत्थामोक्तिः । कृपहार्दिक्यौ भूपौ । समरं सदनं वा । पूर्वत्र
 भिन्नवाक्यत्वमत्र त्वेकवाक्यत्वमिति यथा वेत्युक्तम् । यथा वा, अश्वीय-
 पङ्क्तयः । जनताः समीयुः । स्थानद्वयेऽप्यत्र क्रमेणाश्वीयेति समूहार्थीय-
 प्रकृतेः पङ्क्तेश्च जनतेत्यत्र तद्वितार्थस्य बहुत्वस्य चार्थस्य पौनरुक्त्यम् ।
 विशेषणाद्विशेष्यावगतौ विशेष्योक्तिः पुनरुक्ता । यथा—इन्दुमौलिः शिवो
 जीयादित्यत्र शिवोक्तिः । विशेष्यावगतौ तु न पौनरुक्त्यम् । यथा
 शक्रस्य वज्रपाणेः पुमानपि हरामि श्रियमित्यत्र शक्रस्य । अत्र यथा
 पुमानपीत्यस्माद्विशेष्यं विनाऽप्यर्थद्वयप्रतीतिस्तथाऽत्रास्तु । न । हरामीति
 निर्देशेनास्मदर्थं विशेष्यमत्रास्त्येव ।

प्रधानस्यार्थस्य पूर्वं निर्देशक्रमः । तस्य दुष्टत्वे दुष्क्रमम् । यथा—
 भूपालेति । न्याय्य इति । यदा तूदारसत्त्वो गुर्वादिवलाद्वाप्तमाणः क्रमं
 दृषयति तदा न दोषः । क्रमानुष्ठानाभावो वा दुष्क्रमत्वम् । यथा—

सौरं विधाय स्नानादि भोजनादि विधाय च ।

कश्चिच्चाल दैवज्ञं प्रष्टुं भतिथिवासरान् ॥

स्वपिति यावदयं निक्कटे जनः
 स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।
 तदपि सांप्रतमाहर कूर्परं त्वरित-
 मूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥ २६२ ॥

एषोऽविदग्धः ।

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।
 सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ २६३ ॥
 अत्र प्रकरणाद्यभावे संदेहः । शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु
 निश्चयः ।

गृहीतं येनाऽऽसीः परिभवभयाञ्जोचितमपि
 प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
 परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकाच्च तु भयात्
 विमोक्ष्ये शस्त्रं त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥ २६४ ॥

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ।

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
 यदेतस्मिन्नेभ्यः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
 इदं तद्दुःसाधक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
 तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥ २६५ ॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् ।

अतिशयोक्तौ कार्यकारणयोर्दुष्क्रमत्वेऽपि न दोषः । श्वेतश्यामद्युती
 पातां कृष्णरुद्रावित्यादिषु तु यथासंख्ये पदरचनावैपरीत्यात्प्रक्रम-
 भङ्गः ।

स्वपितीति । स्वपिति निद्राति । स्वपिमि कामये । आहर गृहाण ।
 नोचितमपीति । ब्राह्मणत्वात् । सुतेति । अवधेऽपि हतोऽश्वत्थामेति
 युधिष्ठिरोक्तिश्रुत्या द्रोणाचार्यस्य शोकोऽभूत् । मुक्ते च शस्त्रे हतः ।
 ततस्तत्सुत इदमाह—यत इति । तत इत्यत्रार्थे । हेतुरिति । पितुः शस्त्र-
 मोक्षे सुतशोको हेतुः । सुतस्य तु न कोऽपीत्यर्थः । हेतुतया परस्याऽऽका-
 ङ्गार्या निर्हेतुत्वम् । अहेतुतया तु साकाङ्क्षत्वमिति ।

इदमिति । कमलस्याऽऽतङ्ककारि वदनं यस्याः सा तथा । एतस्मिन्निति ।
 स्वर्णबलयात्मानि पदार्थे ।

यथा वा—

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः

सरणिमपरो मार्गस्तावज्जिह्विरिहेक्ष्यताम् ।

इह हि विहितो रक्ताश्लोकः कयाऽपि हताश्रया

चरणनलिनन्यासोदश्चमवाङ्कुरकञ्चुकः ॥ २६६ ॥

अत्र पादाघातेनाश्लोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धो न पुनर-
ङ्कुरोद्गमः ।

सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-

महसि मुदाश्चि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा

प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्कना क नासि शुभमदः ॥ २६७ ॥

अत्रामूर्ताऽपि कीर्तिर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोक-
विरुद्धमपि कविप्रसिद्धेर्न दृष्टम् ।

सदा स्नान्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।

नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥ २६८ ॥

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्योः समीक्ष्यते ।

षाड्गुण्यानुमृतिस्तस्य सत्यं सा निष्पयोजना ॥ २६९ ॥

एतदर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गमङ्गणमङ्गना ।

बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥ २७० ॥

अत्र केयूरपदे नखसत्तं न विहितमिति । एतत्कामशास्त्रेण ।

उपेति । अत्र परित्यजतेत्यत्र त्यजन्वधुनाऽध्वगा इति पाठे भव-
ज्जिरित्यत्र क्रमभङ्गे न स्यात् । प्रसिद्ध इति । नैवाङ्कुरोद्गमः ।

महसीति । महःशब्द उत्सवार्थेऽपि । स्वैरमिति । उपपत्तिवार्थे । कं
नासीत्यत्र क नातीति पाठो युक्तः ।

प्रसिद्धिविरुद्धमुक्त्वा धर्मशास्त्रादिविद्याविरुद्धमाह—सदेति ।

केयूरेति । कामशास्त्रे केयूरस्थाने नखसत्तं नोक्तमित्यर्थः ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन

दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।

आसादयन्नभिमतमधुना विवेक-

ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥ २७१ ॥

अत्र विवेकख्यातिस्ततः संप्रज्ञातसमाधिः पश्चादसंप्रज्ञातस्ततो
मुक्तिर्न तु विवेकख्यातौ । एतद्योगशास्त्रेण । एवं विद्यान्तरैरपि
विरुद्धमुदाहार्यम् ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं

दत्तं पदं शिरमि विद्विषतां ततः किम् ।

संतर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ २७२ ॥

अत्र ततः किमिति न नवीकृतम् ।

तनु यथा—

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं

यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमम्बु सदैव महोदधेः

प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ २७३ ॥

अष्टाङ्गेति । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो
योगाङ्गानि । परिशीलनप्रभ्यासः । कीलनं स्थिरीकरणम् । योगस्य
परिशीलनेन कीलनमित्यर्थः । दुःसाधसिद्धीः सविधयति यस्ता एव वा-
ऽणिमादयः सविधा यस्य तम् । विदूरे दूरस्याभावो विदूरं तस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या निकटे कुर्वन्ख्यातिं च लभमानः कोऽपि समाधिधनानां
चूडामणिर्मुक्तः । संप्रज्ञातः सविकल्पः ।

प्राप्ता इति । (* प्रस्तावैक्यसंबन्धत्वेन सत्यपि निरपेक्षतयाऽवश्यवा-
च्यतया पर्यायान्तराभावाच्च) एककाव्यमध्ये भिन्नवाक्यगतत्वेन
शब्दार्थयोः पौनरुक्त्येऽसौ दोषः । विपर्यये तु कथितपदपुनरुक्ताख्यौ
शब्दार्थयोर्दोषौ । ननु कथितपदे शब्दपौनरुक्त्यादर्थपौनरुक्त्यं बलादा-
यातमित्यनयोरयमेव वक्तुं युज्यते । मैवम् । आपातमात्रेण प्रतीतिशब्दे
शब्दस्यार्थस्य वा पौनरुक्त्ये कथितपदपुनरुक्ततादोषौ यतः स्यात्काम् ।
यदीति । अत्र किमद्भुतं किं ततः सदैव प्रकृतिरेकेत्यादीनां ततः किमि-

* धनुर्ध्वजान्तर्गतो ग्रन्थः कपुरनके दृश्यते ।

यत्रानुलिखिताक्षरं हि निःखिलं निर्माणमेतद्विधे-

रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यङ्कारकोटिः परा ।

याताः प्राणभृता मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्संपद-

स्तस्याऽऽभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मस्त्वमेवोचितम् ॥ २७४ ॥

अत्र छायायाऽभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मस्त्वमेवोचितेति स

नियमत्वं वाच्यम् ।

वक्त्राभ्योजं सरस्वत्यभिवसति सदा शोण एवाभरस्ते

बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।

बाहिन्यः पार्श्वेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं

स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः ॥ २७५ ॥

अत्र श्लोण एवेति नियमो न वाच्यः ।

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-

र्मश्वं तन्मथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् ।

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापटुके

येन द्रष्टुमहं क्षमे दक्ष दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥ २७६ ॥

अत्र उद्योत्तनीमिति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

त्यर्थत्वं तात्पर्यतया न पर्यायान्तरतया ज्ञेयम् । अतो न पुनरुक्त-
दोषमसङ्गः । निर्वेदपरस्येयमुक्तिः । ततः प्रत्युत शान्तरसपोष इति
नात्रायं दोष इत्येके ।

यत्रेति । यत्र जगदिदमनुलिखिताक्षरमनभिव्यक्ताकारम् । यस्याऽऽ-
कारो जगताऽपि नोलिख्य निर्णीतः । यद्वाऽनुलिखितान्ययभीहगित्यनि-
र्णयपराप्यक्षराणि यस्येति तत्तथा । उत्कर्षाय प्रतियोगिनः कल्पनं
चिन्ता । आभासेनैव मणीकृता अन्येऽश्मानो येन स चासां सुमणिश्च
स तथा । अत्रैवञ्चदाभावे सनियमत्वं परिहृतम् । छायायाऽनेत्युक्तौ तु
आत्रञ्चदाभियमोऽपि लभ्यते ।

न वाच्य इति । अवधारणे हि कृते नद एवाभरो न रक्त इति
शर्तीतिः ।

श्यामामिति । तस्या वक्त्रमुद्राङ्किताः काष्ठाः पाश्चास्योद्दीपनविमा-
नैरस्येकमेव्याः कृताः । इष्यमेत्युक्ते साध्याऽन्या निश्चा लभ्यते
न राका ।

कलोलवेष्टितदृष्टत्वरूपप्रहारे

रत्नान्यमूनि मकरालय माऽवमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम

याच्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥ २७७ ॥

अत्र, एकेन किं न विहितो भवतः स नामेति सामान्यं वाच्यम् ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत

द्रुमन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्य मानयश्चसोर्विस्त्रंसनं चाऽऽत्मनः

स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥ २८८ ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति । न हि परस्येत्यनेन
संबन्धो योग्यः ।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि क्षुर्नवं

भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेहग्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥ २७९ ॥

अत्र स्याच्चेदेष न रावण इत्यन्तमेव समाप्यम् ।

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निष्प्रणा ।

निष्ठा शस्त्राङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥ २८० ॥

अत्र श्रुतादिभिरुत्कृष्टैः सहचरितैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भि-

सामान्यमिति । न कौस्तुभेनेति विशेषः ।

न हीति । परस्य रामस्य स्त्रीरत्नमिति योगो न । तथा प्रतीत्य-
भावात् । एषा रावणमातामहमल्यवदुक्तिः ।

समाप्यमिति । अयं भावः—रावण इत्येतज्जगदाक्रन्दकारित्वादर्थान्तरं
बदज्जनकस्य धर्मवीरं प्रत्यनुभावतामेति । ऐश्वर्यं पाण्डित्यं परमेष्ठभ-
क्तिर्देशविशेषोऽभिजन इत्येतत्सर्वं लोकबाधेनाधर्मपरस्य निष्फलमिति
तावतोऽर्थस्य तिरस्कारत्वेनैव रावणनेष्टितं निर्वाहणीयम् । यस्यम्यदु-
पार्श्वं क नु पुनरिति तथादि संदेहेन योज्यतेऽथाऽऽक्षेपत्वेनाधाधि नेहग्वरो
लभ्यत इत्यत्रार्थान्तरत्वेन तथाऽपि प्रकृतस्य धर्मवीरस्य न कथंचिन्नि-
र्वाहः । ततोऽस्थानमुक्तो दोष इति ।

अस्वम् । विनयेन धीरता, इति पाठो युक्तः ।

लग्नं रागावृताङ्गुथा सुदृढमिह ययैवासियष्टपाऽरिकण्ठे
मातङ्गनामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्दितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः॥२८१॥

इत्यत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं
प्रकाश्यते ।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥ २८२ ॥

अत्र श्रयितः प्रयत्नेन बोध्यस इति विधेयम् ।
सुखेन श्रयितश्चिरादुपसि बोध्यसे मागर्धः. इति युक्तम् ।
यथा वा—

वाताहारतया जगद्विषधैरराभ्वास्य निःशेषिनं
ते प्रस्ताः पुनरभ्रनोयकणिकातीव्रव्रतैर्वर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्यो गुणानीहते ॥२८३॥

अत्र वाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

प्रयत्नेति । दुर्योधनं प्रत्यश्वत्थामाऽऽह । कृतद्रोणाचार्यपदेन मया
सर्वेषु हतेष्वरिषु त्वं निश्चिन्तः श्रयितः सन् स्तुतिभिरेव यदि परं
बोध्यसे, अत्र शेष इति न विधेयं किं तु बोध्यस इति । तथा यथा
श्रयित इत्यनुवादे वाच्ये शेष इति विधिरुक्तस्तथा प्रयत्नेन परिबो-
ध्यस इति विधा वाच्ये परिबोधित इत्युक्तमित्यनुवादायुक्तमपि ।

ईहत इति । दाम्भिकेष्विति शेषः । व्युत्क्रमेणेति । न हि वाताहार-
त्वादधिको दम्भोऽभः कणव्रतम् । नापि ततोऽधिकं दाम्भिकत्वं मृगा-
जिनवसनमिति । व्युत्क्रमोक्तिस्तु प्रकृतस्य दम्भप्रकर्षप्रभावतिरस्कृतमु-
जानुशोचनमयनिर्वेदस्याङ्गं स्यादेवेति विध्ययुक्तत्वम् ।

अरे रामाहस्ताभरण भसलश्रेणिशरण

स्मरक्रीडाव्रीडाश्रमन विरहिमाणदमन ।

सरोहंसोच्चंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे

सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय केन्दुवदना ॥ २८४ ॥

अत्र विरहिमाणदमनेति नानुवाद्यम् ।

लभं रागावृताङ्गन्येत्यादि ॥ २८५ ॥

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ।

उद्यतस्य परं हन्तुं स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

यथाऽस्य जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥ २८६ ॥

अत्र पुंन्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति, तथाऽपि
तेषां तत्राप्रकृतत्वात्मकाशनं न कृतम् ।

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्भितिः ।

संनिधानादिबोधार्थम्

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते । तत्र कर्णादि-
शब्दाः कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये ।

यथा—

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥ २८७ ॥

अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।

आयुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥ २८८ ॥

अत्र कर्णश्रवणशिरःशब्दाः संनिधानप्रतीत्यर्थाः ।

नानुवाद्यमिति । अत्र किमित्यस्मत्प्राणान्दमयसीति विधौ वाच्ये प्राण-
दमनेत्यनुवाद उक्तः ।

पुंन्यञ्जनस्येति । इहान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थ एवाश्लीलः । पश्चाच्च पदवा-
क्येऽश्लीलपदभावः ।

पौनरुक्त्यापवादमाह—कर्णेति । शालिन इति । नरा इति शेषः । अत्र
कर्णेति । विलासनिर्वाहार्थं प्रतिनियतप्रतिदेशसंनिहितैर्भूषणैः प्रयोजन-
मिति तदर्थं प्रयुक्ता इत्यर्थः ।

विदीर्णाभिमुखारातिकराले संगरान्तरे ।

धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥ २८९ ॥

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वावगतये ।

अन्यत्र तु—

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ २९० ॥

इत्यत्र केवलो ज्याशब्दः ।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥ २९१ ॥

अत्र मुक्तानामन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

सौन्दर्यसंपत्तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।

षट्पदान्पुष्पमालेव काष्ठाऽऽकर्षति सा सखे ॥ २९२ ॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः । निरुपपदो हि मालाशब्दः

पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ ५८ ॥

न खलु कर्णावतंसादिवज्जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

अत्र धनुरिति । अन्यथा ज्याकिणचिह्नेन दोष्णेत्युक्ते नित्यनिधि-
दाकृष्टिकृतकिणवत्त्वं दोष्णोर्न प्रतीयते । दीर्घावेष्टेननापि किणचि-
ह्नोत्पत्तेः ।

अन्यत्रेति । आरूढत्वावगत्यभावे ।

मुक्ताशब्द इति । उत्प्रेक्ष्यमाणस्य स्तनकर्तृकस्य हासस्यातीव शुभ्रस्य
प्रतिपत्तये साधकतमस्य हारस्य केवलमुक्तालतावेष्टितत्वप्रतीत्यर्थमुक्त
इत्यर्थः ।

पुष्पेति । विदग्धबिलोभनक्षमकामिन्युपमानभावेन मालाया उपादान-
भावादुत्कृष्टपुष्पग्रथितत्वमवगमयतीत्यर्थः । पुष्पस्रजमिति । सामान्यपुष्प-
स्रजम् । त्यज करिकलभमेवबन्धं करिण्याः । अथ करिण्यन्दात्ताश्रूया-
वमतिः ।

स्थितेष्विति । प्रयुक्तेषु । काञ्चीत्यादौति । आदिपदानुष्टुकरमादि । संके-

जगाद् मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ॥ २९३ ॥

— इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ,
“गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं कचित्प्रयोगः कार्यः”

— इति न युक्तम् । युक्तत्वे वा—

चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजशेष न खिद्यते ॥ २९४ ॥

— इत्याद्युदाहार्यम् ।

रूपातेऽर्थे निर्हतोऽदुष्टता

यथा—

चन्द्रं गता पद्मगुणाम् भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरुयाम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंभ्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ २९५ ॥

अत्र रात्रौ पद्मस्य संकोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्पन्नत्वं
लोकप्रसिद्धमिति ‘न भुङ्क्ते’—इति हेतुं नापेक्षते ।

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां श्रुतिकदुप्रभृतीनां दोषाणाम् । यथा—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥ २९६ ॥

तव्यवहाराभ्यां हि शब्दार्थनिश्चयः क्रियते न यथाकथंचित्क्रियते ।
क्रियेति । मधुरमिति रूपेण । गतार्थस्येति । गदनस्य वाग्रूपत्वाद्वाचमिति
विशेष्यं गतार्थमित्यर्थः । पादाभ्यामिति । व्रजभित्त्युक्ते पादाभ्यामिति
लब्धमेव । परं यदुच्यते तच्चरणत्रेति विशेषणसिद्धये । विशेषणसिद्धि-
श्चात्र विशेष्यं विनाऽन्यथा न स्यादिति वाच्यमेव विशेष्यम् । इत्यादीति ।
युक्तत्वे वेति यदाऽभ्युपगमेन व्याख्यायते तदेत्याद्येवोदाहार्यं न पुनर्ज-
गदेत्यादि । क्रियाविशेषणत्वेनैव साध्यसिद्धेः । यदा त्वसूचया
व्याख्यायते तर्हि त्याद्युदाहार्यं न केवलं जगाद् मधुरामिति भावः ।

मृगेति । अद्राक्षीर्गवित्याह सुत्रामाणमित्यादौ श्रुतिकदुच्युतसंस्कृ-
त्वप्रयुक्तदोषाः । एवं सर्वत्र योज्यम् ।

वक्त्राद्यौचित्यवशादोषोऽपि गुणः कचित्कचिन्नोभौ ॥५९॥

वक्तृ-प्रतिपाद्य—व्यङ्ग्य—वाच्य—प्रकरणादीनां महिम्ना
दोषोऽपि कचिद्गुणः । कचिन्न दोषो न गुणः । तत्र वैयाकरणादौ
वक्तरि प्रतिपाद्ये च, रौद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये कष्टत्वं गुणः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

दीधीरुन्नेवीरुसमः कश्चिद्गुणवृद्धयोरभाजनम् ।

किम्पत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥ २९७ ॥

यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।

उपाध्यायं तदाऽस्मार्थं समस्पाक्षं च संमदम् ॥ २९८ ॥

अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरकणत्कङ्कण-

प्रायप्रेक्षितभूरिभूषणरवेराधोपयन्त्यम्बरम् ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्दमयनप्राग्भारघोरोल्लसद्-

व्यालोलस्तनभारभैरववर्णुर्दोद्धतं धावति ॥ २९९ ॥

वाच्यवशाद्यथा—

मातङ्गः किमु वलितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः

सारङ्गो महिषा मदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के ।

कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः

सिन्धुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥ ३०० ॥

अत्र सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः । प्रकरणवशाद्यथा—

रक्ताशोक कृशोदरी क नु गता त्यक्त्वाऽनुरक्तं जनं

नो दृष्टेति मुग्धैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।

उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदृष्टच्छद-

स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥ ३०१ ॥

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ।

कचिन्नेति । कचिन्न दोषो न वा गुण इत्यर्थः । कचिदिति । कानु-
बन्धो कानुबन्धश्च । ते इति । गुणवृद्धी ।

अन्त्रेति । नरुक्तैः क्रूरं कणतां कङ्कणप्रायाणां प्रेक्षितानां चलितानां
च भूषणानां रवैः । प्राग्भारः सेकः । अत्र रौद्रो रसो व्यङ्ग्यः ।
वचसीति । कष्टत्वं गुण इति योगः ।

कचिच्छिरसे न गुणो न दोषः । यथा—

शीर्णघ्राणारुघ्रिपाणीन्त्राणिभिरपघनैर्धर्मराव्यक्तघोषा-

न्दीर्घाघ्रातानर्धौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।

यर्माश्रोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-

र्दत्तार्घ्याः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणसः शीघ्रमहोविघातम् ॥ ३०२ ॥

अमयुक्तनिहतार्थो श्लेषादावदुष्टा । यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारबलयो गङ्गां च योऽभारयत् ।

यस्याऽऽहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नाममराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥ ३०३ ॥

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावमयुक्तनिहतार्थो ।

अश्लीलं कचिद्गुणः । यथा सुरतारम्भगोष्ठ्याम्—

“ ताम्बूलदानविधिना विमृजेद्वयस्याम् । द्वयर्थेः पदैः पिशुन-

येच्च रहस्यवस्तु ” इति कामशास्त्रस्थितौ ,

करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोहिते ।

उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥ ३०४ ॥

अथकथासु—

उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिधे ।

ल्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरहमेः कस्य जायते ॥ ३०५ ॥

शणैति । अपघनैरङ्गैरित्यत्रोपलक्षणे तृतीया । घटयति नवान्
करोतीत्यर्थः । उल्लाघयन् नीरुज्जीकुर्वन् । घृणानिघ्ना कृपासक्ता
निर्विघ्ना वृत्तिर्यस्य तथा ।

येन ध्वस्तेति । अनः शकटं । अभवेनासंसारेण । बलिं दैत्यं जित-
वान्यः कायः स पूर्वं सुधाहृतौ स्त्रीचक्रे । भुजंगहा कालियादिघाती ।
रबलयः शब्दब्रह्मलयः । अगं श्लीलं गां च क्षमाम् । शशिनं मन्यति यो
राहुस्तस्य शिरोहरः । अन्धका वृष्णयः । क्षयो निवासः । सर्वदः सर्व-
दाता । उमाधवपक्षे बलिजितो हरेः कायः पुरेष्वस्त्रीचक्रे । शशिवुक्तं
शिरः, हर इति नाम च यस्याऽऽहुः । अन्धको दैत्यः । करोति ।

तर्जन्यनाभिके श्लिष्टे मध्या पृष्ठस्थिता तयोः ।

करिहस्त इति श्लोकः । संवाधौ संघयोनी । ध्वजः पताका च चिह्नं
पुंलिङ्गं च । साधनं योनिरपि ।

निर्वाणवैरदहनाः प्रज्ञमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षताविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥ ३०६ ॥

अत्र भाष्यमङ्गलसूचकम् ।

संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना कचिन्मियतार्थप्रतीतिकृत्त्वेन व्याज-
स्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः । यथा—

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ ३०७ ॥

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञेत्वे सत्यप्रतीतं गुणः । यथा—

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-

त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥ ३०८ ॥

स्वयं वा परामर्शे यथा—

षट्पदधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

इदं विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥ ३०९ ॥

रक्तेति । रक्तं सानुरागं रक्तेन रुधिरं प्रसाधिताऽर्जिता मण्डिता
च भूर्यैः । विग्रहो वैरं वपुश्च । स्वस्थाः स्वर्गस्थाः कुशलिनश्च ।

पृथुकेति । पृथुकानां बालानामार्तस्वरा ये तेषां पात्रं पृथुनि कार्त-
स्वरस्य हेम्नः पात्राणि यत्र । भुवि उषितो भूषितोऽलंकृतश्च । विलसत्कै-
रेणुभिर्विलसद्भिः करेणुभिश्च । अत्र राजकविपक्षयोर्नियतार्थप्रतीती
व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वाद्गुणत्वम् ।

निर्विकल्प इति । भेदसंसर्गाभ्यां ज्ञानं विकल्पः ।

षडिति । इहापि ङ्गलासुषुम्णायन्धारीहस्तिजिह्वापूषासुयश्चाअलंबुसा-
कुम्भमृविवाताभितपोदशनाडीचक्रस्य मध्ये स्थित आत्मा यस्य ।
इतीति । इष्टक्रे । रूपं ज्योतिरादिरूप आकारः । सिद्धिर्भुक्तिमुक्तिरूपा ।

अथमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः । यथा—

फुल्लुकुरं कमलकूरणिहं वहन्ति
जे सिन्धुवारविट्वा मह बल्लहा दे ।
जे गालिदस्त महिसीदहिणो सरिच्छा
दे किं च मुद्धविअइलपसूणपुञ्जा ॥ ३१० ॥

अत्र कलमभक्तमहिषीदधिशब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्ती ।
न्यूनपदं कचिद्गुणः । यथा—

गाढालिङ्गनवामनीकुकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छीमञ्जितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद् माऽति मामलमिति सामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना बलीना नु किम् ॥ ३११ ॥

कचिन्न गुणो न दोषः । यथा—

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिष्टिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्वैमस्या मनः ।
तां हर्तुं विषुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥ ३१२ ॥

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं ' नैतद्यतः ' इत्येतैर्न्यूनैः पदैर्विशेष-
बुद्धेरकरणाच्च गुणः । उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं बाधत
इति न दोषः ।

ज्ञानेच्छाक्रियाद्याः शक्तयः । तासां न्यग्भावोद्भावनप्रभुः ।

मा मेति । मा मेत्यादिनिषेधपदेषु कदर्थयेत्यादिः काऽपि क्रिया
नास्तीति न्यूनत्वम् ।

उत्तरेति । पूर्वा तिष्ठेदित्यादिकां प्रतिपत्तिं बाधित्वा दीर्घं न सेत्या-
दिरुत्तरा नैतद्युज्यत इति विना प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः ।

१—पुष्पोत्करं कमलकूरनिभं वहन्ति ।

ये सिन्धुवारविट्वा मम बल्लभास्ते ॥

ये गालितस्य महिषीदधः सदृशस्ते ।

किं च मुग्धविचरिण्यलपसूनपुञ्जाः ॥

अधिकपदं कचिद्गुणः । यथा—

यद्भ्रानाहितमतिर्वहु चादुर्गर्भं

कार्योन्मुखः सलजनः कृतकं ब्रवीति ।

तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥ ३१३ ॥

अत्र विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

यथा वा—

वद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति ।

चित्रं चित्रमरोदीदाहेति परं मृते पुत्रे ॥ ३१४ ॥

इत्येवमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तारि ।

कथितपदं कचिद्गुणो लाटानुप्रासे, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये,
विहितस्यानुवाद्यत्वे च । क्रमेणोदाहरणानि—

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला साऽपि तवैवास्ति नान्यस्य ॥ ३१५ ॥

ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहि० घेप्पन्ति ।

रइकिरणानुग्गहिआइं होन्ति कमलाइं कमलाइं ॥ ३१६ ॥

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः । ३१७ ॥

पतत्प्रकर्षमपि कचिद्गुणः यथा—उदाहृते प्रागप्राप्तेत्यादौ । (३१८)

अन्ययोगेति । सन्न एव जानन्तीति भावः ।

हर्षेति । आदिशब्दाद्दाहेति श्लोकः ।

पौरुषेति । पौरुषलक्ष्मीरेव तव लक्ष्मीरिति व्याख्याने लाटानुप्रासः ।

पौरुषमेव कमलं यस्याः कमलाया इति व्याख्याने तु तात्पर्यमात्रभेदा-
भावाद्यप्युक्तमेव ।

तालेति । ताला तदा । जाला यदा । अत्रापरः कमलशब्दो विकसि-
तत्वादिगुणार्थान्तरवाची ।

प्रागिति । अत्र हि चतुर्थपादे नामदन्यस्य शंभौ भक्तिरेवोक्ता ।
सा च तत्प्रकर्षेणैव वक्तुं योग्या ।

१—‘ तदा जायन्ते गुणा यदा ते सदृश्यैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥ ’

समाप्तपुनराप्तं कचिन्न गुणो न दोषः, यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते । यथा, अत्रैव प्रागप्राप्तेत्यादौ ।

अपदस्यसमाप्तं कचिद्गुणः । यथा—उदाहृते रक्ताशोकेत्यादौ । (३१९)
गर्भितं तथैव यथा—

हृमि अवहत्थिअरेहो गिरङ्कुसो अह विवेअरहिओ वि ।

सिबिणे वि तुमस्मि पुणो पत्तिहि भात्ते ण पुत्तसिमि ॥ ३२० ॥

अत्र प्रतीहीति मध्ये वृद्धप्रत्ययोत्पादनाय ।

एवमन्यदपि लक्ष्यालक्ष्यम् ।

रसदोषानाह—

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ ६० ॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ ६१ ॥

अत्रैवेति । अयं भावः—भवत्वश्लिथिल इत्यादिना समाप्तेऽपि परशु-
वर्णने येनानेनेति वाक्यान्तरेण पुनस्तस्यैव वर्णनमारब्धं न दुष्टम् ।
वाक्यान्तरगतत्वेनोक्तत्वात् । विशेषणत्वेनोक्तौ तु दुष्टमेव यथा
नववयोलास्याय वेणुस्वन इत्यादौ ।

रक्तेति । अत्र विरहिवाक्ये दीर्घसमासता नोचिता । परं स्मिरःकम्पा-
बलोकात्कुपित इव विरहीति कुपितोक्तौ न दोषाय ।

तथैवेति । कचिद्गुण इत्यर्थः । हुमीति ।

भवाम्यपहस्तितरेषो निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।

स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि चिन्तां न मुष्णामि ।

विषमबाणलीलाकथागाथेयम् । स्मरं प्रति तारुण्योक्तिरेषा । रेषा
मर्यादा ।

कष्टेति । अनुभावोक्तौ विभावस्य कष्टेन व्यक्तिर्विभावोक्तौ चानुभा-

१—‘ अमामि अपहस्तितरेखो निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।

स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भात्ते न प्रस्मरामि ॥ ’

अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ ६२ ॥

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा—

सत्रीढा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे

सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे

पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥ ३२१ ॥

अत्र व्रीडादीनाम् ।

व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे

सोत्कम्पा भुजग निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे

इत्यादि तु युक्तम् ।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् । क्रमेणो-

दाहरणम्—

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।

नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥ ३२२ ॥

वस्य । व्रीडादीनामिति । स्वशब्दोपादानमिति योगः ।

रससामान्यविशेषभावाद्वैरूप्यमित्याह—स्वशब्देनेति । स्वशब्दो रस इति रूपः । वाच्यत्वमिति । वाच्यत्वं हि रसादेः स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्याद्विभावादिप्रतिपादनमुख्येन वा । पूर्वस्मिन्पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे विभावादिप्रतीतिरसादेरप्रतीतिप्रसङ्गः । न च केवलशृङ्गारादिशब्दान्विते विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये यनागपि रसवत्त्वप्रतीतिर्यथा शृङ्गारहास्यकरुणा इत्यादौ । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादेर्न त्वभिधेयत्वं कथञ्चिदिति स्वशब्दवाच्यता दोष इत्यर्थः । एवं द्वितीय एव पक्षो न्याय्यः । एतेन शृङ्गाराद्याः शब्दाः शृङ्गारादेर्वाचका इत्युद्घाटनं निरस्तम् ।

तामिति । भुजमूलं कक्षा । तत्र जनैर्या लोचयते तां तथा ।

आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-

व्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् ।

पश्येष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः

शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥ ३२३ ॥

स्थायिनो यथा —

संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।

टण्टकारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥ ३२४ ॥

अत्रोत्साहस्य ।

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-

दिब्यण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

लीलाशिरांशुकनिवेशविशेषकटुप्ति-

व्यक्तस्तनोन्नातिरभून्नयनावनौ सा ॥ ३२५ ॥

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावना अनुभावपर्य-

वसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना ।

परिहरति रतिं मतिं लुनीने स्वलति भृशं परिवर्तते च भूयः ।

इति चत विषमा दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥ ३२६ ॥

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात्का-

मिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

अभिषिक्तः । न्यस्तः । व्यक्त इति । पुलकादिनेति शेषः ।

संप्रहार इति । रणे शस्त्रैर्वै घातास्तेषां झणत्कारैरित्यर्थः । यत्रापि स्वशब्दनिवेदितत्वं विभावादिभिः प्रतिपादितत्वमप्यस्ति तत्रापि विभावादिमुखेनैव रसादिप्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूयते ।

लीलेति । लीलया शिरस्यंशुकस्य निवेशविशेषेण या कटुप्तिस्तथा । रूपा इति । शशिकान्तिदिक्स्त्रीरूपाः । अनुभावेति । शृङ्गारी चेद्युवा, संभवन्ति तदाऽनुभावाः । शान्तश्लेष संभवन्ति तं प्रति विभावानाम- किञ्चित्करत्वादिति शृङ्गारितसंदेहे सन्तो विभावा लीलादिष्वनुभावेषु न पर्यवस्यन्ति । नापि वियदलिमलिनेत्यादिवदत्र विभावस्यासाधारणतयाऽन्यतमाशेषहेतुः किमपि पदमस्ति ।

प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं

प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं

न मुग्धे मत्प्रेतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥ ३२७ ॥

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो
विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचार्युपात्तः ।

णिहुभ्रमणमि लोअणवहमि पडिए गुरूण मज्झमि ।

सअलपरिहारहिअआ वणगमणं चेअ महइ बहु ॥ ३२८ ॥

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानय-
नव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेत्, न दोषः ।

दीप्तिः पुनः पुनः, यथा कुमारसंभवे रतिविलासे ।

अकाण्डे प्रयनं यथा—

वेषीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरसंक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह
दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ।

प्रतिकूलस्येति । कालो मृगचलः प्रयातः प्रयात एव न पुनरती-
त्यादिवैराग्यकथाभिः प्रियाप्रसादनं निर्विण्णस्येव कस्यार्पीति शृङ्गा-
रप्रतिकूलत्वं शान्तस्य । विभाव इति । एतेन विभावप्रातिकूल्यं शान्तशृ-
ङ्गारयोर्व्यभिचारिप्रातिकूल्यं च । शान्तं प्रति निर्वेदस्य व्यभिचारिस्त्वं
परमतेन स्वमतेन तु विचार्यम् । एवं शृङ्गारवीरभक्तयोर्वीरभयानकयोः
शान्तरौद्रयोरपि विभावादिप्रातिकूल्यं ज्ञेयम् ।

णिहुअइति ।

निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरूणां मध्ये ।

सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति बधूः ॥

निभृतरमण उपपतिः । वनगमनं संकेतगृहम् ।

दीप्तिमेति । उपभुक्तो हि रसः स्वसामग्रीलम्बपोषः पुनः पुनः परा-
मर्शेन म्लायति मालतीमालेव । धाराप्राप्ते हि रसे तदधिष्ठानां तत्पर-
वशानामुक्तिरल्पीयस्येव निर्यातीत्यर्थः ।

संक्षय इति । भीष्मादिवीरकक्षाणाम् ।

अकाण्डे छेदो यथाः—

वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे
“ कङ्कणमोचनाय गच्छामि ”—इति राघवस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम् । यथा हयग्रीववधे
हयग्रीवस्य ।

अङ्गिनोऽननुसंधानं यथा—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्या-
गमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीररौद्रशृङ्गारशान्त-
रसप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः, उत्तमम-
ध्यमाधमाश्च । तत्र रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योच्चमप्रकृतिवदिव्ये-

हयग्रीवेति । विपक्षोत्कर्षेण मूलनायकस्य विष्णोर्महोत्कर्ष इति
साधिवदमिति । तस्मादित्थं वाच्यम् । तथा हि कादम्बर्यी रूपविलासे-
त्यादिना महाविप्रलम्भबीजमुपक्षिप्य तदनुपयोगिनामटवीशबरेशाश्रम-
मुनिपुरीनृपादीनां, हर्षाख्यायिकां वा जयति ज्वलदित्यादिना हर्षोत्क-
र्षवद्विजयबीजेऽनुपयोगिवाणान्वयस्य वर्णनम् । तदित्थं महाकवयोऽप्य-
न्यद्वीजमुपक्षिप्य तदसंगतशृङ्गाराङ्गभूततत्तद्रूपवनविहारपुष्पावचयजल-
केल्यादीनां प्रस्तुतरसतिरस्कारिणीं वर्णनां कुर्वन्तो दृश्यन्त इति त-
एवात्र तत्त्वज्ञाः ।

विस्मृतिरिति । अनुसंधानं हि सहृदयतायां सर्वस्वम् ।

प्रकृतय इति । स्वभावाः । धीरोदात्तेति । धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः ।
धीरोदात्तादित्रयेऽपि क्रमेण रौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधान्येऽप्यवश्यंभावि-
त्वादुत्साहस्य वीररसप्रधान्यमपि बोध्यम् । ततो वीररौद्राभ्यां वीर-
शृङ्गाराभ्यां दानधर्मवीरशान्ताभ्यां प्रधाना धीरोदात्तादयः स्युः ।
दिव्यादिप्रकृतित्रिकस्य प्रत्येकमुत्तममध्यमाधमभेदत्वेन त्रिधात्वे सति
नवधात्वम् । नवभेदानामपि प्रत्येकं धीरोदात्तादित्वेन चतुर्धात्वे षट्-
त्रिंशद्भेदत्वम् । अदिव्योत्तमेति । अदिव्या मानुषी सा चासावुत्तमप्रकृति-
श्चेति सा तथा । अभिनेयानभिनेययोः काव्ययोर्यथोच्चमप्रकृतिराजा-
देरुत्तमस्त्रीभिः सहाग्राम्यं संभोगविप्रलम्भवर्णनं तथैव दिव्येषु । संभो-
गश्च न सुरतात्मैवैको यावदन्योऽपि मिथोदर्शनादिको ग्राह्यः । एवं
हास्यादावप्यौचित्यं वाच्यम् । दिव्येषु रतिर्वर्ण्यत्वेन सामान्येनोक्ता ।

ष्वपि । किं तु रतिः संभोगशृङ्गाररूपा, उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स वल्लिर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ३२९ ॥

इत्युक्तवद्भ्रुकुट्यादिविकारवर्जितः क्रोधः सद्यःफलदः स्वर्ग-
पातालगगनसमुद्रोलङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव । अदिव्येषु तु
यावदवदानं प्रसिद्धमुचितं वा, तावदेवोपनिबद्धव्यम्, अधिकं
तु निबध्यमानमसत्यप्रतिभासेन ' नायकवद्वर्तितव्यम्, न प्रति-
नायकवत्—' इत्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषूपभयथाऽपि ।
एवमुक्तस्थौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामप्यन्यथाव-
र्णनं विपर्ययः । तत्रभवन्भगवन्नित्युत्तमेन नाथमेन, मुनिप्रभृतौ न
राजादौ, भट्टारकेति नोत्तमेन राजादौ, प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वा-
च्यम् । एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितभे-
वोपनिबद्धव्यम् ।

उत्तमदेवतादिविषयत्वेनापि सा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—किं त्विति । अनु-
चितमिति । आस्वादकानां हि यत्र चमत्काराविघातस्तदेव रससर्वस्वम् ।
आस्वादायत्तत्वात् । पित्रोः संभोग इवैतद्वर्णने लज्जादि न तु कश्चिच्चम-
त्कार इत्यर्थः । यथा कुमारसंभवेऽष्टमसर्गे । क्रोध इति । भ्रुकुट्यादिविका-
रवांस्त्वदिव्येष्वेव । अवदानमिति । सान्तिशयं कर्म । अधिकमिति । अयं
भावः—स्वःपातालगगनाभिलङ्घनादिकमदिव्यस्य वर्ण्यमानमसंभाव्य-
तयाऽलीकमिति चिन्तयन्तो विनेया उपदेश्यस्य चतुर्वर्गोपायस्याप्यली-
कतां कल्पयन्ति सर्वमिदं शास्त्रोक्तममंवद्धमिति । उभयथाऽपीति । रामपाण्ड-
वादौ दिव्यादिव्यसंबद्धं वाच्यमित्यर्थः । न मुनिप्रभृताविति । वाच्य-
मिति योगः । प्रकृतिविपर्ययापत्तोरिति हेतुः । देशेति । विश्वं विश्वैक-
देशाश्च देशः । एकद्वित्रिसप्तचतुर्दशैकविंशतिविश्वानि स्युः । स्वर्गमर्त्य-
पातालमहर्जनस्तपःसत्यैः सप्तभिश्च वायुस्कन्धैः सप्तभिश्च पातालैर्विशेषवि-
वक्षायामनेकत्वं सामान्यविवक्षायां त्वैक्यम् । तत्र भूमध्ये जम्बूद्वीपशा-
ल्मलिकुशक्रौञ्चशकपुष्करारूपाः सप्त द्वीपाः । अष्टादशेत्येके । एकस्य-
यश्चत्वारः सप्ताब्धयो वेत्यादिकविप्रसिद्धया सर्वं घटते । कालः काष्ठा-
मुहूर्तयामादिनरात्रिपक्षमागर्तुवर्षादिभेदभिन्नः । वयः शैशवादिक् ।

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा—

कर्पूरमञ्जर्या नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमना-
दृत्य बन्दिवर्णितस्य तस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

“ ईदृशाः ” इति नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादि-
वर्णनम् । उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसमङ्गस्य कारणम् ।

औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥ इति ।

इदानीं कचिदोषा अप्येते—इत्युच्यन्ते—

न दोषः स्वपदेनोक्ताऽपि संचारिणः कचित् ।

यथा—

आत्सुक्येन कृतत्वेन सहभुवा व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

सरोहन्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥३३०॥

अत्र आत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथाप्रतीतिकृत् । अत
एव “दूरादुत्सुकम्—”(३३१) इत्यादौ व्रीडाद्यनुभावानां विचलि-
तत्वादीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसाप्रसरणादिरूपस्य तथा-
प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम् ।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ ६३ ॥

बाध्यत्वेनोक्तिर्न परमदोषः, यावत्प्रकृतरमपरिपोषकृत् ।

जातिः स्त्रीपुंसादिका ब्राह्मणत्वादिका वा । आदिशब्दाद्विश्रावित्तकुलाद-
यः । व्यवहारादीत्यादिशब्दादाकारवचनादयः । व्यवहारादिति देशादिभिः
प्रत्येकं योज्यम् । तेन देशविशेषादेरौचित्येन निबन्धः कार्य इत्यर्थः ।
एवं कालादौ योज्यम् । तस्येति । वसन्तस्य ।

एत इति । दोषा इत्यर्थः । न तयेति । यथौत्सुक्यनामा संचारी
साक्षात्स्वपदेनोक्तश्चमत्कारकारी न तथा तदनुभावश्चिन्तादिरूपश्चमत्का-
रीति स्वशब्देनौत्सुक्यनामा संचारी प्रोक्तः । व्रीडादीति । व्रीडाहर्षको-
पास्तथा प्रसादास्तदनुभावा विबलनस्फारणारुणत्वाश्चित्भ्रूलतात्वबाष्पा-
म्बुपूर्णस्वरूपाः । तथा प्रतिपत्तीति । चमत्कारकारित्वाभावादित्यर्थः ।

यथा—काकार्यं शश्वलक्ष्मणः क च कुलम्—इत्यादौ ।

अत्र वितर्कादिषूद्रतेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृत-
रसपरिपोषः ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ३३२ ॥

इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धत्वम् ।

सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।

किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥ ३३३ ॥

इत्यत्राऽऽद्यमर्थं बाध्यत्वेनैवोक्तम् । जीवितादप्यधिकमपाङ्गभङ्ग-
स्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धतद्गुणोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्पाति ।

न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिस्तदङ्गप्रतिपत्तेः । न तु विनेयोन्मु-
खीकरणमत्र परिहारः । शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात् ।
नापि काव्यशोभाकरणम् । रसान्तरादनुप्रासमात्राद्वा तथाभावात् ।

काकार्यमिति । अत्र वितर्कात्सुखे मतिस्मरणे शङ्कादन्ये धृतिचिन्तने
मिथो बाध्यबाधकतया भवन्ती चिन्तायामेव विश्राम्यन्ती परमास्वाद-
स्थानम् ।

पाण्डु क्षाममिति । रसौ पारदस्नेहौ । क्षेत्रियरोगः क्षयरोगो जारश्च ।
न विरुद्धत्वमिति । पाण्डुतादयो हि क्षयरोगजा जारचिन्तोत्थाश्च मृत्यवे
भवन्तीति करुणविप्रलम्भयोः समाः ।

सत्यमिति । अत्र शृङ्गारविभावप्रतिपादकं पूर्वार्धं बाध्यत्वेनैवोक्तं न
तु शिष्यौन्मुख्यार्थं काव्यशोभार्थं वा । ध्वनिकारस्तु शिष्यौन्मुख्यार्थ-
त्वकाव्यशोभार्थत्वाभ्यां शान्तशृङ्गारयोर्विरोधं परिहरति । शृङ्गारादि
काव्यं चारु स्यान्मृदुमतयश्च नपाद्या झगित्यभिमुखीकृताः शान्ते सुखं
स्थाप्यन्ते । तदसत् । अनयोर्नैरन्तर्यस्य भरतेन निषिद्धत्वात् । प्रसिद्धेति ।
प्रसिद्धेन तेनाधिकत्वाख्येन गुणोपमानता । तयोपात्तमस्थिरत्वं कर्तुं
शान्तं पुष्पाति । यद्वा प्रसिद्धः स आधिक्याख्यो गुणो यस्य प्रस्तावा-
दपाङ्गभङ्गस्य स तथा । स उपमानं यत्र यस्य वा तत्प्रसिद्धतद्गुणोप-
मानम् । तस्य भावस्तथा । तयोपात्तम् । प्रस्तावाज्जीवितं द्वितीयार्धं वा
कर्तुं । तदङ्गेति । शृङ्गाराङ्गणाम् । रसान्तरादिति । अत्रोक्तशान्ताख्यरसात् ।
मात्रादिति । मत्ताङ्गनेत्यादिरुपात् । तथेति । गुम्फशोभाभावादित्यर्थः ।

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः ॥ ६४ ॥

वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवृत्तयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम् । यथा नागानन्दे, शान्तस्य जीमूत-
बाहनस्य ' अहो गीतम् अहो वादित्रम् ' इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निवृद्धः ।

न परं प्रबन्धे, यावदेकास्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधिना विरोधो निवर्तते । यथा—

भूरेणुदिग्धाक्षवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।

गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनास्त्रिष्टभुजान्तरालाः ॥ ३३४ ॥

सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादृकूलैः ॥ ३३५ ॥

विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानाः ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥ ३३६ ॥

अत्र बीभत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः ।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्ता यौ तैः न दुष्टौ परस्परम् ॥ ६५ ॥

प्रतिपक्षेति । अन्यस्थानाद्विरुद्धमिति तात्पर्यम् । न तु प्रतिपक्षो भीरुरिति निश्चयः कापि । प्रतिपक्षस्य धीरोद्धतस्यापि रावणादेः प्रसिद्धत्वात् । रसान्तरमिति शेषः ।

निवेशित इति । एतेन विरोधो निवृत्तः । वीराः स्वदेहानित्यादिनो-
त्सवाद्यवगत्या कर्तृकर्मणोः समस्तवाक्यानुयायिनया प्रतीतिरिति मध्य-
पाठाभावेऽपि सुतरां वीरस्य व्यवधायकता । स्वदेहानित्यनेन चैकत्वा-
यिमानादाश्रयैक्यम् । अन्यथा विभिन्नविषयत्वे को विरोध इत्यर्थः ।
नन्वत्र रतिजुगुप्से एव वीरं प्रति संचारीभूते लक्ष्येते । न तु शृङ्गारबीभत्स-
रसौ । तथाऽपि प्रकृतोदाहरणं युज्यत एव । रतिजुगुप्सापोषितत्वाद्रसयोः ।

साम्येनेति । न दुष्टत्वम् । द्वौ विरुद्धावङ्गित्वे दुष्टौ नाङ्गतायाम् ।
सा चाङ्गता सहजाऽऽरोपजा वा । तत्र येषां सहजा तेषां तावदुक्तावविरोध
एव । यथा विप्रलम्भे तदङ्गनां व्याध्यादीनाम् । ते हि निरपेक्षभाव-

यथा—

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ ३३७ ॥

एतद्भूतभ्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्वधूरभिदधौ ।

अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि करुणं परिपोषयति ।

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि

मोहनिभसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।

दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा

जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ ३३८ ॥

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा
जिनस्य । यथा वा परः शृङ्गारी तदवलोकनात्सस्पृहस्तद्वदेत-
ददृशो मुनय इति साम्यविवक्षा ।

तया सापेक्षभावाविरोधिन्यापि करुणे सर्वथाऽङ्गत्वेन दृष्टाः । यथा भ्रमि-
मरतिमलसेत्यादि । आरोपिताङ्गता यथा—

लीलापञ्चकशाघातैः कान्ताभिः कोऽपि हन्यते ।

इति । अत्र हन्यत इति रौद्रानुभावानां रूपकबलादागोपितानां चोर-
वदित्यनुक्तेस्तदनिर्वाहादेवाङ्गत्वम् । इयं चान्याङ्गता यदाऽधिकारित्वात्म-
धान एकस्मिन्काव्यार्थे रसौ भावौ वा मिथो विरुद्धावङ्गतां यातस्त-
त्रापि न दोषो यथा क्रामन्त्य इति । पराङ्गत्वेऽपि कथं विरोधिनोरवि-
रोध इति चेदुच्यते । विधौ विरुद्धसमावेशो दुष्टो नानुवादे । यथैही-
त्यादि । न ह्यत्र विधिस्तदैतयोरपि हि न विरोधः । अयमिति । अत्र
स्मर्यमाणः शृङ्गारः करुणस्य प्रकृतस्य विरुद्धोऽपि पोषकः । यतः स्व-
भावमुभयं वस्तु शोच्यतां गतं प्रागवस्थाभाविभिर्विलासैः स्मर्यमाणै-
र्यादं शोकं जनयति ।

दन्तेति । स्वडिग्भभक्षगप्रवृत्तिसिंहिकायाः स्वाङ्गं ददतो बौद्धस्य
केनापि चाटु क्रियते । पुलकोद्भेदः परार्थसंपादनसुखाभ्याम् । रक्तम-
सृगनुरक्तं च । मुनयश्चोद्धोषितस्मरावेशाश्चेति विरोधः । जातस्पृहैरिति ।
वयमप्येकदा कृपालवो भविष्याम इति भावः । पर इति । श्लो-
कोक्तः कामिव्यतिरिक्तः । तद्वेति । कामिनं तक्षते क्षणात् । एत-
द्वेति । एतेषां जिनदन्तक्षतादीनां दर्शनेन । साम्येति । अयं

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः

पादैः पातितयावकैरिव पतद्वाष्पाम्बुधौताननाः ।

भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना

दावामिं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्दिवाहा इव ॥ ३३९ ॥

अत्र चाटुके राजविषया रतियो प्रतीयते तत्र करुण इव

शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः । यथा—

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ ३४० ॥

अत्र, एहीति क्रीडन्ति, गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयो-
रागमनगमनयानं विरोधः ।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं

गृह्णन्केशेष्वपाम्बुधरणनिपतिनां नेक्षितः संभ्रमेण ।

आलिङ्गन्त्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवाऽऽर्द्रापराधः स ददतु दुरितं शंभवो वः शराग्निः ॥ ३४१ ॥

इत्यत्र त्रिपुराणिप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम् । तस्य तु

शृङ्गारः । तथाऽपि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गत्वेव । अथवा

भावः—यथा कोऽपि मनोरथशताप्तप्रेयसीरितकाले जातपुलक-
स्तथा त्वं परार्थकरणाय स्वाङ्गदान इति विरुद्धेन शृङ्गारेण शान्तः
पोष्यत एव । यत्र तु नैवं तत्र दोष एव । यथा राममन्मथशरेण ताडि-
तेति । अत्र प्रकृतस्य करुणस्य विरुद्धः शृङ्गारो न तदेव कुरु मा
कार्पीरितिवदेकदा प्राधान्यरूपांऽपि त्वन्याङ्गन्तारूपोऽनुवादः । अन्या-
ङ्गन्ता च क्रीडनापेक्षया । यदेवेहीत्यादि ब्रूयात्तदेव गच्छेत्यादि ब्रूया-
त्तदा विरोधः स्यात् । सामग्रीविशेषगतत्वेन भावानां वा विरोधाविरोधौ
न स्वभावेन । भिन्नदेशयोः शीतोष्णयोरपि विरोधाभावात् । न च
रसेषु विध्यनुवादौ न स्यातामिति वाच्यम् । तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युप-
गमात् । वाक्यार्थस्य च वाच्यस्य यौ विध्यनुवादौ तौ तदाक्षिप्तानां
रसानामपि भवतः । अनुद्गमानविभावाद्याक्षिप्तत्वाद्रसानामनुद्गमानतेति
यावत् ।

प्रभावातिशयस्येति । रतौ विश्रान्तिरिति । तस्येति । करुणस्य । तत्पो-
षकशृङ्गारस्यापि रतावेव विश्रान्तिरित्यर्थः । अथ वेति । पूर्वस्मिन्पक्षे
करुणं पुण्यमपि शृङ्गारः प्रभावातिशयेऽङ्गभावगमनादविरोधी प्रोक्तः ।

प्राग्यथा कामुक आचरति स्म, तथा शरागिरिति शृङ्गार-
रपोषितेन करुणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते । उक्तं हि—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥ इति ।

प्राक्प्रतिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधः, नाप्य-
ङ्गान्ङ्गिभावो भवतीति रसशब्देनात्र तत्स्थायिभाव उपलक्ष्यते ।
इति श्रीकाव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः ॥ ७ ॥

अधुना तु स शृङ्गारः करुणस्यैवाङ्गन्तां गतो न विरोधीति । तथा
हि—करग्रहणासहनादिनेर्ण्याशृङ्गारवृत्तान्तः स्मर्यमाणः संप्रति विरु-
द्धतया शोकविभावतां प्रकृष्टां यातीति वाक्यार्थभूतकरुणो विरुद्धेनापि
शृङ्गारेण पोष्यते । परतस्तु शृङ्गाररपोषितेन करुणेनात्र मुख्य-
एव प्रभावातिशये उद्भूतबलः क्रियत इत्यर्थः । गुण इति । शृङ्गारेण
कृतसंस्कारो गुणः करुणो रसः । प्रधानं प्रभावातिशयम् । तथेति ।
कृतसंस्कार इत्यर्थः । प्रधानस्य भूयस उपकाराय स्यादिति भावः ।
रसस्येति । करुणस्य । रसान्तरेणेति । शृङ्गारेण । रसशब्देनेति । अङ्गिन्य-
ङ्गत्वमाप्तावित्यत्राङ्गिनि रस इत्युक्तम् । तत्र शब्देन स्थायी रत्यादि-
र्वाच्यः । तथैव चाङ्गितयोदाहृतः । तथाऽङ्गत्वमाप्तौ रसौ न दुष्टाविन्यु-
क्तम् । ततोऽप्राधान्यादेव शृङ्गारकरुणयोः स्थायिनौ रतिशोकारूपा
ज्ञेयौ । यत्रापि समप्राधान्येनानेकस्य रसस्य भावस्य न्यासो यथा—

‘ एकत्तोरुय इपिया अष्णत्तो समरतूणनिग्धोसो ।

णेहेण रणरसेणयभडस्स दोलाइअं हिअअं ॥ ’

इत्यादौ रत्युत्साहयोः, मात्सर्यमुत्सार्येत्यादौ रतिमेमयोः । अत्राप्यु-
च्यते—न हि द्वयोः समप्रधानयोर्मिथोऽनुपकारकयोरेकवाक्यत्वं युज्यते ।
तस्मादेकत्र भटस्येत्युक्तिबलाद्वीर एव विश्रान्तिः । न हि समरतूर्यनादे
भटाः समरालसाः स्युः । अन्यत्र तु चिरंतनरतिवासनाया हेयत्वेनोपा-
दानात्समैकपरत्वमार्याः समर्यादमित्युक्तिबलात् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

इति काव्यप्रकाशसंकेते सप्तमोल्लाससंकेतः समाप्तः ॥

अथाष्टमोऽल्लासः ।

एवं दोषानुक्त्वा गुणालंकारविवेकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवाऽऽत्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ ६६ ॥

आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाऽऽकारस्य तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् । क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याऽऽकारमहच्चादेर्दर्शनादाकार एवास्य शूर इत्यादेर्व्यवहारादन्यत्राशूरेऽपि वितताकृतित्वमात्रेण शूर इति, क्वपि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेणाशूर इति, अविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति तद्वन्मधुरादिव्यञ्जकसुकुमारादिवर्णानां मधुरादिव्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादिरसोप-

वाणी काव्यप्रकाशस्य गुणतत्त्वविवेकिनी ।

संकेतेनैव घटते यदि कस्यापि धीमतः ॥

ये रसस्येति । रसोऽङ्गी । वाच्यवाचकावङ्गम् । अचलेति । एतेन काव्ये गुणानामवश्यं भावः । तथा हि । अनलंकाराऽपि वाक् सगुणा रोचते । यथा—यः कौमारहर इत्यादौ । निर्गुणा तु सालंकाराऽपि न रोचते । यथा—

स्तनकर्परपृष्ठस्था वर्जिनी छन्दमण्डका ।

वियोगाग्न्यूष्मणा पक्वाः कन्दुकिन्येव ते स्त्रिया ॥

न वर्णानामिति । उत्कर्षहेतव इति शेषः । रसस्यैव चेन्माधुर्यादि तत्कर्षं मधुरौजस्विप्रसन्ना वर्णा इति प्रतीतिरत आह—क्वचित्त्विति । शौर्यादीति । शौर्यादिसंयुक्तस्याऽऽकार एव यथा शौर्यमुपचारात्तद्व्यञ्जके काये व्यवहियते तथा वर्णानां मधुरादिरसव्यञ्जकानां माधुर्यादीति भावः । मधुरादीति । शृङ्गारार्दिमधुरो रसो वीरादिस्त्वमधुरः । सौकुमार्यादीति । माधुर्यादिविरहेऽपि गुम्फस्य मृदुत्वादिमात्रेण माधुर्यादि व्यवहरन्तीत्यर्थः ।

करणानां तेषामसौकुमार्यादेरमाधुर्यादि, रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीति-
बन्ध्या व्यवहरन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्व-
र्णैर्व्यज्यन्ते न तु वर्णमात्राश्रयाः । यथैषां व्यञ्जकत्वं तथो-
दाहरिष्यते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ ६७ ॥

ये वाचकवाच्यलक्षणाङ्गनतिशयमुखेन मुख्यं रसं संभविन-
मुपकुर्वन्ति ते कण्ठाद्यङ्गनामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपका-
रका हारादय इवालंकाराः । यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्य-
मात्रपर्यवसायिनः । क्वचित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति । यथाक्रम-
मुदाहरणानि—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥ ३४२ ॥

इत्यादौ वाचकमुखेन

मनोरागन्तीत्रं त्रिषमिव त्रिसर्पन्त्यविरतं

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो

न मां त्रातुं तातः पभवति न चाम्बा न भवती ॥ ३४३ ॥

इत्यादौ वाच्यमुखेनालंकारौ रसमुपकुरुतः ।

तेषामिति । वर्णानाम् । बन्ध्या इति । वामनाद्याः । समुचितैरिति । योग्य-
त्वेनोक्तैः । न त्विति । रसाश्रया एव गुणा इत्यर्थः । एषामिति । वर्णानाम् ।
शरीरिणोऽपीति । आत्मनोऽपि । उक्तीति । शब्दार्थवैचित्र्य एव विश्रान्ताः ।
क्वचित्त्विति । जातुचिदित्यस्य व्याख्या ।

अपसारयेति । अत्रोद्दीपनविभावा वर्धिष्णुतया विद्वेष्यत्वेनोक्ताः । मन
इति । मनोरागः कामजः । भवती सखीत्यर्थः । रसमिति । एकत्र कोम-
लानुप्रासोऽन्यत्र तु मालोपमेति शब्दार्थालंकारौ विमलम्भमुत्कर्षयतः ।
रसाभावे तूक्तिवैचित्र्यविश्रान्तिदृष्टान्तः पष्ठोल्लासोक्तत्वात्पुनर्नोक्तः ।

चित्ते विहट्टदि णं टुट्टदि सा गुणेसु
 सज्जासु लोट्टदि विसट्टदि दिम्भुहेसु ।
 वोल्मि वट्टदि पवट्टदि कव्ववन्धे
 झाने ण टुट्टदि चिरं तरुणी तरट्टी ॥ ३४४ ॥
 इत्यादौ वाचकमेव ।

मित्रे कापि गते सरोरुहवने वद्धानने ताम्यति
 क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम् ।
 चक्राह्वेन वियोगिना विसलता नाऽऽस्वादिता नोज्झिता
 कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥ ३४५ ॥
 इत्यादौ वाच्यमेव न तु रसम् । अत्र विसलता जीवं रोद्धुं न क्षमेति
 प्रकृताननुगुणोपमा ।

एष एव च गुणालंकारप्रविभागः । एवं च समवायवृत्त्या
 शौर्यादयः संयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालंकाराणां
 भेदः । ओजःप्रभृतीनामनुप्रासांपमादीनां चोभयेषामपि समवाय-
 वृत्त्या स्थितिरिति गडुलिकाप्रवाहेणैषां भेद इत्यभिधानमसत् ।

चित्त इति । विहट्टदि निखाता भवति । ण टुट्टदि न न्यूनतामेति विस-
 ट्टदि विकसति । तरट्टी प्रौढा । मित्र इति । स्थानद्वयेऽप्यत्र क्रमात्परुषा-
 नुप्रासोपमालंकारौ शब्दमर्थं चापकुर्वतो न प्रकृतं सन्तमपि विप्रलम्भं रसम् ।
 रोद्धुं नेति । अतिसूक्ष्मत्वाज्जीवस्य । अत्र विप्रलम्भे जीवनिर्गमस्यापि वर्णनी-
 यत्वात्प्रकृतरसस्याननुगुणोपमा । एष इति । योऽस्माकं मतः । एते
 शौर्यादिहारादिकस्थानीया गुणालंकारा इति । अभिधानमिति । शब्दार्था-
 लंकाराणां गुणवत्समवायेन स्थितिरिति भामहवृत्तौ भट्टोज्झटेन भणनम-
 सत् । तथा हि-शृङ्गारादिरसे गुम्फे प्राच्यस्यालंकारस्योत्थापनेऽन्यस्य
 च स्थापने गुम्फस्य न दोषो नापि पोषः । न किञ्चिद्वा स्थाप्यते त-
 थाऽपि न दोषः । तथाऽर्थालंकारस्योत्थापनेऽन्यस्य स्थापने स्वोक्तं यथा-

१—चित्ते विधट्टते न वृद्धति सा गुणेषु
 शय्यासु लुठति विकसति दिङ्मुखेषु ।
 वचने वर्तते प्रवर्तते काव्यवन्धे
 ध्याने न वृद्धति चिरं तरुणी प्रगल्भा ॥

यदप्युक्तम्—काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेत-
वस्त्वलंकारा इति । तदपि न युक्तम् । यतः किं समस्तैर्गुणैः
काव्यव्यवहार उत कतिपयैः । यदि समस्तैः, तत्कथमसमस्तगुणा
गौडी पाञ्चाली च रीतिः काव्यस्याऽऽत्मा । अथ कतिपयैः, ततः

अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नल्लसत्येष धूमः ॥ ३४६ ॥

इत्यादावोजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां मुधाम् ॥ ३४७ ॥

इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकां गुणनिरपेक्षां काव्यव्यवहारस्य
प्रवर्तकौ ।

इदानीं गुणानां भेदमाह—

माधुर्योजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

सतामपि महाद्वेषः स्यादेकगुणजीविनाम् ।

वैमुख्यमेकमालायां यथा सुमनसां मिथः ॥

यथा च—न किं सुमनसां मिथः । शब्दालंकारस्योत्थापने एवमेव
स्वोक्तं यथा—

दुष्टः सुतोऽपि निर्वास्यः स्वामिना नयगामिना ।

ग्रहपङ्क्तेर्ग्रहाधीशः शनिमन्ते न्यवीविशत् ॥

यथा च—विभुना नयशालिना । एवमलंकारान्तरेष्वपि ज्ञेयम् ।
गुणानां तु नैषा युक्तिः । तत्रैव गुम्फे माधुर्यमुत्सार्य ओजोन्यासे दोष-
प्रसङ्गात् । असमस्तेति । वैदर्भी तु सर्वगुणा । वामनमतमदः । अद्रावत्रेति ।
अत्र वाक्य उक्तिमात्रमेव न वैचिञ्च्यम् । तत ओजःप्रभृतिषु गुणेषु
सत्स्वपि न काव्यव्यवहारः । स्वर्गेति । वरवर्णिनी स्त्री । अत्र स्फुटस्य
कस्यापि गुणस्यानुपलम्भेऽपि काव्यत्वम् । स्वर्गप्राप्तिरूपहेतुसामग्र्ये
सत्यपि दिव्यदेहरूपकार्यस्यानुक्तेर्विशेषोक्तिः । पूर्वदेहत्यागाभावेऽपि
स्वर्गाप्तिफलस्योक्तेर्विभावनाऽपि । न्यक्करोतीति व्यतिरेकः । गुणनिरपेक्षा-
विति । अतिस्पष्टत्वादिति भावः ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥ ६८ ॥

शृङ्गारे (अर्थात्) संभोगे । द्रुतिर्गलितत्वमिव । श्रव्यत्वं
पुनरोजःप्रसादयोरपि ।

‘ करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥ ६९ ॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तमन्वजनकमोजः ।

शृङ्गार इति । शृङ्गाराङ्गे हाम्याद्भुतादावपि । यद्यपि हास्याद्भुतयोश्चि-
त्तवृत्तिविस्तारहेतुतयौजोऽप्यस्ति तथाऽपि शृङ्गाराङ्गन्तया प्रकृष्टं माधुर्य-
मेव तत्र प्रतीयते । द्रुतीति । आर्द्रतेति यावत् । चित्तस्य द्रुतिहेतुराह्लाद-
कत्वमतिव्यापकत्वाव्यापकत्वाभावाल्लक्षणं सत् । बहुधा श्रुतमपि यदनु-
द्वेजकं वचस्तन्मधुरमिति भरतोक्तं तु लक्षणं प्रियजनरूक्षाक्षराक्षेपवच-
नेऽपि तुल्यत्वादतिव्यापकम् । पृथक्पदत्वं तु माधुर्यं वामनोक्तमव्याप-
कम् । समासेऽपि माधुर्यस्य दृष्टः । अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वेत्यग्रे भणनात् ।
परमेतदपि भेदभङ्गन्योपात्तम् । दण्डिमते तु रसवत्काव्यं मधुरम् । श्रुति-
वर्णानुप्रासाभ्यां वाग्रसः । अग्राम्यता तु वस्तुरसः । इत्थं रसो द्वेधा ।
अनुप्रासस्यालंकारत्वादग्राम्यार्थतायास्तु दोषाभावत्वान्न गुणत्वम् । वाम-
नोक्तोऽर्थगुणस्तु माधुर्यमग्रे चर्चिष्यते । अर्थादिति । अग्रेतनश्श्लोके विप्रल-
म्भभणनरूपसामर्थ्यात् । श्रव्यत्वमिति । ओजःप्रसादयोरपि श्रव्यत्वात् ।

श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिष्यते ।

इति माधुर्यलक्षणं भामहोक्तमतिव्यापकत्वेन निरस्तम् ।

करुण इति । अत्र क्रमेणेत्यभणनात्संभोगात्करुणे ततो विप्रलम्भे
ततोऽपि शान्ते सातिशयं माधुर्यं न । किंतु संभोगात्करुणादौ समतयाऽ-
धिकमित्यर्थः । अन्ये तु क्रमेणेति व्याख्यान्ति ।

वीरेति । वीररसप्रधाना स्थितिर्यस्य । यद्वा स्थानं स्थितम् । तद्विद्यते
यस्य तत्स्थितिः । वीररसे स्थितिमत्तत्तथा । विस्तरेति । विस्तारो
विकासः । तद्रूपदीप्तिजनकमोजसो लक्षणं सत् । न तु हीनमवगतं वा
वस्तु शब्दार्थसंपदा यदुत्कृष्यते तदोज इति भरतोक्तम् । अहीनानवगी-

बीभत्सरौद्रसयोस्तस्याऽऽधिक्यं क्रमेण च ।

वीराद्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे सातिशयमोजः ।

शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ७० ॥

व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

अन्यदिति व्याप्यमिह चित्तम् । सर्वत्रेति सर्वेषु रसेषु
सर्वासु रचनासु च ।

तस्यापकर्षणेनैजसोऽपि गुणस्य प्राप्तेः । द्वयोदाहृतिः स्वा यथा—

लघुभ्यो यादृशी कीर्तिर्महद्भयः स्यान्न तादृशी ।

अरण्यं समृगस्थानं नगरं वीटकाश्रितम् ।

साहित्यदिगेपा यत्किमपि कथं चिद्वर्ण्यते । तत्कथमिवेयं गुणः ।

दण्डयुक्तं समासदैर्घ्यमोज इत्यपि न । रीतित्रयेऽप्योजसः साधारणत्वात् ।

गौडीयानां निर्देशो न युक्तिमानिति वामनमङ्गलम् । तस्माद्गाढत्वमोज
इत्यपि न शुद्धम् । बन्धगाढत्वं प्रत्युक्तौजोहानिहेतुः । यथा—

दैत्येन्द्रं द्राग्विद्रे हृत्पर्वतं वारुणदुर्गम् ।

नार्मृगेन्द्रः स्पृष्टमात्रं वज्रक्रूरं गेखाग्रकम् ॥

वामनोक्तौजोर्थगुणो द्विविधोऽप्यग्रे चचिप्यते । वीरवीभन्मान्नःपाठा-
द्भयानकेऽप्योज इत्येके ।

शुष्केति । शुष्केन्धनस्याग्निः । स तथा । यद्वा यश्चित्तं व्याप्नोति स
प्रसादः । किंभूतः शुष्केन्धनाग्निवदित्यादि । तुल्यार्थे वतिः । शुष्केन्ध-
नस्याग्निः स्वच्छस्य वस्त्रादेर्जलं यथा ग्रीष्मं व्याप्तिकृत्तथा चित्तस्य
प्रसाद इत्यर्थः । विभक्तवान्यवाचकयोगादनुक्तयोरपि शब्दार्थयोः
प्रतिपत्तिः प्रसाद इति तु भरतः । प्रसिद्धार्थपदतेति भावः । पदपूर्विका
तदार्थावगतिरिति शब्दार्थयोर्ग्रहणम् । सेयं विशेषणाधारा विशेष्याणा-
मुक्तिः । वामनोक्तं शैथिल्यं प्रसादः । ओजोव्यत्ययाद्दोषोऽयम् ।
तर्हि गाढत्वसंश्लुतं शैथिल्यं प्रसाद इति चेन्न । मिथो विरोधे गाढत्वशै-
थिल्ययोरेकत्र संप्रवासिद्धेः ।

करुणप्रेक्षणीयेषु संप्लवः सुखदुःखयोः ।

यथाऽनुभवनः सिद्धस्तथैवौजःप्रसादयोः ॥

इत्युक्त्या संप्लवः सिध्यतीति चेत्तर्हि ओजस्यन्तर्भाव इति वक्ष्यते ।
वस्तुवृत्त्या तु सभ्यानां नात्र्यं करुणवासितानां प्राग् दुःखं नेपथ्यादि-

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ७१ ॥

गुणवृत्त्या—उपचारेण, तेषां गुणानामाकारे शौर्यस्येव ।

कुतस्त्रय एव न दशेत्याह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७२ ॥

बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यः श्लेषः, यश्चाऽऽ-
रोहावरोहक्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणोदारता,
यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः, तेषामोजस्यन्तर्भावः ।

दर्शनेन च पश्चात्सुखमिति क्रमान्मुखदुःखानुभूतिः । ओजःप्रसादयोः
पुनः सममनुभवप्रतिज्ञाति दृष्टान्तासिद्धिः । यद्वा सर्वरसप्रतीतिरानन्द-
रूपवेति दृष्टान्तासंगतिः । अयं गुणस्तु प्रसादोऽग्रे चर्चिष्यते ।

गुणेति । मुख्यया वृत्त्या गुणा रसं शौर्यामवाऽऽत्मनीत्यर्थः ।

एष्विति । रसध्वनिगुणालंकारेषु । दोषेति । पूर्वोक्तदोषत्यागात्केचि-
ल्लब्धाः । परोक्तशेषगुणानां क्रमेणान्तर्भावस्वीकारदोषत्वान्याह—बहू-
नामित्यादि । स्वभावस्वरूपं विचारग्रहणं वचः श्लिष्टमिति भरतः । विचा-
रग्रहणं गभीरार्थमभिधानामिधयेव्यवहारवैदग्ध्यं न तु गुम्फधर्मः ।
गुम्फधर्मा हि गुणाः । तस्मान्ममृणत्वं श्लेषः । यस्मिन् सन्ति बहून्यपि
पदान्येकपदवद्भ्रान्तीति वामनः । अमन्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मेति ।
ममृणमदन्तुरम् । दन्तुरत्वे हि रीतिवैशसोपनिपातः । तं चान्यतरनिर्वाहे
निषवन्ति । तस्मादशिथिलं श्लिष्टमिति दण्डी । यथा—

अपकारिण्यपि प्रायः स्वच्छाः स्युरूपकारिणः ।

मारुकेभ्योऽपि कल्याणं रसरजः प्रयच्छति ॥

ओज एवेदम् । गौडगुम्फदर्शिनो वा मतमिदम् । ते हि शिथिल-
प्रियाः । स्वं यथा—

नीचाः स्वशीलं मुञ्चन्ति नोपकारापकारयोः ।

आरटन्त्येव करभा भारारोहावरोहयोः ॥

एकपदवद्भातीत्युक्ता वस्तुवृत्त्या तु पृथक्पदत्वमेव सत्यमिति माधु-
र्यमेवेदम् । अर्थस्य गुणान्तरसमाधानात्समाधिरिति भरतः । समाधान-
मारोपः । यथा—

कीर्तिः पल्लवितेवाऽऽसीद्गुणैः कुन्देन्दुसुन्दरी । इति ।

पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्ग्या साक्षादुपात्तम् । प्रसादेनार्थव्य-
क्तिर्गृहीता । मार्गाभेदरूपा समता कचिदोषः । तथा हि—मातङ्गाः
किमु वल्गितैरित्यादौ सिंहाभिधाने मसृणमार्गत्यागो गुणः ।

सोऽयमतिशयोक्तिविशेषः । तस्मादारोहावरोहक्रमः समाधिरिति
वामनः । तदिदं गुरुलघुवर्णसंचययोर्मिथोऽन्तरेणेति दण्डभोजौ ।
तस्मादन्यधर्मस्यान्यत्र समाधानात्समाधिः । यथा मुखं विकसितस्मितमि-
त्यादि । लक्षणयेवं न तु गुण इति स्वमते त्वोजः । बहुभिः सूक्ष्मैश्च
विशेषैः समेतमुदारमिति भरतः । यथा प्रथममरुणच्छाय इत्यादि । उल्लेख-
वानसावर्थो न गुणः । तस्माद्विकटमुदारता यस्मिन् सति नृत्यन्तीव
पदानीति प्रतीतिरिति वामनः । स्वं यथा—

यद्यशः कैरवारामे वैरिणामपकीर्तयः ।

भ्रमद्भृङ्गाङ्गनाभङ्गीमङ्गीकुर्वन्ति हेलया ॥

मनागमसृणोऽनुप्रासप्रभवोऽयं न गुणः । स्वमते त्वोजः । यस्मिन्न
तथा स्थितोऽपि तथा स्थित एवार्थः प्रतिभाति सोऽर्थव्यक्तिर्गुण इति
भरतः । स्वोक्तं यथा—

तदम्भः किं वाच्यं तनयिषु जगज्जीवनकरं

श्रियः क्रीडागारं जयति जलजं यस्य तनयः ।

कथं वा निर्वाच्यं सरसिजमिदं यस्य भुवन-

त्रयीस्रष्टा स्रष्टा समजनि सुतः सर्वमहितः ॥

प्रसादाच्च भेदोऽस्येति वामनीयाः । तस्माद्यत्र प्रागिवार्थस्यावगतिः
पश्चादिव वाचः सार्थव्यक्तिः । यथा—वागर्थाविव संपृक्ताविति । सोऽय-
मुक्तयन्तरोक्तः प्रसाद एवेति दण्डी । तस्मादनेयार्थत्वमर्थस्यार्थव्यक्तिः ।
दोषाभावोऽयं न गुणः । परस्परविभूषणो गुणालंकारग्रामः सममिति
भरतः । भिन्नाधारा गुणालंकाराः कथमन्योन्यं भूषयेयुरिति दण्डी ।
श्लेषयमकचित्राणि भूर्यनुप्रासाश्च प्रस्तुतगुणान् विगृह्णन्ति । तस्माद्वन्धे-
ष्वविषमं समम् । बन्धाश्च प्रौढमृदुमध्यवर्णारब्धत्वात्तादृशास्त्रयः । अत्र
दृष्टान्ताः सुलभत्वाच्चोच्यन्ते । एवं पश्चादग्रे च ज्ञेयम् । तदिदं वृत्तिष्वन्त-
र्भवतीति । तस्मादारब्धरीतिनिर्वाहः सममिति वामनीया इत्यापि दूष्यते—
मार्गाभेदेति । कचिदिति । कुत्रचिदित्यस्य व्याख्येयम् । तस्मात्समता न

कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दुष्टताभिधानात्तभिराकरणेनापारूप्यरूपं सौकु-
मार्यम्, औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता । एवं न दश
शब्दगुणाः ।

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्व्याससमार्मो च साभिप्रायत्वमस्य च ॥

गुणः । अपारुष्येति । सुखशब्दार्थं सुकुमारमिति भरतः । सुखशब्दमेवेति
तु वामनः । तदिदं माधुर्यं कष्टत्वदोषाभावो वा । कान्तिरिति । श्रोत्रमनः-
प्रीतिकृत्कान्तमिति भरतः । माधुर्यमेवेदम् । तस्मादौज्ज्वल्यं कान्तिरिति
वामनः । यस्यां सत्यां न वा गुम्फच्छायेयमिति प्रतीतिः । स्वं यथा —

अस्तावनीं विगलितोष्मणि संश्रितेऽर्के

दिक्कामिनीषु रुदतीषु विहंगनादः ।

सौरभ्यलीनमधुपालिमिषेण राज्ञा

मृत्पिण्डमुद्रितमुखा इव पद्मकोशाः ॥

औजस्यौज्ज्वल्यतस्तर्हि कान्तिस्तस्माद्लोकसीमानतिक्रमः कान्तिरिति
दण्डी । सा चोपकारात्प्रशंसनाच्च । क्रमेणोदाहृतम् ।

एते वयमपी दाराः कन्येयं कुलजीविनम् ।

ब्रूत येनात्र व. कार्यमनास्था बाह्ववस्तुषु ॥

तदास्यमनुभृङ्गनाली गन्धलोभाद्भ्रमन्त्यभात् ।

ध्रुवं भुवं गतस्येन्दोर्भ्रान्त्या संनेव तामसी ॥

स्वमिदम् । एवं चेत्तर्हि लोकसीमानतिक्रमोऽकान्तिः स्यात् । पदार्थ
इति । पदार्थे वाच्ये वाक्योक्तिर्यथा—चन्द्रपदे वाच्येऽत्रिनयनसमुत्थं
ज्योतिरित्युच्यते । वाक्यार्थे पदोक्तिर्यथा—दिव्येपा न स्यात्किं तु
मानुषीति वाच्ये निमिषतीत्युक्तिः । वाक्यार्थस्य व्यासो यथा—

सुखं क्वचित्क्वचिद्दुःखं सुखदुःखं क्वचित्पुनः ।

क्वचिन्न दुःखं न सुखमिति चित्रा भवस्थितिः ॥

स्वमिदम् । तस्यैव समासो यथा—ते हिमालयमामन्त्रयेति । साभिप्रायत्व-
मिति । वामनोक्तोऽयं द्वितीयो भेदः । नन्वर्थस्य जडत्वाच्चाभिप्रायः ।
वक्तृश्रोत्रोः स इति चेत्—तद्वतोऽर्थस्य गुण इति कथम् । अथ वस्त्वन्तरा-
क्षेपकत्वमेव तस्य गुण इति ब्रूषे तद्वस्त्वन्तरमाक्षेप्यं वक्त्रभिप्रायरूपम् ।

इति या प्रौढिः, ओज इत्युक्तं तद्वैचित्र्यमात्रं न गुणः ।
तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः । अपठार्थत्वाधिकपदत्वानवी-
कृतत्वामङ्गलरूपाश्लीलग्राह्याणां निराकरणेन च साभिप्रायत्व-
रूपमोजः, अर्थवैमल्यात्मा प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्,
अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, अग्राभ्यत्वरूपोदारता च स्वीकृतानि ।
अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलंकारेण रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्या-
भ्यां च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपार्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्वरूपा
कान्तिश्च स्वीकृते । क्रमकौटिल्यानुलवणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा
श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैषम्यस्वरूपा समता दोषाभाव-
मात्रं न पुनर्गुणः । कः खल्वनुन्मत्तोऽन्यस्य प्रस्तावेऽन्यदभिद-
ध्यात् । अर्थस्यायोनेरन्यच्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं
तत्कथं काव्यम्, इत्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः ।

एवमाक्षेपकत्वमपि कविव्यापारादेव तथा विनिवेशप्रकारयोगे भवेत् ।
अत एव प्रौढिर्वस्तुतो वक्तृगतार्थेषूपचर्यते । अर्थेति । प्रयोजकपदोक्तिर्वै-
मल्यम् । उक्तीति । नवीनकृतत्वे ह्युक्तयो विचित्राः स्युः । अपारुष्येति ।
अत्रार्थगतमपारुष्यं यथा—यशःशेष इति । विशेषोऽसौ पर्यायोक्तस्य ।
उदारतेति । यथा—त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरेत्यादि । दीप्तेति । वामन-
मतमिदम् । यथा—प्रेयान् सोयमपाकृत इत्यादि । रौद्राद्या दीप्ता रसाः
शृङ्गाराद्यास्तु न । ततस्तद्वैपरीत्यादकान्तिरपि स्यादित्युत्तरम् । क्रमेति ।
नेत्रपिधानादेर्यः क्रमो यच्च कौटिल्यं तयोरनुलवणत्वेनाग्राभ्यत्वेनोप-
पत्त्या युक्ततया यद्योजनं योगसादृशा घटना या तदात्मा श्लेषः । यथा—

दृष्टकासनमंगते प्रियतमे पश्चदुपेन्याऽऽदरा-

देकस्या नयने पिथार विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्विक्रितकन्धरः सपलकम्बेदोल्लसन्मानमा-

मन्तर्द्वासलसत्कपोलफल्कां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्रैका प्रियाऽक्षिपिधानकेलिनाऽन्या तु चुम्बनेन रञ्जितेति संविधा-
नकभवं वैचित्र्यमात्रमिदं न तु गुणः । कः खल्विति । एकमर्थं प्रक्रम्य
तस्मादन्येनार्थेन कः मुधीर्निर्वाहं कुर्यादित्यर्थः । अर्थदृष्टीति । स्वं यथा—

तेन नार्थगुणा वाच्याः ।

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ७३ ॥

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्भध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ७४ ॥

सर्वथा नष्टनकञ्चं विपदे वृत्तशालिनाम् ।

वारिहारिघटीपार्श्वे ताड्यते पश्य झल्लरी ॥

तस्मात्समाधिः काव्यार्थे एव न गुणः । व्याजावलम्बनं समाधि-
रिति तु भोजः । यथा—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्त्री स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ॥

इत्यादि । एतदपि वैचित्र्यमात्रम् । अविच्छेदेन विच्छेदेनऽऽरोहा-
वरोहाभ्यां सौष्ठवतया स्थानम्यानुच्चनीचतया च पाठक्रमेणौजःप्रसा-
दमाधुर्यौदार्यसाम्यानीति गुणाः पञ्चेत्येके । तदसत् । न हि
विषयविभागेन पाठक्रमोऽस्ति । किमपि कदाचित्कथंचित्पठ्यत इति
पाठनियमः । कल्पयत इति चेत्सोऽलीकत्वाच्च गुणहेतुः । स्रग्धरादा-
त्रोज इन्द्रवज्रादौ प्रसादो मन्दाक्रान्तादौ माधुर्यं शार्दूलदौ साम्यं
विषमवृत्ते चौदार्यमिति च्छन्दोविशेषमाध्या गुणा इत्येके । तदप्यसत् ।
स्रग्धरादावपि प्रतिगुणं यथोक्तवर्णरचनासमासाद्यभावे गुणान्तरप्राप्तेः ।
यथा—जङ्घाकाण्डोरुनाल इति । एवमिन्द्रवज्रादिष्वपि ज्ञेयम् ।
तेषामिति । ये माधुर्याद्या गुणाः शब्दगतत्वेनोक्तास्तेषां वर्णाद्या व्यञ्ज-
कतां गता इत्यर्थः । स्पर्शा वर्गवर्णा ह्रस्वान्तरिता इति लघुत्वस्य
स्वरधर्मत्वात् । रणयोर्व्यञ्जनयोरनुपपत्तौ ह्रस्वान्तरितोपनिबन्धे लघुत्वं
कल्पयते ।

तथेति । माधुर्यानुकूलाः स्पर्शा इत्यादि व्यञ्जकतामिता इति संबन्धः ।

टठढढवर्जिताः कादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ताः ,
तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः , समासाभावो मध्यमः
समासो वेति समासः , तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगेण रचना
माधुर्यस्य व्यञ्जिका । उदाहरणम्—

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥ ३४८ ॥

योग आयतृतीयाभ्यामन्त्ययो, रेण तुल्ययोः ।

टादिः, शषौ, वृत्तिदेर्ध्वं, गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ ७५ ॥

वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययोस्तद्वितीयचतुर्थयो रेफेणाथ उप-
रि उभयत्र वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोस्तेन तस्यैव संबन्ध-
वर्गोऽर्थात् णकारवर्जः शकारणकारौ दीर्घसमासो विकटा संघटना
ओजसः । उदाहरणं-मूर्धामिद्वृत्तकृत्तेत्यादि ।

श्रुतिमात्रेण शब्दान्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ ७६ ॥

समग्राणां रसानां संघटनानां च । उदाहरणम्—

परिम्लानं पीनस्तनजयनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यामं इलयभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्ग्याः संतापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥ ३४९ ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्राः संघटनादयस्तथाऽपि

अनङ्गेति । एता भङ्ग्यः । स्वान्तानि योपाङ्गान्व ध्यायन्तीत्यर्थः ।
अत्रानङ्गेत्यादिरूपतया वर्णा मूर्ध्नि स्ववर्गान्त्यगाः समासरचने च
शृङ्गारस्य व्यञ्जकाः ।

तद्वितीयेति । छठ्ठेत्यादिरूपतया । अथ इति । कर्कशेत्यादिरू-
पतया । तुल्ययोरेति । कच्चिद्वृत्तेत्यादिरूपतया ।

परीति । दाहाधिक्येनाधोमुखी स्त्री शयने लुण्ठिता । अतः स्तनजय-
नस्थानयोर्म्लानाः ।

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ ७७ ॥

क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्तृवाचित्यादेव रचनादयः । यथा—

मन्थायस्नार्णवाम्भःप्लुतिकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जन्प्रलयघनघटान्योन्यसंग्रटवण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्मत्तिमहनादप्रतिगमितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ ॥ ३५० ॥

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम् । अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धता रचनादयः । वक्ता चात्र भीमसेनः ।

क्वचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

मौढच्छदानुरूपोच्छलनगमभवन्मौढिकयोपघात-

त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्बलितरविग्धेनारुणेनैश्वर्यमाणम् ।

कुर्वन्काकुन्थवीयेस्तुतिमिव मरुतां कंधगरन्ध्रभाजां

भाङ्गानरभीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णात्तमाङ्गम् ॥ ३५१ ॥

क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव ते । तथा हि—
आख्यायिकाया शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि
नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

मन्येति । मन्येनाऽऽयस्तं यदण्वाम्भस्तत्प्रतिकुहरं बलन् यो मन्दर इति
योगः । कृष्णा द्रौपदी । केन ताडितोऽयं दुन्दुभिरीड्यभूत इति वृत्तार्थः ।
अत्रेति । यदि हि क्रोधादिव्यञ्जकं वाच्यं स्यादिदं च काव्यमभिने-
यार्थं स्यात्तदाऽनुमन्ये नोद्धतरचनादि । अभिनेयार्थं हि नाटकादि ।
तत्र रौद्रादावपि न दीर्घवृत्त्यादि कार्यम् ।

न मसृणेति । विकटगद्यबन्धाख्यायिकावन्धस्य च वैकट्यं न मृदु-
वर्णैः स्यात् । कथायामिति । मृदुवर्णा कथा । नाटकेति । न केवलं
करुणविप्रलम्भयोः । रौद्रेऽपि न दीर्घवृत्त्यादिकं कार्यम् । यतो रस-
प्रतीतौ विरोधिनो व्यवधायकाश्च त्याज्या एव । एवं दीर्घवृत्ते वृत्तीनां
नानाविधसंभावनया रसप्रतीतिं काचिद्व्यवधातीति तस्यां न
भरः कार्यः । विशेषेण काव्येऽभिनेयार्थे । तत्रापि विप्रलम्भकरुणयोः ।
तयोर्हि सुकुमारत्वादस्वच्छत्वे शब्दार्थयोः प्रतीतिर्मुन्दा स्यात् ।

एवमन्यदर्थौचित्यमनुसर्तव्यम् ।

इति काव्यप्रकाशे गुणालंकारभेदनियतगुणानिर्णयो नामा-
ष्टमोऽल्लासः ॥ ८ ॥

रसान्तरे तु रौद्रादौ मध्या वृत्तिरपि । धीरोद्धतव्यापारौचित्यात् ।
दीर्घवृत्तिरपि वा तदाक्षेपाविनाभाविरसोचितवाच्यापेक्षया न विगुणा
स्यादिति साऽपि स्वीकार्या । प्रसादस्तु सर्वरसगोक्तत्वात्सर्वत्र स्वी-
कार्यो ज्ञेयः । तच्चागे ह्यवृत्तिरपि न करुणविप्रलम्भयोर्व्यञ्जिका ।
तदङ्गीकारे मध्यवृत्तिरपि च व्यञ्जिका । अत एव कृतमनुमतं दृष्टं
वा यैरित्यादौ प्रसाद एव न माधुर्यम् । नाप्योजः । दीर्घवृत्त्याद्यभावात् ।
न चाचारुत्वम् । इष्टरसप्रतीतिः । एवमिति । एकद्वित्रिचतुर्भिश्चन्द्रोभि-
रर्थसमाप्तौ मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि सर्वभाषाभिः स्युः ।
पञ्चादिचतुर्दशान्तैस्तु कुलकम् । चतुर्दशार्थमप्येके । मुक्तकैरेकविषया
पद्धतिः पर्या । स्वपरकृतानां सूक्तीनां मीलन कोशः । एकानेकप्रघ-
ट्टकविषयन्वेनैककविकृतानां तु मीलनं संघातमंहितेति । तत्रैतेषां मध्ये
मुक्तकेषु रसबन्धाश्रयेण न दीर्घा वृत्तिः कार्या । अन्यथा तु स्वेच्छा-
संदानितकादौ विकटवन्वत्त्वेन वृत्त्यभावस्त्याज्यः । प्रबन्धाश्रिते तु
मुक्तकादौ यथाक्तप्रबन्धविषया आराध्याः । पर्यायन्वेषु तु दीर्घा वृत्ति-
स्त्याज्या । कदाचिद्रौद्रादिविषये दीर्घायामपि वृत्तौ परुषाग्राभ्ये वृत्ती
त्याज्ये । एकं पुमर्थमुद्दिश्य प्रकारभङ्गन्या भूगिवृत्तान्तवर्णनारूपायां
त्वितिवृत्तस्य न्यासे भरः कार्यो न रसानाम् । मध्यादुपान्ततो वा ।
ग्रथान्तरप्रसिद्धमिति वृत्तं यस्यां वर्ण्यते सा खण्डकथा । पूर्णकथा तु
प्रसिद्धा । तयोः कुलकादिभूयस्त्वे दीर्घाऽपि वृत्तिर्न विरुद्धा । सर्गबन्धे
तु रसा एवाऽऽराध्या इति ।

इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाश-
संकेतेऽष्टम उल्लासः समाप्तः ॥

अथ नवम उल्लासः ।

—:०:—

गुणविवेचने कृतेऽलंकाराः प्राप्तावसरा इति संप्रति शब्दालं-
कारानाह—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते ।

श्लेषेण काका वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥७८॥

तथेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । तत्र पदभङ्गश्लेषेण यथा—

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानामि, कश्चेतनो

वामानां भियमादधानि, हितकृत्त्वावलानां भवान् ।

युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रमिद्धात्मनः

सामर्थ्यं भवतः पुरंदरमतच्छेदं विधातुं कुतः ॥ ३५२ ॥

अभङ्गश्लेषेण यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिदोरुणा तत्र निर्मिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥ ३५३ ॥

काका यथा—

लोकोत्तरोऽयं संकेतः कोऽपि कोविदमत्तमाः ।

शब्दस्याऽऽहम्बरां यत्र भूषणत्वेन निश्चितः ॥

यदुक्तमिति । अन्येनान्यथोक्तमन्येनान्यथा योज्यत इत्यर्थः । श्लेषेण काकेति द्वौ तृतीया । तथेति । श्लेषकाकुभ्याम् । तथेति । पदानां भङ्ग-
भङ्गभ्यां श्लेषवक्रोक्तिः स्यादिति भावः ।

नारीणामिति । चेज्जानामि तन्नारीणामनुकूलमाचरसीति योगः ।
नारीणां स्त्रीणाम् । भङ्गे तु न, अरीणाम् । वामाः स्त्रियः प्रतिकूलाश्च ।
हितकृदिति । हितं करोति कृन्तति च । वलं शक्तिर्वलो दैत्यश्च । तद-
भावेन प्रसिद्धात्मा दुर्वलो विडौजाश्च । मतमभीष्टम् । अत्राभङ्गभङ्गभ्या-
मुक्तिप्रत्युक्ती ।

दारुणेति । प्रथमान्ततया रौद्रा । तृतीयान्ततया काष्ठेन । केन काष्ठे-
नेति योगः । सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः । काकेति । काकुशब्दव्युत्पत्ति-
स्तृतीयोल्लासे कृता । वाक्यस्य साकाङ्गनिराकाङ्गत्वाभ्यां काकुर्द्विधा-
साकाङ्गा निराकाङ्गा च । यस्माद्वाक्याद्यादशः संकेतेनार्थः प्रतीयते न

तादृगेव किं तु न्यूनाधिकः प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं साकाङ्क्षम् । अन्यथा तु निराकाङ्क्षम् । वक्तुराकाङ्क्षा वाक्ये उपचर्यते । सा च प्रस्तावव शान्निर्णीयते । विशिष्टविषयता चास्याः प्रस्तावादेव वाच्या । एतद्वाक्यमागमननिषेधायाक्तम् । कयाचित्तत्सख्या तु काका वाक्यस्य विधेयत्वं प्रापितम् । विषयोऽप्यर्थान्तरं तदर्थगत एव विशेषस्तदर्थ-
भावो वेति त्रिधा । यथा देशः सोऽयमरातीति । अत्र साकाङ्क्षा काकुस्त-
त्प्रभावात्ततोऽप्यधिकं कुरुत इत्यर्थान्तरे गतिः ।

स यस्य दशकन्धरं कृतवनोऽपि कक्षान्तरे

गतः स्फुटमवन्ध्यतामधिपयोधि सांध्यो विधिः

तदात्मज इहाङ्गदः प्रहित एष सौमित्रिणा

क स क स दशाननो ननु निवेद्यतां राक्षसाः ॥

अत्र तदात्मज इहाङ्गद इति साकाङ्क्षया काका स्वगता वालिपुत्रो-
चिता विशेषा अप्यन्ते । निर्वाणवैरिदहना इति । अत्र भवन्तीति
साकाङ्क्षया काकुर्भवनाभावमाह । भवन्तीति वचनोच्चारणं त्वर्थे संभा-
वनां विदधदभावस्य निषेधात्मनो विषयं भवनलक्षणमर्पयति । न
भवन्त्येवेत्यर्थः । अभिप्रायवान पाठधर्मः काकुः । स नालङ्करी
स्यादिति तु स्थवीयः । शब्दस्पृष्ट्वेनार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वाद् । गुणीभू-
तव्यङ्ग्यभेद एवायम् । यदाह ध्वनिकारः—

अर्थान्तरगतिः काका या चैषा परिदृश्यते ।

सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारभिममाश्रिता ॥ इति ।

तन्मते काकुवक्रोक्तिर्नोलंकारः । यथा च पाठधर्मत्वं काकोस्तथा
भरताज्ज्ञेयम् । वस्तुस्वाभाव्यात्काकुः श्रुतमर्थमनादृत्यार्थान्तरं वक्ती-
त्येके । अन्ये त्वेवमाहुः— इह येषां प्रथमेन संवित्स्पन्देन प्राणोल्लास-
नया वर्णादिविशेषणीना वागजन्यते सा नादरूपा सती हर्षादिचित्त-
वृत्तिं विधिनिषेधाशयं वा तत्कार्यलिङ्गतया वा तादात्म्येन वा
गमयति । दृश्यते हि मृगश्चादेरपि नादश्रुतौ भीरुपशोकादिप्रतिपत्तिः ।
नादाच्चित्तवृत्त्याद्यनुमानमित्यर्थः । ये चैते वर्णविशेषास्ते तन्नानारूपसा-
मान्यात्मकवाक्तन्तुग्रन्थिमया इव प्राच्यप्रयत्नातिरिक्तनिमित्तान्तरापेक्षाः ।

गुरुजनपरतन्त्रतया दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥३५४॥

वर्णसाम्यमनुप्रासः ।

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसाद्यनुगतः
प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेका विदग्धाः, वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसनिषयो व्यापारः,
गत इति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयोः स्वरूपमिन्याह—

सोऽनेकस्य सङ्कल्पपूर्वः ।

अनेकस्यार्थाद्व्यञ्जनस्य, सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानु-
प्रासः । उदाहरणम् —

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥ ३५५ ॥

तत एवान्यत्राप्यभिप्रेतेऽन्यथाऽपि प्रयोक्तुं शक्याः । अत एव दृष्टव्य-
भिचाराः । नादस्तु झटित्युद्भिन्नमुखरगपुलकस्थानीयो नान्यथा कर्तुं
पार्यत इत्यनन्यथासिद्धोऽन्यथासिद्धं शब्दार्थं बाधत एव । यथोक्तं
भीरुं न मे भयमिति । अन्यप्रकारतां वा वाक्यार्थस्य विशेषणार्पणेन
विधत्ते । वामनस्त्वसादृश्याल्लक्षणा वक्रांक्तिरिति वक्रोक्तिलक्षणमाह ।

वर्णेति । वर्णस्यैकस्यानेकस्य घटपटेत्यादिशब्दरूपरहितस्य साम्यं
सादृश्यम् । स्वरिति । स्वरव्यञ्जनसादृश्ये यमकं स्यादिति वर्णसाम्य-
मुक्तम् । एकस्यैव पुनः पुनर्निबन्धसाम्यमावृत्तिरित्यर्थः । प्रकृष्ट इति ।
अदूरान्तरित इति शेषः । पूर्वं इति । छेकानुप्रासः । अनेकस्येति । अयं
भावः—यत्रानेकं व्यञ्जनं द्वित्रयादिव्यञ्जनसमुदायः सकृदेकवारमाव-
र्त्यते तत्र छेकानुप्रासः । ततोऽरुण इति । न्द न्दी षड ण्डु इत्याद्यनेकव्य-
ञ्जनं सकृदावृत्तम् । कामपरिक्षामकामिनीत्यत्र तु कामेत्यनेकव्यञ्जनस्य
द्विरावृत्तत्वाद्बहुवचनानुप्रासः ।

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ ७९ ॥

एकस्य, अपिशब्दादनेकस्य व्यञ्जनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः । तत्र—

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा

उभयत्रापि प्रागुदाहृतम् ।

कोमला परैः ॥ ८० ॥

परैः श्रेष्ठैः । तामेव केचिद्ग्राम्येति वदन्ति । उदाहरणम्—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥ ३५६ ॥

केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

एतास्तिस्रो वृत्तयो वामनादीनां मते वैदर्भी-गौडी-पाञ्चा-
न्याख्या रीतयो मताः ।

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ८१ ॥

शब्दमतोऽनुप्रासः, शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदात् । लाट-

जनवल्लभत्वाच्च लाटानुप्रासः । एष पदानुप्रास इत्यन्ये ।

एकस्येति । असमुदायरूपस्य । केवलस्येति यावत् । तस्यासकृद्बहु-
कृत्वः सादृश्ये चारुत्वम् । अनेकस्य द्विर्बहुकृत्वो वा ।

तत्रेति । वृत्त्यनुप्रासे । उभय-पीति । उपनागरिकापरुषयोः । प्रागिति ।
अनङ्गनङ्गेत्यादि मूर्ध्नामुद्धृत्तेत्यादि । अत्रानङ्गनङ्गेत्यत्रैकस्य गकारस्य
बहुवारमावृत्तिः ।

ग्राम्येति । ग्राम्येति नास्ति तात्पर्यं न तु दुष्टत्वम् । न हि सर्वं ग्राम्यं
दुष्टमेव । ग्राम्यमपि किमपि रम्यं भवतीति नाम्यन्तरतत्परतां स्वत्व-
पसारयति । अत्र वर्णसमुदायस्य बहुवारमावृत्तिः ।

रीतय इति । एतेन रीतयो वृत्त्यात्मिका इत्यर्थः ।

शब्दस्त्विति । न तु वार्णः । तात्पर्यमात्रेति यमकव्यवच्छेदार्थम् । तात्प-
र्यमन्यतरपरत्वम् । तेनैव भेदोऽत्र न शब्दार्थस्वरूपेण । अन्वयमात्रेति ।
अनन्वये शब्दैक्यमाचित्यादानुषङ्गिकं न तु नियतम् । ततो हंस इव
हंसः हंसो मराल इति वा कृते न दोषः । अत्र तु शब्दार्थयोरैक्यमेव ।

पदानां सः ।

स इति लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥ ३५७ ॥

पदस्यापि ।

अपिशब्देन स इति समुचीयते । उदाहरणम्—

वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः ।

सुधाकरः कनु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥ ३५८ ॥

वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

एकस्मिन्समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा नाम्नः

प्रातिपदिकस्य, न तु पदस्य सारूप्यम् । उदाहरणम्—

एष च पञ्चधेति क्रमेणाऽऽह—पदानामिति । यस्येति । अत्र पूर्वार्धे दवदहनो विधेयः । तुहिनदीधितिरनुवाचः । एतदेवोत्तरार्धे विपरीततया ज्ञेयम् । यथा वा—

न्यायशालिनि भूपाले संग्रही नावसीदति ।

विपरीते पुनस्तत्र संग्रही नाऽवसीदति ॥

पूज्यानामिदम् । स्थानद्वयेऽप्यत्र बहूनां पदानां सकृदावृत्तिरुक्ता । असकृत्त्वं स्वं यथा—

सन्ति सन्तः किं न सन्ति सन्ति चेत्तन्निवेद्यताम् ।

किं कुप्यन्ति न कुप्यन्ति ते कुप्यन्ति किमीदृशाः ॥

पदस्य सकृदावृत्तिर्यथा—वदनमिति । अत्र वदनं सुधाकरत्वेनोक्त्वा पुनर्निषेधो न युक्त इति चेन्न । वर्णनीयस्यात्यन्तोत्कर्षाय स्वोक्तस्यापि तिरस्कारे न दूषणं प्रत्युत भूषणम् । यद्वा तस्याः सत्यं वक्त्रं सुधाकरो न त्विन्दुः सुधाकर इति काका व्याख्येयम् । असकृद्यथा—

दुःखाभावः सुखं नेह सुखं यत्तन्न वा सुखम् ।

सुखं तत्परमार्थेन यद्विहाय सुखं सुखम् ॥

स्वमिदम् ।

वृत्ताविति । वृत्तावित्येकस्मिन् समासेऽन्यत्र तत्र वेति भिन्नसमासे

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।
पौरुषकमला कमला साऽपि तवैवास्ति नान्यस्य ॥ ३५९ ॥

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ८२ ॥

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं

समरसमरसोऽयमित्यादावेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुमित्यर्थे सतीत्युक्तम् । सेति सरो रस इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

वृत्त्यवृत्त्योरिति समासासमासयोरिति ज्ञेयम् । मितेति । अनेकस्य नाम्नः सकृदावृत्तिरेषा । असकृदावृत्तिः स्वयमूढा । एकस्य नाम्नः सकृदसकृदावृत्तिर्यथा स्वम्—

विश्वसृष्टिकरो विश्वपालको विश्वयातकः ।

विश्वज्ञो विश्वविख्यातो देवदेवः पुनातु वः ॥

नेत्रेऽब्जनेत्रे तवेत्यादौ तु विभक्त्यादौ वाच्यापौनक्त्येऽपि बहुतरङ्गवदार्थपौनरुक्त्याल्लानुप्रासन्वमेव । यमकस्येवास्यापि प्रायेण भेदाः स्युः । वर्णानामिति । स्वरयुतानामिति शेषः । तथा सूत्रे लिङ्गवचने अतन्त्रे इति न्यायाद्वर्णस्य वर्णयोश्च पुनः श्रुतौ यमकत्वम् । परं वर्णस्य पदान्तरगतत्वेन पुनः श्रुतौ वैचित्र्याभावात्तस्मिन्नेव पदे पुनः श्रुतिः कार्या । पुनः श्रुतिरावृत्तिः । वर्णस्य पादादिमध्यान्तेष्ववृत्तिर्यथा—‘ नानाशं शंकरो मम ’ । वर्णयोर्वर्णानां च तस्मिन्नेव पादे पदान्तरे चाऽऽवृत्तिः स्वयमूढा । यमौ द्वौ समजातौ । तत्प्रतिकृतिर्यमकम् । तेनैकस्याक्षरस्य द्वयोर्वहूनां वाऽन्यत्सदृशं निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलंकारः । अनर्थकत्व इति । मधुपराजिपराजितमानिनीत्यादौ द्वयोरनर्थकत्वे वेति शेषः । न च तदर्थ एव शब्दः पुनः प्रयुज्यते पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति सामर्थ्यलब्धेऽप्यर्थभिन्नत्वे यत्र स एवार्थः प्रसङ्गेन पुनर्वक्तुमिष्टः स्याद्वन्धवन्धुरत्वादिना च प्रयुक्त एव शब्दः पुनः प्रयुज्यते ।

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

इत्यादौ । अत्र पौनरुक्त्यदोषाभावाद्यमकत्वं प्रसज्येतेत्यर्थभिन्नाना-

पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकनाम् ॥ ८३ ॥

प्रथमो द्वितीयादौ (३) द्वितीयस्तृतीयादौ (२) तृतीय-
श्चतुर्थे (१) प्रथमस्त्रिष्वपि (१) इति सप्त । प्रथमो द्वितीये
तृतीयश्चतुर्थे, प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये, इति द्वे । तदेवं पादजं
नवभेदम् । अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे । द्विधा विभक्ते पादे
प्रथमपादादिभागः पूर्ववद्वितीयादिपादादिभागेष्वन्तभागोऽन्तभा-

मित्युक्तम् । तथा दन्त्योष्ठ्यौष्ठ्यवकारवकारादिवर्णभेदे लघुप्रयत्नतरकृते
च भेदे संयुक्तयोः सजानीययोर्वास्तवे विशेषे यमकबन्धो न विरुध्यते ।
लोकप्रतीत्या तत्रापि श्रुतितुल्यत्वात् । स्वं यथा—

यथा नश्यन्ति विघ्नानि यथा नश्यन्ति न द्विषः ।

तथा कुरु गुणालम्बकृपालं वः सदा मनः ॥

अत्र नश्यन्तीत्येकत्रैकः शकारोऽन्यत्र द्वौ । तत्रैकत्र चौष्ठ्योऽन्यतो
दन्त्योष्ठ्यः । तथा गुणालम्बेन्यत्र लकारो लघुप्रयत्नतरः । कृपालं लातीति
कृपालमित्यत्र त्वलघुप्रयत्नतरः । तथा नकारणकाराभ्यामस्वरमकार-
नकाराभ्यां विसर्गभावाभावाभ्यां च न विरोध इत्यन्ये । स्वं यथा—

अप्रमाणमप्रमानमङ्गीकुर्वन् गुणव्रजम् ।

देवदेव समक्षाऽसि साधूनामध्वनि व्रजन् ॥

इत्यादि । लोकादन्यदप्युक्तम् ।

तदेवं पादजमिति । अत्र प्रथमस्त्रिष्वपीति भेदवर्जं पादस्य सकृदा-
वृत्त्या भेदा ज्ञेयाः । तेन प्रथमो द्वितीयतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तृतीयच-
तुर्थयोर्द्वितीयचतुर्थयोरिति चतुर्भेदाः सत्यपि न गणिता । नव-
भेदमिति । अत्र त्रयस्य क्रमेण द्वितीयतृतीयचतुर्थेः पादैः सह द्वितीयस्य
तृतीयचतुर्थेः तृतीयस्य चतुर्थेन सादृश्ये षड् भेदाः । चतुष्पदे
सादृश्ये सप्त भेदाः । अर्धेति । द्वे अप्यर्धे सदृशे । श्लोकेति । द्वौ श्लोकौ
सदृशावित्यर्थः । प्रथमपादादीति । प्रथमपादस्याऽऽदिभागः स तथा । द्विती-
यादयश्च ते पादाश्च तेषामादिभागास्तेषु तथा । प्रथमपादादिभाग इत्यत्राऽऽ-
दिशब्दः प्रथमादिपादादिभाग इत्येवंरूपतया ज्ञेयः । ततो ग्रन्थो युज्यते ।
अन्यथा तु दशभङ्गी नोत्तिष्ठते । यद्वा दशत्वं विनाऽपि पुर उक्तस्येति-

गेष्विति विंशतिर्भेदाः । श्लोकान्तरे हि नासौ भागावृत्तिः ।
त्रिखण्डे त्रिंशच्चतुष्वण्डे चत्वारिंशत् । प्रथमपादादिगतान्त्यार्धा-
दिभागो द्वितीयपादादिगत आद्यार्धादिभागे यम्यत इत्याद्यन्व-
र्थतानुसारेणानेकभेदम्, अन्तादिकम् । आद्यान्तिकम्, तत्समु-
च्चयः, मध्यादिकम्, आदिमध्यम्, अन्तमध्यम्, मध्यान्ति-
कम्, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव पाद आद्यादिभागानां
मध्यादिभागेषु, अनियते च स्थान आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदम् ।
तदेतत्काव्यान्तर्गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम् । दिङ्मा-
त्रमुदाह्रियते—

सन्नारीभरणोऽमायमाराध्य विधुशेखरम् ।

सन्नारीभरणोऽमाय ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥ ३६० ॥

शब्दस्य प्रकारार्थता ज्ञेया । ततो ग्रन्थोक्तं युज्यत इति । श्लोकान्तरे
हीति । अत्र हि भागस्याऽऽवर्तमानत्वे न वैचित्र्यमित्यावृत्तिर्नेष्टा न त्वसं-
भवादेव । चत्वारिंशदिति । द्वित्रिचतुष्वण्डपादभेदानां केवलानामेव
भीलन उक्तसंख्या युज्यते । द्विकादियोगे तु वर्धतेऽपि । प्रथमपादादीति ।
प्रथमपादादिगतान्त्यार्थरूप आदिशब्दादिमध्यान्तरूपो भाग इत्यर्थः ।
अन्तादिकमिति । अत्रान्तशब्देनाग्रेतनोऽन्तादिकनामा यमकभेदो भीमो
भीमसेन इति न्यायेन गृह्यते । ततोऽन्तादिकादिकमिति लभ्यते ।
यद्वाऽन्तादिकादिकमिति पाठः । यद्वा यमकस्य जातिनामेदम् । अग्रतस्तु
व्यक्तिनामानि । तत्समुच्चय इति । तयोरन्तादिकाद्यन्तयोः समुच्चयो
योगः । तेषामिति । मध्यादिकादीनाम् । आद्यादीति । आद्यार्धकादन्त्या-
न्तभागानाम् । मध्यादीति । आदिशब्दादन्तादिभागेषु । प्रभूतमिति ।
काव्यवपुषो रसोपचयस्य भङ्गहेतुत्वाद्यमकं गह्वर्यते । विधुः

सन्नारीति । सतीर्नारीर्विभर्ति पुष्पाति योमा तां यास्यति । तथा ।
सन्ना अरीणामिभा यत्र तथाविधो रणो यस्य । आराध्यो, सन्नक्रिया-
पेक्षया पूर्वकालता । तत इति प्रथमान्तं तत्सन्तं वा । अत्र प्रथमपादस्तृ-
तीये पादे यमितः ।

विनाऽयमेनो नयताऽसुखादिना विना यमेनोनयता सुखादिना ।
 महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥३६१॥
 स त्वारं भरतोऽवश्यमवलं विततारवम् ।
 सर्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः ॥ ३६२ ॥
 सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।
 सर्वदारणमानैषी दवानलसमस्थितः ॥ ३६३ ॥
 अनन्तमहिमव्याप्तविश्वं वेधा न वेद याम् ।
 या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥ ३६४ ॥
 यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।
 शिवे हितां शिवेहितां स्मरामितां स्मरामि ताम् ॥ ३६५ ॥

विनेति । एनोऽपरार्थं विना स्थानं नयता प्रापयताऽसुखादिना प्राण-
 विनाशिना विशिष्टपुरुषयुक्तोऽयम् । एनो नयता हानिं कुर्वाणेन सुखा-
 दिना सुखभक्षकेणायं महाजनोऽदीयनाखण्डयत । अरं शीघ्रं मान-
 सात् मनः समाक्रम्य । मानसादिति पञ्चमी प्रासादात्प्रेक्षत इतिवत्क-
 र्मणि । महानजन्ति महाजाः खलास्तान्नुदतीत्येवंशीलः । यतमानानां
 सोद्यमानां सादं खेदं राति । क्रियाविशेषणमिदम् । तथा यमेन मान-
 समाक्रम्य महाजनोऽखण्डयत यथा सोद्यमाः खिद्यन्त इत्यर्थः । अत्र
 प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे पादे पादो यमितः ।

सत्त्वेति । स प्रक्रान्तो महापुरुषः पुनरारं शत्रुसमूहं भरादवशे वर्त-
 मानं दुर्बलं दीर्घाक्रन्दं सर्वकालं रणं प्रापयामास । अलसमगच्छन्
 शीघ्रगामीत्यर्थः । अस्थीनि तस्यति च्छिनति । सत्त्वेन ये प्रारम्भा-
 स्तेषु रतः सर्वथाऽऽश्रिततरुत्वग्वसनं येन आरेण । सर्वेषां यो दारणो
 मानस्तमिच्छति । दवाग्निना समं स्थितं यस्य ।

अनन्तेति । अत्र द्विधा पादविभागेऽन्तर्भागेऽन्तर्भाग आवृत्तः । वेधा
 यां न वेद न वेत्ति या च नम्रे मानवे दयां कृपां भजते ।

यदानत इति । यस्याः प्रणतोऽयस्य शुभदैवस्य दानान्यायातिक्रमं
 न गच्छत्यसीं शिवेऽनुकूलं वराभिच्छापां स्मरेणामितां ध्यायामि ताम् ।
 अत्र पादमध्य एवाऽऽद्यन्तकम् ।

सरस्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।

सर स्वतिकुरु क्षेत्र—कुरुक्षेत्र—सरस्वति ॥ ३६६ ॥

ससार साकं दर्पेण कंदर्पेण ससारसा ।

शरं नवाना बिभ्राणा नाबिभ्राणा शरन्नवा ॥ ३६७ ॥

मधुपराजि-पराजित-मानिनीजनमनःसुमनःसुरभि श्रियम् ।

अभृत वारितवारिजविष्ट्रं स्फुटिताम्रतताम्रवर्णं जगत् ॥ ३६८ ॥

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयम् ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ८४ ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत
इति च नये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद्युगपदुच्चारणेन
श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते स श्लेषः । स च वर्णपदलि-
ङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा । क्रमेणादा-
हरणानि—

अलंकारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो

विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः ।

अवस्थेयं स्थाणारपि भवति सर्वापरगुरोः ।

विधौ वक्त्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरभी ॥ ३६९ ॥

सरस्वतीति । हे वाणि चित्ताब्धौ स्थिते सर गच्छ स्वतिकुरु सुप्तु
अतिशयेन कुरु । क्षेत्रमेव शरीरमेव कुरुक्षेत्रम् । तत्र नदी । संबोधन-
मेतत् । अत्र पूर्वार्थ आद्यन्तकमुत्तरार्थ आद्यन्तकान्तादिकसमुच्चयः ।

सकलश्लोक आद्यन्तकान्तादिकयोगो यथा—ससार सेति । प्रवृत्ता
दर्पेण स्मरेण च सारसैर्युक्ता काण्डं नूतनशकटा धारयन्ती न विद्यते
न बीनां त्राणः शब्दो यत्रासौ न अविभ्राणा नाविभ्राणा, अपि तु पक्षि-
ध्वनियुक्ता । शरद् ऋतुविशेषः नवा प्रकृष्टा ।

मधुपेति । अत्र नियते स्थाने आवृत्तिः ।

शब्दभेद इति । यथा कर इत्यत्र पाणिशुण्डाद्यर्थभेदेन शब्दभेदो न
वर्णभेदेन । सर्वेष्वप्यर्थेषु वर्णैकस्वरूपत्वात् । ननु स्वरभेदाद्विभ्रस्वरूपा-
पह्नुत्यभावान्न श्लेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—काव्यमार्ग इति । भेदादिति ।
भङ्गनात् । अभङ्गनात् नवमो भेदोऽनन्तरं वक्ष्यति ।

विधाविति । अत्र विधुर्विधिश्वेत्युकारकारयोर्वर्णयोर्भङ्गे श्लेषः । अलं-

पृथुकार्तस्वस्पात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
 विलसत्करणगहनं संप्रति सममाचर्याः सदनम् ॥ ३७० ॥
 भक्तिप्रह्वविलोकनमणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
 ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये ।
 लावण्यैकमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
 युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥ ३७१ ॥
 एवं वचनउल्लेखोऽपि ।

महदे मुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।
 हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमं सहसा ॥ ३७२ ॥
 अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।
 सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥ ३७३ ॥

कार्गमर्वस्वमते त्वत्रार्थापत्तिरलंकारः । तथा हि—विधीं वक्त्रे यदेश्वर-
 स्यापीदृशी दशा दृश्यते तदाऽर्थादन्येषामीदृग्दशा सिद्धैवेति संसृष्टिरपि ।
 भक्तीति । भवे भवे त्वदर्शनं भूयादित्यादिप्रकारेण भक्तिप्रह्वणां
 विलोकनयाश्चावती । दृक्पक्षे भक्तावलोकने स्नेहवती । नीलोत्पलस्य
 स्पर्धिनी कृष्णतया चारुतया च । हितप्राप्तये नीते । नीता चेहितप्राप्तये ।
 महानिधी इति प्रथमायां गो रे लोपमिति दीर्यः । वचनेति । अत्र
 स्त्रीक्रीबलिङ्गयोर्द्विवचनैकवचनयोश्च श्रृष्टृतेत्यर्थः ।

महदे इति । हे उमे महदे उत्सवदे आगमाहरणे आगमनापला-
 पिनि सुरैः सधा संधानं यस्य तं तादृशं समासङ्गं विषयप्रसङ्गमव-
 रक्ष । यद्वाऽऽगमस्य स्वीकारे समामङ्गं विघ्नं रक्ष । तथा बहुसरणं बहु-
 व्यापकं चित्तमोहमवसरे काले हर स्फोटयेति संस्कृतपक्षे । प्राकृतपक्षे
 तु हे हरवधु शम्भुपत्नि मम देहि रसं धर्मे तमोवशामाशां गमागमाद्भवा-
 द्हर स्फोटय । तथा नोऽस्माकं शरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा
 बलेन । प्राकृतत्वाच्चित्तमोहमित्यत्र क्लीबत्वम् । एवं संस्कृतस्यापञ्चशा-
 दिभाषाश्लेषोऽपि बोध्यः ।

वक्ष्यतीति । बहिवचनो रूपम् । कृदिति कर्गेतिकृन्तत्योः प्रकृत्योः ।
 सहस्रमिति क्रियाविशेषणम् । सहस्रशब्दो बाहुल्यार्थः । स्वां

१—मम देहि रसं धर्मे तमोवशामाशां गमागमाद्भर नः ।

हरवधुः शरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥

रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-

क्षणसमयपराप्तापूर्वसंपत्सहस्रम् ।

प्रमथनिवहमध्ये जातुचिच्चत्प्रसादा-

दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥ ३७४ ॥

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसामुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥ ३७५ ॥

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

शतकोटिदातां विभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥ ३७६ ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद्भाव यथो वाच्यो ।

ननु स्वरितादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावाद्-
भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां वन्धेऽलंकारान्तरमितिभोत्पत्ति-
हेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालंकारमध्ये परिगणि-
तोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालंकारः । उच्यते— इह दोषगुणालंका-
राणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
व्यवतिष्ठते । तथा हि—कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुभासादयो व्यर्थत्वा-

स्यादिति च नन्दतीति नन्दिता नन्दिनो गणविशेषस्य भावां नन्दि-
तेति चाऽऽख्यातकृत्तद्धितप्रत्ययानां भेदः ।

सर्वेति । हे शम्भो त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर त्वमेव संसारोच्छेदत-
त्परः सन् नयोपकारयोः सामुख्यं शरीरवर्तनमायासि आगच्छास ।
अन्यच्च हर स्फोटय । भव संपद्यस्व । नय निवारय । आयासि खेद-
कारि वर्तनं तनु प्रथय । इति मुष्णिङ्गविभक्तयोर्भेदः । अत्र प्रकरणा-
दिना नियमाभावे श्लेषो न तु ध्वनिः ।

प्रकृत्यादेरिति । अभङ्गश्लेष इत्यर्थः । य इति । गोत्रशब्दो गिरिवं-
शार्थः । पक्षाः पतत्राणि स्ववर्ग्याश्च । क्षणो महः निश्चयश्च । शतकोटिदः
शतकोटीनां दाता शतकोटिना वज्रेण च्छेदकश्चेति । विबुधा देवाः ।

स्वरितादीनि । समाहारोदात्तानुदात्ताः । भिन्नेति । भिन्नाभिन्नप्रय-
त्नोच्चार्यत्वं क्रमेण शब्दार्थश्लेषयोर्हेतुरित्यर्थः । अन्यैरिति । उद्भटार्थः ।
अयमिति । योऽसकृदित्यादि । कष्टत्वादीनि । एते त्रयोऽपि शब्दगतत्वेन

दिप्रौढ्याद्युपमादयस्तद्भावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगत-
त्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

इत्यभङ्गः शब्दश्लेषः । प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ ३७७ ॥

इति सभङ्गः शब्दश्लेषश्च । इति द्वावपि शब्दकसमाश्रयाविति
द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम् । न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थ-
श्लेषस्य तु स विषयो यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना ।
यथा —

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनाऽऽयात्यधोगतिम् ।

अहो मुसदृशा वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥ ३७८ ॥

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेषप्रतिभो-
त्पत्तिहेतुरुपमा । तथा हि—यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कच-
तितरामित्यादीं गुणसाम्ये क्रियामाम्य उभयसाम्ये वोपमा, तथा—

दोषगुणालंकाराः । व्यर्थत्वादीति । एते त्वर्थगतत्वेन दोषगुणालंका-
रास्त्रयः । तद्भावेति । अयं भावः — गोत्रादिशब्दप्रयोगेऽलंकारस्तदर्थ-
कवंशशलादिप्रयोगे तु नेति तद्भावतदभावानुविधायित्वेनान्वयव्यतिरे-
काभ्यां शब्दालंकार एवात्र । अर्थालंकारे शब्दाः परिवृत्तिं सहन्ते ।
अर्थस्तु तदवस्थ एव । स्वयं चेति । गौरीपक्षे—गौरी पल्लववदाताम्रभास्व-
द्भ्यां कराभ्यां शोभते । मुखेनाऽऽमुं यत्र शक्यं फलं तल्लुब्धानामीहितं
प्रदत्ते । संध्यापक्षे तु भास्वत्कराः सूर्यकराः । स्वापफलं विश्रान्तिः । लुब्ध
इति सप्तम्यन्तम् । अभङ्ग इति । अर्थश्लेषतयोद्भट्टस्य यः संमतः । न त्विति ।
न सभङ्गमात्रमर्थालंकारताहेतुः । किं त्वन्वयव्यतिरेकौ । अर्थश्लेषस्य
को विषय इत्याह — स्तोकेनेति । तुलायाः कोटिरग्रम् । एतेनालंका-
रान्तरविविक्तौ नास्ति श्लेष इति यदुक्तं परैस्तत्परिहृतम् । केचिदत्रापि
तुल्ययोगितामाहुः । द्विविधस्यापि परेष्टश्लेषस्यालंकारान्तरप्रतिभो-
त्पत्तिहेतुत्वं दूषयति — न चेति । अयमिति । स्वयं चेत्यादिः । प्रतिभेति ।
प्रतिभार्थस्याऽऽभासमात्रम् । न तु प्ररोहः । निर्वाह इति यावत् । यथा
गुणक्रियासाम्ये स्यादुपमा तथा शब्दसाम्येऽपि सा स्यादिति निर्ण-
तुमाह—तथा हीति । सकलेति । सह कलकलेन वर्तते सकलाः कला

सकलकलं पुरभेतज्जातं संप्रति सुधांसुबिम्बमिव ।

इत्यादौ शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव । तथा वृत्तं रुद्रटेन—

स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चर्या किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥ इति ।

न च कमलमिव मुखमित्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उप-
माविषय इति वक्तुं युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः ।

देव त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥ ३७९ ॥

इत्यादिः श्लेषस्य चोपमालंकारविविक्तोऽग्नि विषय इति
द्वयोर्योगे संकर एव । उपपत्तिपर्यालोचने तूपमाया एवायं युक्तो
विषयः । अन्यथा विषयापार एव पूर्णोपमायाः स्यान् । न च

अविन्दुमुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यविन्दुका ।

इत्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेषप्रति-
भोत्पत्तिहेतुविरोधः । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः शब्दश्लेषः । द्वितीया

विद्यन्ते यत्र सकलैः कलावद्भिः कलं सकलं च तत्कलं चेत्यादिवि-
ग्रहः पक्षद्वयेऽपि यथायोगं योज्यः । शब्दमात्रसाम्येऽपीति । एतेनोद्भेदेष्टं
शब्दमात्रसाम्ये शब्दश्लेषत्वं निरस्तम् । इहापीति । शब्दालंकारप्रक-
रणे । एतेन शब्दमात्रसाम्येऽप्युपमात्वं सिद्धम् । शून्य इति । चारुत्वा-
दिधर्मप्रयोग उपमा तत्प्रयोगे श्लेष इति परस्याऽऽशयः । ननु यदि
पूर्णोपमाया निर्विषयत्वमभ्या भवद्भिः शब्दसाम्येऽप्युपमात्वं स्मृतं तर्हि
श्लेषस्य निर्विषयतेत्याह—देवेति । त्वमेवेत्यत्रैवकारनिर्देशान्पाताअलमिति
व्याख्या । तेन न रूपकाशङ्का । आशा दिश आस्थाश्च । एतेन पृथ्वी
लब्धा । चामरवीजने चामरमरुतां भूमिः । अमराणां मरुतां च भूमिः
स्वर्गः । द्वयोरिति । स्वयं चेत्यादवस्मदीत्या श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा
यदि ते न रोचते तदा तवापि मनेऽन्यत्र लब्धसत्ताकयोर्द्वयोर्योगे
संकरः स्यादेव । अयमिति । स्वयं चेत्यादिकः । तत्सिद्धमेतत्—गुणक्रि-
यासाम्यमुपमा शब्दसाम्यं तु श्लेष इति विशेषस्यान्वभिधानाच्छब्द-
साम्यमप्युपमाया विषयः श्लेषस्य तूपमया विरहित इति स्वयं चेत्या-
दावुपमैव । यथोपमाकाध्यत्वं श्लेषस्य तथाऽलंकारान्तरकाध्यत्वमपि
वस्य स्यादित्युद्भेदेष्वन्यदपि दूष्यते—न चेति । अस्तु इन्दुरविन्दुः ।
द्वितीयेति । न विन्दुरविन्दुरित्यन्योऽर्थः । न चैकार्थप्रतिभासमात्रे श्लेषः

यस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास
इव विरोधः, श्लेषाभासः श्लेषः । तदेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रति-
भात्पत्तिहेतुरलंकारान्तरमेव । तथा च—

सदृशमुक्तामणिः ॥ ३८० ॥

नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान्भवान् ॥ ३८१ ॥

अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथाऽपि न समागमः ॥ ३८२ ॥

आदाय चापमचलं कृत्वाऽहीनं गुणं विषमदृष्टिः ।

यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गीक्षमस्तस्मै ॥ ३८३ ॥

इत्यादावेकदेशविवर्तिरूपकश्लेषव्यतिरेकसमासोक्तिविगंधन्व-
मुच्यते न तु श्लेषत्वम् ।

शब्दश्लेष इति चोच्यतेऽर्थालंकारमध्ये च लक्ष्यत इति कोऽयं
नयः । किंच वैचित्र्यमलंकार इति य एव कविप्रतिभासं सम्भगो-
चरस्तत्रैव विचित्रतेति सैवालंकारभूमिः । अर्थमुग्वप्रेक्षित्वमेतेषां

किं त्वर्थद्वयप्ररोहे स्यादित्याशयेनाऽऽह—न चेति । यथा विरोधाभासोऽपि
विरोधो न तथा श्लेषाभासः श्लेष इत्यर्थः । कानि तान्येवमादिवाक्या-
नीत्याह—तथा च सदृशेत्यादि । वंशः कुलम् । स एव वंशो वेणुः ।
श्लोको यशोऽपि । तत्पुरःसर इति । आयान्त्या इव संध्यायाः कामीव
दिवसः पुरः संमुखं सरतीति व्याख्या । न त्वग्रे दिनं पृष्ठतश्च संध्या
यातीति । एवं कदाऽपि न समागमः स्यात् । आदायेति । अचलं शैलं
निश्चलं च । अहीनं शेषं न हीनं च । विषमा त्रिरूपा चञ्चला च ।
अच्युतो विष्णुगतिशून्यश्च । एकदेशेति । भामहोक्तैकदेशविवर्तिरूपकस्य
मर्ममते परम्परितसंज्ञा । अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो मुक्तामणित्वरूपगान्य-
थानुपपत्त्या वंशस्य गोशस्य वेणुत्वरूपणं साक्षादनुक्तमपि श्लेषबला-
द्गम्यत इत्येकदेशविवर्तित्वम् । सदृशेत्यत्रैकदेशविवर्ति रूपकम् ।
नाल्पः कविरिवेत्यत्र श्लेषव्यतिरेको । अनुरागवती संध्येत्यत्र समा-
सोक्तिः । आदायेत्यत्र च विरोधः ।

ननु स्वरितेत्यादिपरोक्तपूर्वोक्तपूर्वपक्षस्योपहासं करोति—शब्दश्लेष
इति । य एवेति । शब्दोऽर्थो वा । सैवेति । विचित्रता । एतेन स्वयं

शब्दानामिति चेदनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालंकाराः किं नोच्यन्ते । रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वेऽपि अनुप्रासादीनामलंकारता । शब्दगुणदोषाणामप्यर्थपेक्षयैव गुणदोषता । अर्थगुणदोषालंकाराणां शब्दापेक्षयैव व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ।

विधौ वक्रे मूर्ध्नीत्यादौ च वर्णादिश्लेष एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्यम् ।

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८५ ॥

संनिवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माद्याकार-
मुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं
प्रदर्श्यते । उदाहरणम्—

मारारिशक्ररामेभमुर्वरासाररंहसा ।

सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३८४॥

माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।

मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिङ्मादुमादिमा ॥ ३८५ ॥

(खड्गबन्धः)

चेत्यादौ शब्द एव कविप्रतिभासंरम्भगोचर इति परमतेऽपि शब्दश्लेषता न त्वर्थश्लेषतेत्युक्तम् । रसादीति । रसादिव्यञ्जकं स्वरूपं यस्य वाच्य-
विशेषस्य । अनुप्रासादीनामपि शब्दालंकारताऽर्थपेक्षेति तेऽप्यर्थ-
लंकाराः किं न स्युः । गुणदोषतेति । शब्दगुणदोषा अर्थगुणदोषत्वेन
किं नोच्यन्त इति भावः । संस्कृतादिपङ्कभाषाणामर्थाभेदे युगपदुक्तिर्भा-
षाश्लेष इत्येके । तत्र संस्कृतस्य प्राकृतभाषया श्लेषो यथा—

सरले साहसगगं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायासं वोढुं तव चित्तमसहं मे ॥

एवमन्यभाषाणापि दिङ्मादिश्लेषो ग्रन्थान्तराज्ज्ञेयः ।

वर्णा इति । लिपयः । तासामेव खड्गाद्याकारोल्लासनासंभवात् ।
लिपीनां च श्रोत्राकाशसमवेतवर्णात्मकशब्दाभेदेन प्रतीतेरत्र वाचकश-
ब्दालंकारता न लिप्यलंकारता । चित्रमिति । चित्रसादृश्यादाश्चर्यहे-
तुत्वाद्वा चित्रम् । मारारीति । मारारिः शम्भुः । स्थापना यथा—द्राहि-
कान्तरे साधारणो माशब्दः । तस्य दक्षिणतोऽयः क्रमेण वर्णाश्चतुर्दश ।

सरला बहुलारम्भतरलालिवलारवा ।

वारलाबहुलामन्दकरलाबहुलामला ॥ ३८६ ॥

(मुरजबन्धः)

भासते प्रतिभासार रसाभाता हताविभा ।

भावितात्मा शुभा वादे देवाभा वत ते सभा ॥ ३८७ ॥

(पञ्चबन्धः)

शिखायां साधारणः साशब्दः । ऊर्ध्वक्रमेण वामतस्तावन्त एव याव-
न्माशब्दः साधारणः । एतत्फलम् । तस्यैव माशब्दस्य दक्षिणतो निःस-
रणक्रमेण वामतश्च प्रवेशक्रमेण वर्णाः सप्त सप्त । एषा द्रादिका । ततो
माशब्दादूर्ध्व क्रमेण गण्डिकायां वर्णत्रयम् । उपरि माशब्दः साधारणः ।
तस्य दक्षिणतो वामतश्च तथैव चत्वारश्चत्वारो वर्णाः । एतच्च कुलकम् ।
ततस्तस्य माशब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एतन्मस्तकम् । सा-मा-माशब्दा
द्विः पञ्चकृत्वो द्विरावृत्ताः ।

सरलेति । सरद्वर्णनेयम् । सरं लातीति सरला । बहुलारम्भेण तर-
लानामलिमालानामारवो यत्र । हंसीभिर्वहला । करान् लान्तीति
करलाः क्षमापाः । अमन्दा विजिगीषवः करला यस्याम् । अबहुलेन
शुक्रपक्षेण निर्मला । स्थापना यथा— पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते
प्रथमादिपादेभ्यः प्रथमाक्षराणि चत्वारि चतुर्थादिपादेभ्यः पञ्चमादीनि
च चत्वारि गृहीत्वा प्रथमः पादः । द्वितीयात्प्रथमं प्रथमाद्द्वितीयतृतीये
द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थे चतुर्थात्तृतीयद्वितीये तृतीयात्पादात्प्रथममक्षरं
गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं प्रथमात्सप्तमपष्ठे द्वितीयतृती
याभ्यां पञ्चमे चतुर्थात्पष्ठसप्तमे तृतीयादष्टमं च गृहीत्वा तृतीयः पादः ।
चतुर्थादिभ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः पञ्चमादीनि पादेभ्योऽक्षराणि
गृहीत्वा चतुर्थः पादः ।

भासत इति । हे प्रतिभासार रसेन समन्ताद्भाता हताऽशोभा यया
वादे एकाग्रचित्ता शुभा प्रशस्या देवैर्वादिभिर्विद्वद्भिराभाति । वतेत्या-
श्चर्ये । स्थापना यथा—भाशब्दः कणिकास्थाने । ततोऽक्षरद्वयेनैकं दिग्दलं
निःसरणक्रमेण विदिग्दलं चाक्षरद्वयेन प्रवेशक्रमेण । ततः स एव
भाशब्दः । ततोऽक्षरद्वये विदिग्दलं निर्गमेण तावतैव दिग्दलं प्रवेशेन

रसासार रसा सारसायताक्ष क्षतायसा ।

सातावात तवातासा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर ॥ ३८८ ॥

(सर्वतोभद्रम्)

संभविनोऽप्यन्ये प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां
दधतीति न प्रदश्यन्ते ।

भाशब्दं यावन्पुनर्भाशब्दो निर्गमेण च तदेवाक्षरद्वयमित्यादिना क्रमेण
दलाष्टकमुत्पाद्यमिति । विदिग्दलवर्णानां द्विर्भाशब्दस्य चाष्टकत्वं आ-
वृत्तिः । खङ्गादीत्यादिशब्दान्मुशलयनुवर्णनचक्रशक्तिशूलहलस्वस्ति-
कादश्चस्तथैकद्वित्र्यादिवर्णस्वरस्थानपादार्थश्लोकगतप्रत्यागतादयश्चित्रभेदा
ज्ञेयाः ।

रसेति । हे सारस्थिररसवेगवद्वर्ष आयताक्ष पृथुनेत्र सातं मुखमव
सामस्येनाततीति सातावात । अतक्षर वृद्धिदायक तव रक्षतः सतः
सारसा भूरतासा विगतोपक्षयाऽस्तु । क्षत आयो यैस्ते क्षतायाः
खलास्तान स्याति या सा भूस्तर्वेन्थम् । तुरवधारणे । अत्र न केवल-
मभोऽधः क्रमेण स्थितानां पादानां प्रातिलोभ्येन स्थितिर्यावदर्थभ्रम
स्यापि । तत्र हि प्रथमादिपादानां प्रथमैश्चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादानाम-
ष्टमैश्चाक्षरैः प्रथमः पादः । एवं द्वितीयसप्तमस्तृतीयषष्ठैश्चतुर्थपञ्चमैश्च
द्वितीयतृतीयचतुर्थपादाः । इह च सर्वे तदेवोपलभ्यन्त इत्यर्थभ्रमस्याप्य-
वस्थानान्सर्वतोभद्रम् ।

अन्य इति । वर्णच्युतं स्वं यथा--

नृपदितिजामरप्रभुनताङ्घ्रियुगो जलदश्रुतिर्विभुः

पृथुभुजगाधिपस्फुटफणासुभगः कमठारिजित्तथा ।

शिवसुखसंपदव्ययविलासगृहं निखिलैर्नसां हरो

घनविधुतावर्नी हरतु नः सकलः कलिलावलीं जिनः ।

अत्र श्रीपार्श्ववर्णने सिद्धिच्छन्दासि प्रतिपादमाद्याक्षरद्वयस्यान्त्याक्षर-
सप्तकस्य च च्युता प्रमिताक्षरावृत्तेन तथाऽऽद्याक्षरसप्तकस्यान्त्याक्षरद्व-
यस्य च च्युता द्रुतविलम्बितवृत्तेन तस्यैव वर्णनम् । एवं त्रिन्दुमात्रा-
धमात्राच्युतानि क्रियाकाररूपादसंज्ञासंबन्धगुप्तानि प्रश्नोत्तरप्रहेलि-
कागोमूत्रिकातुरगपदादीनि कण्ठाभरणादिग्रन्थेभ्यो ज्ञेयानि ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दमा ।

एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेन वा मुखे भासनं पुनरु-
क्तवदाभासः । स च

शब्दस्य

सभङ्गभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः । उदाहरणम्—

अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥ ३८९ ॥

चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राज्ञः सुमनसो चिबुधाः पार्श्ववर्तिनः ॥ ३९० ॥

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ८६ ॥

उदाहरणम्—

तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥ ३९१ ॥

आमुक्त्वा इति । न तु परमार्थतः । एतेन पर्यवसानान्यथात्वं लब्धम् ।

अरीति । अरिवधदा, ईहा येषां शरिणां तानीरयति यः स तथा ।
सूतशब्दः प्रेरितार्थोऽपि । स्थिरतायामवनितलतिलकः । अगो मेरुः सन्
सतामानत्या भाति । अत्र देहशरीरशब्दौ सार्थकौ सभङ्गौ सन्तौ दान-
त्यागशब्दावनर्थकौ सभङ्गौ सन्तौ सारथिसूतशब्दौ सार्थकानर्थकौ
सभङ्गभङ्गौ सन्तौ पुनरुक्ताभासौ ।

चकासतीति । अङ्गनेष्वारामा येषां ते तथा । अत्राङ्गनारामा इत्येतौ
शब्दावनर्थकौ देहशरीरादिशब्दवद्भङ्गभावादभङ्गौ च । केचिदस्यार्थपौ-
नरुक्त्याश्रितत्वादर्थालंकारतामाहुः । वयं त्वर्थपौनरुक्त्याश्रितत्वेऽपि
शब्दवैचित्र्याच्छब्दालंकारत्वं ब्रूमः ।

तन्विति । तनुः कृशोऽपि । कुञ्जरः श्रेष्ठार्थोऽप्युत्तरपदे । रक्तो रञ्जितः ।
खरः कठोरः । तेजोधात्रां मह उत्सवभूतः । तेजोगृहं वा । पृथुमनसां

अत्रैकस्मिन्पदे परिवर्तिते नालंकार इति शब्दाश्रयः, अपर-
स्मिन्स्तु परिवर्तितेऽपि स न हीयत इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालंका-
रोऽयम् ॥

इति काव्यप्रकाशे शब्दालंकारनिर्णयो नाम
नवमोऽल्लासः समाप्तः ॥

महसा वा पृथुमनसां स्वामी । जिष्णुर्जेता । हारिः सिंहः । एकस्मिन्निति । तनु-
कुञ्जरादिपदेऽनेकार्थेत्यर्थः । अपरस्मिन्निति । एकार्थे वपुरादिपद इत्यर्थः ।

इति माणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाशसंकेते,
नवमोऽल्लाससंकेतः समाप्तः ।

दशमोल्लासः ।

—:०:—

अर्थालंकारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव, न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं
भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा । भेदग्रहणमन-
न्वयव्यवच्छेदाय ।

पारेलंकारगहनं संकेताध्वानमन्तरा ।

सुधियां बुद्धिशकटी कथंकारं प्रयास्यति ॥

अथ द्वाषष्टिमुपमाद्यर्थालंकारानाह । तत्रापि प्रकारवैचित्र्येणानेका-
लंकारबीजमिति पूर्वमुपमोच्यते । एषा चार्थालंकारत्वेन प्राच्यैरुक्त-
त्वादुक्ता । यावता त्वेषा श्रौती रूपवादिशब्दपरावर्तसहनान्यशब्दपरा-
वर्तसहनाभ्यामन्वयव्यतिरेकत्वेनोभयालंकृतिः । अत एवासौ पुनरुक्ता-
भासोभयालंकारसमीपे प्रोक्ता । श्रीभोजोऽप्येवमुक्तवान् ।

साधर्म्यमिति । सधर्मणो भावः साधर्म्यं समानधर्मसंबन्धः । तच्च प्रती-
त्योरुपमानोपमेययोरेव न कार्यकारणादिकयोः । असंभवात् । सत्त्वज्ञे-
यत्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्यभावेऽपि तयोर्नोपमा । ह्यत्वाभावात् । उपमितिः
समगुणद्वारेणोपमेयस्योपमानसदृशीकण्णमुपमा । उप समीपे मीयते
क्षिप्यते स्वसादृश्यप्रापणादुपमेयं येन तदुपमानम् । तथा तेन यत्तु
समीपे क्षिप्यते गुणद्वारेण तदुपमेयम् । ह्यतया कविना यदुत्कृष्यते
तदुपमानमन्यदुपमेयम् । न तु प्रसिद्धमप्रकृतं वोपमानमन्यदुपमेयम् । एवं हि

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

इत्यादौ चन्द्रादेः प्रसिद्धस्योपमेयत्वं गण्डादेरप्रसिद्धस्योपमानत्वं न
स्यात् । प्रकृताप्रकृतत्वेऽपि कविविवक्षैवाङ्गीकार्या । चन्द्रगण्डयोरुपमा-
नोपमेयत्वप्रसिद्धौ सत्यामपि वक्त्रा प्रसिद्धिविपर्यासेनोपमेयस्य कल्पित-
त्वाद्विपर्यासोपमा । एवंविधकाव्येषु न सामान्योपमेति श्रीभोजः । क्वचिद्-
ह्यस्यापि साधर्म्यस्योपमानत्वं यथा हास्यादौ भूर्भुवः कुम्भोदर
इत्यादि । भेद इति । प्रायः शब्दार्थाभ्याम् । पुरुषः पुरुषो यथेत्यादि-
दर्शनाच्च क्वचिदर्थेनास्यां भिन्ने उपमानोपमेये । अनन्वये तूपमानोपमे-
ययोः शब्दार्थाभ्यां क्वचिच्चार्थेनाभेद एव । यथा रविरिव रविः । रविः
सूर्य इव । उपमानोपमेययोः शब्दार्थद्वारेण स्वगतो भेदो न धर्मद्वारेण ।

• पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा।
एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

साऽग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ ८७ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रती-
तिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना
श्रुत्यैव षष्ठीवत्संबन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा ।
तथैव, ' तत्र तस्येव ' (पा० सू० ५ । १ । ११६) इत्यनेने-
वार्थे विहितस्य वतेरुपादाने श्रौती । ' तेन तुल्यं मुखम् '—
इत्यादावुपमेय एव, ' तत्तुल्यमस्य '—इत्यादौ चोपमान एव,
' इदं च तच्च तुल्यम् ' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्ति-

धर्मद्वारकभेदे हि व्यतिरेकालंकारत्वं स्यान्नोपमालंकारत्वम् । उपमानो-
पमेययोर्भेदः शब्दार्थद्वारको यथोपमायामस्ति तथा समानधर्मद्वारेणाप्य-
भेदोऽप्यस्ति । यदाहुयत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः
सदृशताया इति । तदर्थमुपमाभेदे इत्यत्र सूत्रेऽकारप्रश्लेषो ज्ञेयः । ततश्च
भेदाभेदमाधान्य उपमेति लब्धम् ।

उपमाया वाचका इववायथेत्यव्ययानि तुल्यार्थवाचिनः प्रतिपक्षप्रत्य-
नीकादयः प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दादयश्च शब्दाः कल्पवादिप्रत्ययाश्च स्पर्धते-
जयत्यनुकरोत्यादिक्रियाश्च चन्द्रमुखीत्यादिसमासाश्च । उपमानमुपमेयं
साधारणधर्म उपमाप्रतिपादकाश्च यत्र स्युः सा पूर्णा । एषां क्रमेणैक-
द्वित्रिलोपे लुप्ता ।

उपमानविशेषणानीति । षष्ठादेरुपमानतया स्थापकाः श्रुत्यैवेत्यभिप्रा-
येण । यथा षष्ठी यस्याग्रे तं विञ्चिनष्टि न पुनस्तत्र विश्राम्यति । अतः
स्मा श्रुत्यैव संबन्धं द्विष्टं ब्रूते । तथैवायमिवादिरुपमानोपमेययोरेकतरत्रा-
प्यविश्रान्तः श्रुत्या द्विष्टमुपमानोपमेयभावं वक्षीति । तत्सद्भावे । यथेवा-
दिभावे । तथैवेति । श्रौतीत्यर्थः । तेनेति । चन्द्रेण । तत्तुल्यमिति । चन्द्र-
बिम्बं तुल्यं मुखस्य । इदं चेति । मुखं च चन्द्रबिम्बं च तुल्यम् । उम-
यपि । क्रमेणेति शेषः । पूर्वश्रोस्त्वेकत्रैवेति भावः । तुल्यादीति । तुल्य-

रिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्याऽऽर्थ-
त्वाच्चुल्यादिपदोपादान आर्थी । तद्वत्, ' तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः '
(पा० सू० ५ । १ । ११५) इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ।
' इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च '
इति नित्यसमास इवशब्दयोगे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम्—

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ ३९२ ॥

चकितहरिणलोललोचनायाः

क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।

सरासिजमिदमाननं च तस्याः

सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥ ३९३ ॥

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां

दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिर्दः सदा यो

लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥ ३९४ ॥

प्रकारशब्दानाम् । साम्येति । सममेव साम्यं समानो धर्मः । द्विष्टरूपं
सादृश्यं तुल्यता । अयं भावः—उपमानोपमेययोः साम्यप्रतीतिर्न
तुल्यादिशब्दादेव किं त्वर्थात् । तुल्यादिपदानामेकतरत्रैव विश्रान्तेः ।
अन्यत्र साम्यालोचनया सादृश्यप्रतीतिः । तद्वदिति । आर्थीत्यर्थः ।
इवेन सह समासः स्याद्वा न वेत्याह—इवेनेति । एतद्वक्तव्यं कुमतिप्रा-
दय इति सूत्राश्रितम् । समासगेति । श्रौतीति योगः ।

स्वप्नेऽपीति । प्रभावो विक्रमः । अन्यत्र तु प्रकृष्टो भावोऽनुरागः । तयोः
प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । अत्र श्रीः स्वाधीनपतिका प्रभावप्रभवामोचनं
यथेति च क्रमेणोपमेयोपमानधर्मोपवाचकम् । इयं वाक्ये पूर्णा
श्रौती ।

वाक्ये पूर्णार्थी यथा—चकितेति । न तुल्यादिशब्दात्साम्यप्रतीतिः
किं त्वर्थादित्युभयत्र स्थितेनापि समशब्देनोपमानोपमेययोरैकतरस्य
सादृश्यमर्थादवगम्यते ।

भुजैरेवेति । यो राजा सदा चतुर्भिरुपायैः शौरिरिव चतुर्भिर्भुजैर्भुवनं

अवितथमनोरथपथ-

प्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।

सुरतरुसदृशः स भवा-

भिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥ ३९५ ॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ३९६ ॥

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः,
तथा, जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि
नोक्तेवैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालंकारः, तथाऽपि न ध्वनिगुणी-
भूतव्यङ्ग्यव्यवहारः, । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारु-
ताप्रतीतिः । अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव । रसादिस्तु
व्यङ्ग्योऽर्थोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलं-

बभारेति योगः । अथ वा शौरिः सहायः सन् चतुर्भिरुपायैर्भुजैरिवेति
योगः । इवेन समासपक्षे समासे श्रौती पूर्णोपमेयम् । ये त्विवेन समासं
नेच्छन्ति तन्मते वाक्योपमेयम् ।

सुरेति । अत्र सुरतरुणा सदृश इति तत्पुरुषे सदृशशब्द उपमेये
विश्रान्तस्तद्गतं सादृश्यं साक्षाद्भूते । अन्यत्र सादृश्यमर्थात्प्रतीयते ।
बहुव्रीहौ तुपमाने सदृशशब्दो विश्राम्यति । तत्र सादृश्यं साक्षादपरत्र
त्वर्थाद्वितीयं समासे, आर्थी पूर्णोपमा ।

गाम्भीर्येति । तद्धिते श्रौती पूर्णोपमिति योगः । भुजङ्गवदित्यत्रेवार्थे
वतिः । ततः श्रौतीत्वम् । भुजङ्गः काभी । स चार्थात्समुद्रः । अम्बररत्नं
रविः । तेन तुल्यः । तुल्यार्थे वतिः । स चोपमेये साक्षाद्विश्रान्तः ।
उपमाने तु साम्यपर्यालोचनयोपमानताप्रतीतिरितीयं तद्धिते पूर्णार्थी ।

स्वाधीनेति । अयं भावः—प्रतीयमानं चेद्व्यक्तं तदा ध्वनिव्यवहारः ।
अथास्फुटं तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । तत्कथमत्र वाच्यचित्रका-
व्यव्यवहारः ।

अलंकारान्तरं चेति । तद्ध्यनुमासादि श्लिष्टतरमपि काव्ये यद्यव्यभिचा-
रितयैव गण्येत तदा तेन सहोपमादीनां संकरसंसृष्टी स्यातामिति
केवलतयैवैषां विषयो नावकल्पेत । तदिति । स चास्फुटतरो रसादिर-

कारा उदाहृताः । तद्वहितत्वेन तूदाह्रियमाणा विरसताभावहन्तीति
पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पवादी त्वाथर्वेव । तेन पञ्च ।

उदाहरणम्—

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ३९७ ॥

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ३९८ ॥

करवालङ्घवाऽऽचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विपकल्पं मनो वेत्ति यदि जीवसि तत्सखे ॥ ३९९ ॥

र्यस्तच्चालंकारान्तरमिति नपुंसकानपुंसकैकशेषः । संस्पर्शपदादत्र रसा-
दिः स्फुटतरो ग्राह्यः । अस्फुटातिस्फुटस्य तु गुणीभूतव्यङ्ग्यता । तद्वहि-
तत्वेनेति । रसाद्यलंकारान्तररहितत्वेन ।

तद्वदिति । पूर्णावल्लुप्ताऽपि वाक्यसमासयोर्द्विभेदा । तद्धिते त्वाथर्वेव
न श्रौती । ‘ तत्र तस्येव ’ इति सूत्रेण कृते वतिप्रत्यये श्रौतीत्वं मतम् ।
नन्वस्य सिंहवत्त्वया संनिधौ न गन्तव्यमित्यत्र दारुणत्वस्य गम्यत्वा-
दनुच्चारणे पुरुषस्य सिंहोपमेयस्य संनिधौ पुरुषसंचरणनिवारणे
समानधर्मलोपेन श्रौतीति युज्यते । सत्यम् । समानधर्मतां निवारणादिकं
भजने । अथ वा प्रतीत्यभावादेव । तथा हि षष्ठ्यन्तस्य सिंहोपमानत्वे
विवक्षितेऽपि शब्दसामर्थ्यात्तृतीयान्तेनैव सहोपमायाः स्फुटता प्रतीयते ।
न तु पूर्वोक्तघटना ।

करणीयमिति । करणीयं वपुः । करणेभ्यो हितत्वात् । सत्यमेतत्त्रयमपि
सुभाषदाह्लादकमित्यर्थः । इयमाह्लादकत्वादिधर्मलोपे वाक्ये श्रौती ।

वाक्य आर्था यथा—आकृष्टेति । समशब्दस्योपमेये विश्रान्त्या, उपमाने
साधर्म्यप्रतीतिरर्थात् । क्रूरदिधर्मलोपोऽत्र ।

करवाल इति । अप्रेवेनेति समासः । इयं दारुणत्वधर्मलोपे समासे
श्रौती । समासः आर्था यथा—अमृतोपमेति । अत्र माधुर्यादिलोपः । तद्धि-
त आर्था यथा—विपति । यदि वेत्ति तज्जीवसीत्यन्वयः । अत्र दारुण-

उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा ॥ ८८ ॥

सैअलकरणपरवीसामासिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स ।

दीसइ अहवणिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥ ४०० ॥

धर्मलोपः । ईषदपरिसमाप्तं विषं मन इत्युक्त्या आमुखे रूपकावभासः । निर्वाहे तु विषसदृशं मन इति प्रतीत्या प्रतीतिकेन रूपेणोपमैव । ईषदपरिसमाप्तिविशिष्टे प्रकृत्यर्थसदृशेऽर्थे कल्पवादीनां स्मरणात् । ईषदपरिसमाप्तं विषं विषकल्पशब्देनोच्यते । गुणहीनविषजातीयं यत्किंचनापि वस्तु विषकल्पशब्दवाच्यमित्यर्थः । मनोविषकल्पशब्दयोः सामानाधिकरण्यं गौर्वाहीक इतिवद्गुणद्वारेणेति केचित् । वयं तु कल्प-
पत्ययस्य सदृशार्थवाचित्वेन विषकल्पं विषसदृशं मन इति प्रतीत्या विशेषणतया सामानाधिकरण्यं ब्रूमः । यतः सर्वत्र प्रतीतिरेव बलवती । ननुविषशब्दोऽपि विषत्वजातेस्तदाधारद्रव्यस्य वा वक्ता । जातिश्चैकाऽन-
वयवा च । स्वाश्रयव्याप्त्या समाप्तैव । द्रव्यमपि यत्तद्युक्तं तत्सर्वतः संपूर्णत्वात्समाप्तमेवेतीषदसमाप्तिः कथमिति चेन्न । इह शब्दादुच्च-
रिताद्द्वयं प्रतीयते । शब्दार्थो जातिर्द्रव्यं वा । तद्योगाद्वाऽशब्दार्था अपि गुणाः प्रतीयन्ते । यत्र चैनदुभयमस्ति तत्र परिसमाप्तिः । यत्र त्वन्यत-
रभास्ति तत्रापरिसमाप्तिः । तत एतद्द्वयभावे न स्यादीषदसमाप्तिरेकत-
राभावे तु स्यात् । तद्विषशब्दो विषजात्या हीनं दृष्टत्वादिगुणेन वा हीनं द्रव्यं ब्रुवन्नीषदसमाप्त एव । अतश्च विषत्वजातिहीने मनःशब्दवा-
च्येऽर्थे केनापि साम्येन वर्तमानो विषशब्दः प्रत्यययुग्मनःशब्देनैका-
धिकरणोऽपि भवेत् । गुणाहीनत्वेन त्वेकाधिकरणः प्रागुक्तः ।

सकलेति । सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य । दृश्य-
तेऽथ वा निश्चम्यते सदृशमंशांशमात्रेण । अत्र सदृशशब्दवाच्यस्यो-
त्कृष्टत्वेन बलादुपमानत्वम् । तच्च सरिसमिति विशेषणेनाऽऽक्षिप्यते ।
नात्र साक्षात्प्रतीयत इत्युपमानानुपादानम् । सरसकाव्यमुपमेयम् ।
तस्यान्यदुपमानभूतं सरसान्तरं निषेध्यमिति भावः । इयमुपमानलोपे
वाक्यगाऽऽर्थी । श्रौती तु न संभवति । उपमानोपादानमन्तरेण यथेवा-

१—सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।

दृश्यतेऽथ वा निश्चम्यते सदृशमंशांशमात्रेण ॥

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठ
एषैव समासगा ।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि;

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरूपमाप्तिपादकस्य लोपे षट्-
समासेन कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा,
कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उदाहरणम्,—

ततः कुमुदनाथेन काभिनीगण्डराण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥ ४०१ ॥

तथा—

असितभुजगभीषणासिपञ्चो रुहरुहिकाद्वितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकितनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ ४०२ ॥

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-

वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।

नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-

रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ ४०३ ॥

मृधे निदाघयर्माशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसंचारं मंचरत्यवनीपतिः ॥ ४०४ ॥

दीनां प्रयोगाभावात् । तदर्थं विहितस्य वतेरपि उपमानभूतप्रकृत्युपादान-
मन्तरेणाघटनात् ।

तत इति । अत्र समासासमासगे उपमानोपमेये प्रोक्ते । असित इति ।

अत्र तु समासगे । रुहरुहिकौत्सुक्यम् ।

पौरमिति । सुतीयतीति कर्मणि क्यच् । अन्तःपुर इवाऽऽचरति
अन्तःपुरीयतीत्याधारे क्यच् । नारीयत इत्यादि भिन्नमभिन्नं वा
व्याख्येयम् । मृधे इति । अत्र समासे कर्मकर्त्रोर्णमुलीवलोपः । सुती-
यतीत्यादिषु त्रिषु प्रत्ययेन साधारणधर्म उच्यते नेवार्थः ।

एतद्विलोपे किंस्तमासगा ॥ ८९ ॥

एतयोर्धर्मवाद्योः । उदाहरणम्,—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ ४०५ ॥

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
संपराये प्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ ४०६ ॥
धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

उदाहरणम्—

दुण्डुणन्त मरीहसि कण्टककलिआई केअडवणाई ।
मालङ्कुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ज पात्रहिमि ॥ ४०७ ॥
कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

क्यचि वायुपमेयामे ।

आसे निरामे ।

एतदिति । एतयोर्विलोप एतयोर्धर्मवाद्योर्लोपे चेति । विधवतीति ।
अत्र किंल्लोपात्तद्वाच्यस्याऽऽचाराख्यधर्मस्यैवस्य च लोपः ।

राजेति । राजा कुञ्जर इवेति समामे उपमासाधकधर्मस्यैवस्य च
लोपः । राजनं तु राजकुञ्जर इत्युपमायां सिद्धायां योज्यत इति न
धर्मसद्भावः शङ्क्यः । वृत्ताविनि । समामे । दुण्डु इति ।

दुण्डुलायमानो मरिष्यमि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।
मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यमि ।

हे भ्रमर भ्रमणशील दुष्ट विट चुम्बितानि शंभलीकुलानि गवेषय-
न्विषयसे न कदाऽपि मालतीमुकुमारमुभगां नारीं प्राप्स्यसीति भावः ।
तेन तुल्यमित्यादौ तुल्यादिपदानामुपमेय एव विश्रान्तिरिति यद्य-
भ्युक्तं तथाऽपि सदृशशब्दवाच्यगुणत्वेन बलादुपमानत्वं नोपमेयत्वमि-
त्युपमानस्यैव लोपः ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वराविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥ ४०८ ॥

अत्राऽऽत्मा उपमेयः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ९० ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम् —

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासविलम्बविग्रहा ।

स्मरशरविसराचितान्तर्ग मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ ४०९ ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपा भवतः, तदेद-
मुदाहरणम् ।

क्रूरस्याऽऽचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्वि-
च्छति । आयःशूलिकः — इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेय-
तैक्ष्ण्यधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः
पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

सहस्रायुधीयतीति । सहस्रायुधमिवाऽऽन्मानमाचरतीति नामधातुवृत्तौ ।
इवादिरात्मोपमेयश्च लुप्तः । आचारधर्मस्तु व्यचोच्यते । तस्य तत्र
विधानान् ।

तरुणीति । विलासाय विलम्बो दत्तो विग्रहो यया सा तथा । मृग-
नयने इव नयने यस्या इति सप्तम्युपमान इत्यादिनोपमानपूर्वस्य समास
उत्तरपदलोपश्च । अत्र धर्मस्येवाऽऽदेरुपमानस्य च लोपः । यदा तु मृग-
शब्द एव लक्षणया मृगनयनवृत्तिस्तदा मृग एव नयने यस्या इति
रूपकममासस्यैव विषयः । न तूपमासमासस्य । यदेति । यदोपमास-
मामलोपा तदा त्रिलोपे समासगा । अन्यथा तु नास्ति त्रिलो-
पिन्युपमा ।

आयःशूलिक इति । अत्रार्थान्वेषणोपायादिः क्रूराचारोऽयःशूलतयाऽ-
ध्यवसीयते । तथाऽत्रायःशूलेनेत्युपमानं शब्दोक्तम् । शेषं तु तैक्ष्ण्यादि-
धर्मक्रूराचारोपमेयेवादिरूपं त्रयमर्थसामर्थ्यगम्यम् । निगीर्याध्यवसा-
नरूपातिशयोक्तिरियं नोपमा । अत्रोपमानेनायःशूलेनार्थान्वेषणोपाय-
स्योपमेयस्य तद्भावाध्यवसानेनाऽऽपादिताभेदस्य प्रतीयमानत्वात् । भाष्य-
कारोऽप्याह — न तिङन्तेनोपमानमस्ति । आख्यातं नोपमानं स्मादि-

“अनयेनेव राज्यधीर्नयेनेव मनस्विता ।

मम्लौ सा च विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥ ४१० ॥

इहाभिन्नो साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ ४११ ॥

इति भिन्नं च तस्मिन्, एकस्यैव बहुपमानोपादाने मालोपमा,
यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥ ४१२ ॥

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।

तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥ ४१३ ॥

इत्यादिका रश्मनोपमा च ' ' न लक्षिता । एवंविधवैचित्र्यस-
हस्रसंभवात् । उक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

त्यर्थः । एवं वर्तमानसामीप्यादावप्यतिशयोक्तित्वं वाच्यम् । एवं
पूर्णाया भेदाः षट् । लुप्तायास्त्वेकोनविंशतिः । तथा हि—धर्मस्य लोपे
पञ्च । उपमानस्य द्वौ । वादेः षट् । धर्मवाच्योर्द्वौ । धर्मोपमानयोर्द्वौ ।
वाद्युपमेययोरेकः । त्रयाणामेक इति । लोप इति सर्वत्र योज्यम् ।

अनयेनेति । अत्र म्लानत्वमभिन्न एको धर्मः । ज्योत्स्नेवेति । अत्र
नयनानन्दहेतुत्वान्नयनानन्द इति हेत्वलंकारोऽपराशयेन । नयनानन्दा-
दिको भिन्नो नैको धर्मः । मालेति । माला सूक्ष्म । तद्रूपा योपमा
सा तथा । यथा तन्तावेकस्मिन्ननेकपुष्परत्नादियोगस्तथैकस्मिन्नुपमेये-
नेकोपमानयोगः । यद्वोपमानानां माला पङ्क्तिस्तयोपमा । अनवरतेति ।
अत्र विमलत्वमभिन्नो धर्मः । मतिरिवेति । अत्र तु माधुर्यादिभिन्नो
धर्मः । एवंविधेति भणनादेकदेशविवर्तिन्युपमा । यथा—

नेत्रैरिवोन्पलैः पर्यैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्तिस्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥

अत्र सरःश्रीणां नायिकात्वं न समासोक्तम् । विशेषणसाम्याभा-
वात् । तस्मादुपमैकदेशविवर्तिनी वाच्यैव । यथाऽन्यैरुक्ता ।

अनन्वयः

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः ।

उदाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।

यावद्विलासायुधलासवासाम्ने तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥ ४१४ ॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ९१ ॥

तयोरुपमानोपमेययोः, परिवृत्तिरर्थात् वाक्यद्वये, इतरोपमान-
व्यवच्छेदपरा, उपमेयेनोपमा इति उपमेयोपमा ।

उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिधृतिरिव धरणी सततं विभाति वन यस्य ॥ ४१५ ॥

संभावनमत्येक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेनोपमानेन । उदाहरणम् —

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-

मिन्दोरिन्दीवग्दलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति द्वर्षा-

लृशा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ ४१६ ॥

अनन्वय इति । अयं नोपमा । वास्तवद्वित्वाभावात् । विलासायुधः
कामः । लासः क्रीडा । अत्र नितम्बिनी नितम्बिनीवेति विलासा
विलासा इवेति भेदाभावादुपमानतयाऽनुपपद्यमानमन्यव्यावृत्तौ लक्षण-
याऽवतिष्ठते ।

कमलेति । अत्र पूर्ववाक्यात्सादृश्यावगतौ पुनरिहसादृश्यमुच्यमान-
मनन्यार्थत्वे सत्यन्यव्यावृत्तिं लक्षयति । अत्र पूर्वत्र चैतयोः सदृशं
नान्यदस्तीति भावः ।

उत्प्रेक्षेति । उपमानगतगुणक्रियाभिसंबन्धादुपमानत्वेनोपमेयस्य
संभावनमुत्प्रेक्षा । अन्यधर्माणां स्वधर्मिभूताद्वस्तुन उत्कलि तानां रसभा-
वाद्यभिव्यक्तयनुगुणतया वस्त्वन्तराध्यस्तत्वेन लब्धप्रकर्षाणामीक्षण-
मुत्प्रेक्षा । तस्याश्च मन्येऽल्लेभ्रुवमिवाद्या व्यञ्जकाः ।

उन्मेषमिति । विकासम् । अत्रोपकृता उपमानम् । पद्मलक्ष्मीरुपमे-

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ४१७ ॥

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ९२ ॥

यम् । हर्षो गुणः शत्रूच्छेदेनोपकारिणं प्रति सर्वस्यापि स्यादिति स पद्म-
लक्ष्म्यामसंभवन्नापि संभावितः । सिद्धरूपत्वे सति द्रव्यधर्मत्वाद्
हर्षस्य गुणत्वम् । हर्षगुणयोगात्पद्मलक्ष्म्याः पादलग्नत्वमुत्प्रेक्षितामिति
क्रियोत्प्रेक्षा ।

लिम्पतीवेति । अत्र तमोगतत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां व्याप-
नादिक्रिया निमित्तं गम्यम् । व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमित्तमन्य-
दन्वेष्ट्यं स्यात् । न च विषयस्य गम्यत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताधा-
रत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात् । यत्तु व्यापनाद्युत्प्रेक्षाविषयमत्रोचे
तच्चिन्त्यम् । व्याख्याविशेषोऽलंकाराणामलंकारसर्वस्वाज्ज्ञेयः । अकालसं-
ध्यामिव धातुमत्ताम् । स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः । भूगतामिव
कौमुदी रम्भामिव भुवं गतामित्यादिषु तूत्प्रेक्षेव । धातुमत्तादेर्हि प्रत्यक्षेणै-
वाकालसंध्यादिसादृश्यमुपलभ्याकाले संध्या न स्यादित्यमंभाव्य-
वस्त्वध्यवसायस्य संभावना क्रियते—अकालसंध्यामिवेति । प्रत्यक्षोप-
लम्भे च न युक्त्यन्तराकाङ्क्षा । उपमानस्यासंभवान्न तूपमा ।

रवेरिवान्धकारश्रीः कालधर्म इवामृतात् ।

अनीतिः पुरुषादस्मादहो कौतूहलं महत् ॥

इतिवदसंभाव्योपमेयधर्मदर्शनाभावादसंभवोपमाऽपि न । भारं वहतीव
पुंगवः पयो ददातीव स्त्रीगवीत्यादौ तु हृद्यत्वाभावाच्चेत्प्रेक्षा । कापि
किञ्चिधावामुख उपमाछाया निर्वोदे तूपमानस्य प्रकृतेः संभवोचित्यात्सं-
भावनोत्प्रेक्षाने उत्प्रेक्षा । एवं यथा—

यस्याऽऽङ्गया समं पादपद्मद्वयनखद्युतिः ।

मालतीपाल्यनितरां नमद्भूपालमौलिपु ॥

संशय इति । यत्राप्रस्तुतेन संशयवता वचसा प्रस्तुतमुत्कर्ष्यते स
संदेहोऽलंकारः । अयं च प्रतिभोत्थापितकायश्चमत्कारीति स्थाणुर्वा नरो
वेत्यादौ नालंकारता । तत्रोपमेयमुपमानादभित्त्वा भित्त्वा बोध्यते । स

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्याऽऽर्जो न्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ ४१८ ॥

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावन्निश्चयान्तोऽपि संदेहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क कलङ्कः सर्गसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुग्धमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥ ४१९ ॥

किंतु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोज्जटेन । तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैरकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकोतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुगणो मुनिः ॥ ४२० ॥

च निश्चयगर्भो निश्चयान्तः शुद्धश्चेति त्रिधा । तत्र भेदोक्तौ निश्चयगर्भो यथा—अयमिति । अत्राऽऽदावन्ते च संशयः । मध्ये तु तुरगैरित्यादिना भेदोक्तौ निश्चयः ।

इन्दुरिति । अत्र क कलङ्क इत्यादिभेदोक्तिः । आदौ संशयोऽन्ते निश्चयः । किं विधिः । अयं भावः—निश्चितमित्युक्त्या निश्चयस्य न व्यङ्ग्यत्वं किंतु वाच्यत्वम् । व्यङ्ग्यत्वे चाऽऽश्चर्यमिति ।

भेदोक्तेरभावान्मसंदेहनिर्वाहे शुद्धो यथा—अस्या इति । अत्र कान्त्युत्तिरिति युक्तः पाठः । निर्वाहे निर्माणस्यैव श्रूयमाणत्वाच्च कान्तिप्रदानस्य विशिष्टः । स्वस्वविशेषणविशिष्टचन्द्रादिरूपं भूत्वेनां चक्रे । यद्वा नैनां पुगणः प्रजापतिरकार्षीत् । किं तु चन्द्रादिः । कान्तिमत्त्वसरसत्त्वसुकुमारत्वादिधर्मदर्शनात् । यो हि स्वयं कान्त्युतिः शृङ्गारैरकरसः पुष्पाकरश्च स एव कान्तिमद्रसवत्सौकुमार्यवद्भूतु कर्तुं समर्थः । अत एवायमर्थः पूर्वोक्तविशेषणत्रयस्योत्तरार्धविशेषणत्रयेण यथासंख्यं व्यतिरेकोक्त्योषोद्धलितः स्रष्टुः सृष्टिसंबन्धेऽप्यसंबन्ध उक्त इत्यतिशयोक्तिरपि । अत्र च स खलु तुरगैरित्यादिवशं भेदोक्तिः । चन्द्रा-

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यादनपहनुतभेदयोरभेदः ।

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ९३ ॥

आरोपविषया इवाऽऽरोप्यमाणा यदा शब्दोपात्ताः, तदा
समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् । आरो-
पिता इति बहुवचनमविवक्षितम् ।

दयो ह्येवंविधा इत्यनुक्तेः । उत्तरार्धेन संदेहनिर्वाहाच्च शुद्धत्वम् ।
तथा—

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।

अत्र ध्वान्ताद्यैस्तर्वादि न व्याप्त किं तु रञ्जितमित्याद्युत्प्रेक्षितं
संदेहद्वारेणेत्युत्प्रेक्षाश्रयेण संदेहयोती नुशब्दः । अन्ये तु नुशब्दः
संभावनोत्थापकत्वादुत्प्रेक्षाभेवाऽऽहेत्याहुः । अयं मार्तण्ड इत्यत्रोपमेयस्यो-
मानेनाभेदे पश्चाद्भेदे प्रोच्यमाने यद्यप्यादौ रूपकव्यतिरेकावभासस्त-
थाऽपि संकरधीर्न कार्या । संदेहस्यैव निर्वाहान् । इतरौ तु च्छायामात्रेण
सन्तावप्यसत्कल्पाविति । यद्वा रूपकव्यतिरेकयोरुत्कटतया भेदेन
भासनादत्र न संकरः । उत्कटाभेदे हि स स्यात् । तर्हि संमृष्टिः । न ।
उपकार्योपकारकत्वेन नैरपेक्ष्याभावात् ।

तद्रूपकमिति । रूपयत्येकतां नयतीति रूपकम् । अभेद इति भणना-
दभेदप्राधान्ये रूपकं स्यादिति लब्धम् । तथा मुखं चन्द्र इत्यादिरू-
पके चन्द्रेण स्वगुणा लक्ष्यन्ते । तैर्मुखगुणाः । तैरपि मुखम् । तत्रश्च
सामानाधिकरण्यं मुखचन्द्रयोर्गुणद्वारेण ताद्रूप्यादिप्रतीत्यापपद्यते ।
अत एव च भेदेऽप्यभेदप्रतीतिः । अतिसाम्यादिति । साम्यमात्र उपमा ।
अतिसाम्ये तु रूपकम् । सर्वथाऽतिसाम्ये पुनरप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती ।
अत एव तद्रूपकमभेद एव य इति नावधारणं कृतम् । इदं तत्त्वम्—
भेदे ज्ञानेऽपि यत्राभेदप्रतीतिरिवाभेदप्रतीतिरभेदप्रतीतिरेव तत्र
क्रमेणोपमारूपकातिशयोक्त्याद्या ज्ञेयाः । यत्र त्वज्ञाने भेदे किलाभेद-
प्रतीतिरेव तन्मिथ्याज्ञानम् । तत्र न कोऽप्यलंकारः । अनपहनुतेति ।
अपहनुतभेदयोरुपमानोपमेययोस्त्वप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती स्याताम् ।
आरोपविषयो ज्योत्स्नादिः । आरोप्यमाणो भस्मादिः । अविवक्षितमिति ।

यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ४२१ ॥

अत्र पादत्रये । अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति
रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकराशङ्का न कार्या ।

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेया
इत्येकदेशे विवर्तनादेकदेशविवर्ति । यथा—

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलगलअम् ।

रससंमुद्दी वि सहसा पग्गमुद्दी होइ रिउसेणा ॥ ४२२ ॥

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम् । मण्डलाग्र-
लताया नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्याद-
वसीयत इत्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

साङ्गमेतत् ।

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

निरङ्गं तु शुद्धम् ।

तेनाऽऽरोपितावारोपित इति च लब्धम् । ज्योत्स्नेति । चन्द्र एव मुद्राक-
पालम् । अत्र पादत्रये समस्तवस्तुविषयं रूपकम् । चतुर्थपादे त्वपह्नुतिः ।
परिमलशब्दः स्वरूपार्थः । रसिकत्वमिति । रात्रिरेव कापालिकीति रूपक-
समासे कापालिक्याः प्राधान्ये तस्याः संचेतनत्वादान्तर्धानरसिकत्वं
घटत इति भावः । एकदेशेति । एकदेशस्मिन्काल ईशः शाब्दत्वात्समर्थो
विवर्तो रूपणविधिर्यत्रेति व्युत्पत्तिः । जस्सेति ।

यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वता मण्डलाग्रलताम् ।

रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥

साङ्गमेतदिति । न केवलं मुख्यस्यैव रूपणमपि तु तदङ्गस्यापीति ।
द्विभेदमिति । पूर्वोदाहरणयोः समस्तवस्त्वेकदेशविवर्तिविषयत्वादित्यर्थः ।
निरङ्गमिति । निरवयवम् । यत्र केवल एवाङ्गी रूप्यते नाङ्गानि तन्नि-

यथा —

कुरङ्गीवाङ्गानि रितामितयाति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेदम्यभिनवां

प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ६२३ ॥

माला तु पूर्वदत् ॥ ९४ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन्बहव आरोपिताः ।

यथा—

रौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य दर्पोद्गमः

कान्तेः कर्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्राचीण्यसाक्षात्क्रिया

वाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ४२४ ॥

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके जेदभाजि वा ॥ ९५ ॥

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलामंकोचदीप्तयुते

दुर्गामार्गणीललोहित समित्स्वीकार्वैश्वानर ।

सत्यभीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो

साम्राज्यं वरवीर वन्सरशनं वैरिश्रमुर्ध्वः क्रियाः ॥ ४२५ ॥

रङ्गम् । यथा प्रेमेति । अत्र लताऽङ्गिणी न तु तदङ्गं पत्रादीति शुद्धम् ।
प्रेमेव लतिकेत्यत्रापि रूपकममाने मयूरवर्धसकादित्वादिवशब्दलोपः ।
उपमासमासे तु सर्वत्र व्याघ्रादित्वादिवशब्दलोपः । अत्र तु लतायाः
सेचनमानुकूल्यादारोपितधर्म एवेति रूपकस्य साधकं प्रमाणमिति नोप-
मासंकरः । केवलं शुद्धरूपकमुक्त्वा मालारूपकमाह—रौन्दर्यस्येति । रहसि-
रहस्यानि । अत्र प्रियारूप एक एवाऽऽरोपविषयो भुगवायङ्गैर्विना तरङ्गि-
ण्याद्यै रूपित इति निरङ्गम् ।

नियतेति । नियतं ध्रुवं तडागादेरापणमुपायो यस्य स तथा । यद्वा
नियतस्याऽऽरोपणमुपायो यस्य तथा । परस्येति । हंसादेः । विद्वदिति ।
सती गौरी । दक्षस्तत्पिता । विजयस्यार्जुनस्य प्राग्भावेऽग्रजत्वे भीमः

अत्र, मानसमेव मानसम्, कमलायाः संकोच एव कमला-
नामसंकोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम्, समितां
स्वीकार एव समितां स्वीकारः, मन्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः,
विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः,—एवमारोपणनिमित्तो
हंसादेरारोपः ।

यद्यपि शब्दार्थालंकारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथाऽपि
प्रसिद्धयनुरोधोक्तः । एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते ।

भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृपदां सेतुर्विपद्धारिणेः

पूर्वाद्रिः कर्वाल्लचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।

सङ्ग्रामामृतमागमथनक्रीडाविधौ मन्दगे

राजन्गाजनि वीरवैश्वानिनावैधव्यदस्ते भुजः ॥ ३२६ ॥

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यागोपे भुजस्याऽऽ-
लानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगन्त्रयः ।

स्तूयते देव सद्देशमुक्तास्त्वं न कैमेवान् ॥ ४२७ ॥

सन् भीमः । न तु भीम इव भीमः । उपमात्वप्रसङ्गात् । वैरिश्च
ब्राह्मम् । अत्र मानसाद्या वाचकाः श्लिष्टाः । एवमारोपणेति । एवमारोपणं
निमित्तं यस्याऽऽरोपस्येति । पूर्वं मानसादीनां मानसत्वादिकमारोप्यते
ततो हंसाद्यारोप इति परम्परितशब्दार्थः ।

यद्यपीति । अयं भावः—मानसादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यामपरावृत्ति-
सहत्वे हंसादीनां तत्सदृश्य उभयालंकारः परम्परितरूपकम् । उक्तमिति ।
पूर्वं शब्दश्लेषपुनरुक्ताभासयोः । वक्ष्यते इति । संकरालंकारे । अन्यैरिति ।
उद्भट्टार्थः परम्परितमेवैकदेशवृत्तिनाम्नोचे । तथा त्वमेव हंस इत्याद्यारो-
पणपूर्वको मानसमेव मानसमित्याद्यागोप इत्यन्ये ।

भेदभाजितीति । अश्लिष्टे वाचक इत्यर्थः । यथा—आलानमिति । अत्र
लीलोपधानं श्रिय इति परम्परितमप्येकदेशविवर्ति । श्रियः स्त्रीत्वानुक्तेः
अत्र दृष्टान्तद्वये श्लिष्टाश्लिष्टशब्दमालया परम्परितरूपकम् ।

इदानीं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दं केवलत्वेन परम्परितरूपकं दृष्टान्तद्वये-
नाऽऽह—अलौकिकेति । आलोको ज्ञानं तेजश्च । वंशो वंशुरन्वयश्च । अत्र
वंशस्य वंशत्वारोपो राज्ञो रत्नारोपणोपायः ।

निरवधि च निराश्रयं च यस्य
स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्ति-

जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥ ४२८ ॥

इति च, अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ ४२९ ॥

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

प्रकृतं यन्निषिद्धान्यन्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत्स्थाप्यते, सा
त्वपह्नुतिः ।

निरवधीति । ॥ ४२८ ॥ भवान् पूज्यः कूर्ममूर्तिर्विष्णुरित्यतिशयोक्तिः ।
लोका एव वल्ली । तस्याः कन्दः । अत्र लोकानां वल्लीत्वारोपः कृष्णस्य
कन्दत्वारोपणोपायः । वाचकश्चात्र न श्लिष्टो वल्लिकन्द इति । पूर्वत्र तु
श्लिष्टः सद्द्वंश इति । एवं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दं मालया द्विधा केवलत्वेन
च द्विधेति चतुर्था परम्परितम् । साङ्गनिरङ्गयोर्मालाकेवलत्वेन प्रत्येकं
द्विभेदत्वे चतुर्भेदत्वम् । तदेवमष्ट्या रूपकम् । अन्येऽपि प्रत्येकं वाक्यो-
क्तसमासांकादिभेदाः सन्ति तेऽन्यतो ज्ञेयाः ।

किसलयेति । यत्र किसलयान्येव कराः करा एव कमलानीत्यादि-
क्रमेण सर्वेषां मिथः संघटनाद्रशनासादृश्यम् ।

सत्कीर्तिमालतीक्षारमासः पिशुनसंगमः ।

इत्यादौ वैधर्म्येण रूपकम् । तथाऽऽरोपविषयाणां बहुत्वादारोप्यस्यापि
बहुत्वम् । यथा कुवलयोल्लासिनो नखेन्दव इत्यादाविन्दोरेकत्वेऽपि
नखेषु प्रत्येकमारोपाद्बहुत्वम् ।

निषिद्धान्यदिति । अन्यदुपमानम् । तच्च प्रकृतमप्रकृतं वा । रूपके ह्यारो-
प्यारोपविषययोरनपेक्षत्वे स्फुटेन रूपेणाऽऽदावैव सादृश्यं प्रतीयते । अत्र
उपमेयस्यापह्नुत्या मुखे पारमार्थिकस्यासत्यत्वं तदितरस्य सत्यत्वं
प्रतीयति निर्वाह आरोप्यारोपविषययोः सादृश्यं प्रतीयते । स्थूलतयाऽपेक्षे
विश्रान्तिस्तात्पर्येण तु वाक्यस्य सादृश्य एवेति भावः ।

उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमृष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ४३० ॥

इत्थं वा—

वत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन्नागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोदृङ्कितं कालकूटम् ॥ ४३१ ॥

अत्र हि न सभृङ्गगणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शराः
इति प्रतीतिः । एवं वा—

अमुष्मिण्णावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वण्डुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुःरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिचपुः ॥ ४३२ ॥

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं
भङ्ग्यन्तैररप्यूहा ।

अवाप्त इति । अत्र कलङ्कनिशे प्रकृते । द्वयोरपि वर्ण्यत्वेन प्रस्तु-
तत्वात् ।

वतेति । अत्र भृङ्गेति प्रकृतम् । परं त्वप्रकृतम् । मन्येच्छलाद्याः शब्दा
असत्यवाचकाः ।

रोमेति । अत्र रोमावलिचपुरिति शब्दो वस्त्वन्तराभिधायी अपह-
वस्य कारणम् । भङ्ग्यन्तैरेति । स्वं यथा—

आरुरोह चितामेष मालतीविरहादलिः ।
न किंशुकस्य कुसुमे वर्तते जीवितेश्वरि ।

अत्र प्रागारोपः पश्चादपहवः । इदं ते केनोक्तमित्यत्रान्त आरोपः
पूर्वोऽपहवः । स्थानद्वयेऽपि नेदं कुसुमं कटकं वा किं तु चिता स्मरचक्रं
चेत्यादि । भङ्ग्यन्तराणि भणितिविशेषाः कदाचित्कथंचित्किमपि
काव्ये निविशन्त इत्यर्थः ।

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥९६॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां

नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं

वत वत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४३३ ॥

अत्राभिधायानियन्त्रणाद्भावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टः समासोक्तिः

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहान्यात्, न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि यदप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिऊण तुज्ज बाहुप्फंसं तीए स को वि उल्लासो ।

जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुब्बला णं सा ॥ ४३४ ॥

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

एकार्थेति । न गोशब्दवदनेकार्थानाम् । उदयेति । उदयः समृद्धिरपि । दिङ्मालिन्यामार्गस्तत्स्थाः प्रजा वा । मालिन्यं कलङ्कोऽपि । निद्राऽऽलस्यमपि । क्रिया धर्माद्या अपि । स्वैरा अन्यायतोऽपि । तेजः प्रतापोऽपि । विभा-
करो नाम राजा । वक्ष्यमाणार्थसूचनाभिप्रायेणोक्तौ न श्लेषः । द्वयोर-
र्थयोः प्रकृतत्वेन वक्तुमनिष्टत्वात् । किं तु वस्तुध्वनिरेव । यथा—यान्ति
न्यायप्रवृत्तयेति । अत्र प्रकृतत्वेनार्थो न्यायनिष्ठपुंवृत्तिः । सूचनाद्यभि-
प्रायेण तु रामादिवृत्तिः ।

भेदकैरिति । उपमेयस्य विशेषणैः । परस्योपमानस्योक्तिः परोक्तिः ।
विशेष्यस्येति । उपमेयस्य । तस्य श्लिष्टत्वे श्लेषप्राप्तेः । लहिऊणेति ।

लब्धा तव बाहुस्पर्श यस्याः स कोऽप्युल्लासः ।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न भवतु दुर्बला ननु सा ॥

तव विरहेण हेतुना सा दुर्बला भूयात् । णं नन्वर्थे । अत्र विशे-
षणानि कान्तया सह तुल्यानि । न तु विशेष्यं जयलक्ष्मीरिति रूपम् ।

१—‘ लब्धा तव बाहुस्पर्श यस्याः स कोऽप्युल्लासः ।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ’ ॥

निदर्शना ।

अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापारिकल्पकः ॥ ९७ ॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् ।

उदाहरणम्—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥ ४३५ ॥

अत्र, उदुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युप-
मायां पर्यवस्यति ।

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
बहति गिरिरयं विलम्बिष्यष्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ ४३६ ॥

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यां बहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां
पर्यवसानम् ।

दाभ्यां तितीर्षेति तरङ्गवतीभुजङ्ग-

मादानुमिच्छति करे हरिणाङ्गविभ्रम् ।

मरुं लिलङ्घयिष्यति ध्रुवमेष देव

यस्ते गुणान्नादितुमुद्यममादधानि ॥ ४३७ ॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

अस्यां विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य प्रस्तुतविशेषकत्वेन प्रतीतिः । अतो
विशेषकत्वादव्यवहारसमारोपः । रूपसमारोपे तु रूपकं स्यात् । उप-
मेयस्यानुक्तं समानवस्तुन्यासः समासोक्तिरिति तु वाचनः । तन्मते-
प्रस्तुतप्रशंसाऽन्यथा ज्ञेया ।

क सूचति । अल्पमत्याऽर्कवंशवर्णनमसंभवदार्ष्टान्तिकदृष्टान्तवस्तुनोरौ-
पम्यं कल्पयति । निरपेक्षवाक्यार्थयोर्विभ्रप्रतिबिम्बत्वे दृष्टान्तस्य लक्ष-
णात् । अत्र प्रकृतवाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरारोपात्सापेक्षत्वे संबन्धानुप-
पत्तिमूला निदर्शना न दृष्टान्तः । एषा वाक्यार्थेन निदर्शना ।

पदार्थेन सा यथा—उदयतीति । तत्सदृशीमिति । गजलीलातुल्याम् ।
दाभ्यामिति । तरङ्गवती गदी । तद्भुजङ्गोऽविः ।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रियैव च साऽपरा ।

क्रियैव स्वस्वरूप—स्वकारणयोः संबन्धो यदवगम्यते
साऽपरा निदर्शना ।

यथा—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।

शैलशेखरगतो दृष्टकणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥ ४३८ ॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सत्युन्नतपदमाप्तिरूपस्य
कारणस्य च संबन्धः ख्याप्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ ९८ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याऽऽक्षेपोऽप्रस्तुत-
प्रशंसा ।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ ९९ ॥

स्वस्वेति । स्वश्च पतनात्मक्रियायाः स्वभावः । स्वहेतुश्च तस्या एव
कारणमुन्नतपदमाप्तिरूपम् । तयोरन्वयः कार्यकारणत्वेन घटना । अप-
रेति । उद्भटोक्ता ।

उन्नतमिति । अत्र ममेवान्यस्यापि लघोरुच्चैःपदाप्तिः पातान्तेति
कारणकार्ययोरन्वयेनोपमानोपमेयत्वाक्षेपे संभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना
स्वसिद्धये वाच्येनोपमानोपमेयभावरूपार्थान्तरमाक्षिप्यत इति । पातक्रि-
यमेति । पततीतिरूपया । पतनस्येति । पतेदित्येवमुल्लिखितस्योच्चैःप-
दाप्तिरूपकारणकार्यस्वरूपस्य । कारणस्येति । उच्चैःपदाप्तिरूपस्य ।

अप्रस्तुतेति । इहाप्रस्तुतस्य स्तुतिनिन्दासाम्यैर्वर्णनादृष्टौ प्रशंसा ।
अत्र वर्णना न स्तुतिः । तच्चाप्रस्तुतमप्रस्तुत्वादेव वक्तुमयुक्तं सत्प्रस्तुत-
पत्नयोच्यमानं युक्तं स्यात् । प्रस्तुतपरता च कार्यकारणभावसामान्य-
विशेषभावसाख्यसंबन्धैः स्यात् । संवेति । या प्रशंसा कविभिरप्रस्तु-
तस्य क्रियते सा प्रस्तुतपरा सैवाप्रस्तुतप्रशंसैव । तदन्यस्येति । कार्ये
प्रस्तुते तदन्यस्य कारणस्येत्यादिक्रमेण चतुष्टयस्य तथा तुल्ये राजादौ
प्रस्तुते तदन्यस्य तुल्यस्य तद्वचो भणनमिति पञ्चधात्वम् । अत्र
वाच्यस्य परार्थ स्वसमर्पणमिति लक्षणेन लक्षणा ।

वदन्वस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणानि --

याताः किं न मिल्सन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कुते
नो कार्या नितरां कृष्णाऽसि कथयत्येवं सप्ताण्ये मयि ।

लज्जामन्थरतारकेण निपतद्दाराश्रुणा चसुषा

दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥ ४३९ ॥

अत्र-प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन्नाजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

कुण्डे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुकस्तचारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

श्वित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥ ४४० ॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य

गताः—इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

एतच्चस्य मुखात्क्रियत्कर्मैलिनीपत्रे कणं वारिणो

यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।

अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः

कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥ ४४१ ॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते

विशेषः कथितः ।

नितरामिति । अग्रेऽपि त्वं कृष्णा चिन्तया भृशं भवसि यतः ।
हसितेनेति । तया तथा हसितं यथा त्वया त्यक्ता सती परिभ्यामीति
कारणं सूचितम् ।

कुमारोति । कुमारवरैः । राजशुको वरशुकः । त्वां यात्रोद्यतं ज्ञात्वा
द्विषस्ते नष्टा इति प्रस्तुतो हेतुरूपोऽर्थः । शुकवृत्तान्तस्त्वप्रस्तुतः कार्यरूपः
प्रस्तुतार्थं स्वात्मानमर्पयतीत्यर्थः । कारणवत्कीरवृत्तान्तरूपकार्यस्यापि
वर्णस्त्वेन प्रस्तुतत्वे कार्यद्वाराऽऽत्मभङ्गान्तरेण कारणस्योक्तावत्र पर्या-
योक्तालङ्कारः । कारणापेक्षया कार्यस्यातिचारुत्वमिति कार्यमेवोच्यते ।
कारणकार्ययोः प्रस्तुताप्रस्तुतत्वेऽप्रस्तुतमशंसा ।

मुखादिति । मुखमाकृतिः । एतस्या आकृतोर्दमल्पमित्यर्थः ।
मुखादित्यपेक्षितक्रियमपादानम् । अत्राम्भोबिन्दौ मणिर्धाविशेषः ।

सुहृद्भूवाण्यजलप्रयार्जनं

करोति वैरमत्तिघातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्

सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ४४२ ॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रक्षमयसि
तत्त्वमेव श्लाघ्यः—इति विशेषे प्रकृते सामान्यमुदितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समा-
सोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात्तुल्यस्य शाक्षेपे हेतुः । क्रमेणो-
दाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यथोऽपि

यायाद्यदि प्रणयने न महानपि यात् ।

अभ्युद्वेगस्तदपि विश्वमितीदृशीयं

केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ४४३ ॥

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्ति र्वौ तत्र ते

युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-

गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥४४४॥

कृष्णमिति । कृष्णेन नरकासुरे हते तन्मन्त्रिणस्तन्मित्रं प्रत्युक्तिः ।

पुंस्त्वादिति । पुंस्त्वं विक्रमः पुंभावो वा । अधः पातालं नीचितया
चलनं च । प्रणयनं याच्ना । न महानपि वामनः स्वल्पश्च । पुरुषोत्तमः
सत्परांऽपि । अथ साधुवृत्तं वाच्यत्वात्प्रस्तुतम् । तत्र चाभिधाया निय-
न्त्रणान्नात्र श्लेषः । विष्णुप्रपत्तिस्तु शब्दोत्थाद्भ्वनेरेवेति नेहामस्तुतम-
न्तसेति चेन्न । साधुवृत्तस्य वाच्यत्वासंभवात् । न अतुल्योऽपि पुमान्
विष्णुवदस्तुतया विश्वमुद्धर्तुमीष्टे । आक्षिप्यमाणस्य तु तस्यगुणवृत्त्या
वद्वर्णनमविरुद्धम् । तस्मात्तत्र विष्णुवृत्तं वाच्यमप्रस्तुतं च । तेन च
प्रस्तुतं साधुवृत्तमाक्षिप्यत इति न ध्वनिः । स अप्रस्तुताक्षेपरूपः स्यात् ।

येनासीति । जडधामता क्षीतनेजस्ता मूर्खाश्रयता च । अथ पूर्वश्लोके

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः

किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।

क्षारीकृतं च वटवादहने कुतं च

पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ४४१ ॥

इयं च काचिद्वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति ।

यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः

पोतोपाया इह हि वटवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।

आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष देवात्तदानीं

को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ४४६ ॥

कचिदध्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि देवहतकं मां विद्धि शाखोटकं

वैराग्यादिव वक्षि माधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते

न च्छायाऽपि परिपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ४४७ ॥

पुरुषोत्तमवद्विशेष्यमर्केन्दुरूपं न श्लिष्टम् । विशेषणश्लिष्टत्वे तु समासो-
क्तिस्तुल्यान्तराक्षेपहेतुः । पूर्वत्र तु श्लेषः । द्वयोरपि श्लिष्टत्वात् ।

इयं चेति । सादृश्यहेतुकाप्रस्तुतप्रशंसा । अब्धेरिति । आहो इति
यथर्थे । कल्पः शक्तः । अत्रावभावपीडशस्यार्थस्य संभवान्नैकान्तेन
कस्यापीश्वरस्याऽऽक्षेपाकाङ्क्षा । एवं पुंस्त्वादित्यत्राऽऽदायेत्यत्र च
गम्यार्थानध्यारोपः । येनासीत्यत्र तु चन्द्रसंवोधनादेरर्थस्यासंभवादप-
कारिभ्योऽप्यर्थेच्छोर्दरिद्रस्याध्यारोपः ।

कस्त्वमिति । अत्र कथयाभीत्येतदाह—श्रूयमाणं निर्वेदकृदपि तवानु-
बन्धान्कथ्यते । कस्मादिति वैराग्ये हेतुप्रश्नः । कथ्यत इत्यादि सनिर्वेद-
स्मरणोपक्रमं कथंकथमपि निरूप्यते । वामेनेति कुकुलादिनोपलक्षितः ।
वट इति फलदानशून्यच्छायामात्रकरणादेव गर्विष्ठः । छायाऽपीति ।
स्मञ्जानामिदं पल्लवादिस्तरुविशेषो हि शाखोटकः । मार्गः सतां पन्था
अपि । अत्र वृक्षेण सहाचेतनत्वादृक्तिप्रत्युक्त्यसंभवे श्रीमत्पुरुषसेवया
स्वेदवान् दरीद्रे मनस्वी कश्चित्पुरुषः प्रतीयमानतत्त्वाऽध्यारोप्यते ।

कचिदंशेष्वध्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं

दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् भूयसोक्तेन वा ।

सर्वं विस्मृतवानासि भ्रमर हे यद्धारणोऽध्याप्यसा-

वन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः॥ ४४८ ॥

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न
हेतुः । कर्णचापलं तु हेतुः । मदः प्रत्युत सेवने निमिषम् ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं ययर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १०० ॥

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भासि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ४४९ ॥

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, साऽपरा । यथा—

सोऽपूर्व इति । रसनाविपर्ययो गजानां श्रापजोऽलीकवचोऽपि । चा-
पलं स्वलवचः श्रवणसामुख्यमपि । शून्यकरत्वमदातृत्वमपि । न
हेतुरिति । तेन तत्रार्थे प्रतीयमानस्य कस्यापि कुस्वामिसेवकस्याऽऽ-
रोपः कार्यः । चापलमसेवने मदश्च सेवने हेतुः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वाच्यत्वे
विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वेऽर्थश्लेषः । विशेषणानां श्लिष्टत्वेऽप्रस्तुतस्य वाच्य-
त्वेऽन्यस्य तु गम्यत्वे समासोक्तिः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य
गम्यत्वेऽप्रस्तुतप्रशंसानि विवेकः ।

कमलमिति । अत्राभेदातिशयोक्तिरित्येको भेदः । मुखादेः कमला-
दिरूपतयाऽध्यवसाने प्रथमो भेदः । कमलमनम्भासीत्यादियोगे त्वसंबन्धे
संबन्धरूपातिशयोक्तिः । तथा विरोधालङ्कारोऽपि । तदेवेति । प्रस्तुतमि-
कमन्यत्वेन भेदेनाध्यवसीयते ।

अण्णं लट्ठच्चणअं अण्णं विअ का वि वत्तणच्छाया ।
 सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई ॥ ४५० ॥
 यथर्थस्य यदिशब्देन चेच्छब्देन वोक्तौ यत्कल्पनम् (अर्था-
 दसंभविनोऽर्थस्य) सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्रूपः ।
 तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ ४५० ॥
 कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—
 हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
 चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥ ४५२ ॥

अण्णमिति ।

अन्यलुटभत्वमन्या काऽपि वर्तनच्छाया ।
 श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ।
 रेखा मर्यादा । वत्तणं वक्रं वर्तना वा । अत्रान्यलुटभत्वमित्यभेदेऽप्य-
 न्यत्वेन भेदोक्तिरिति द्वितीयः । अत्राभेदे भेद इति वाक्योपपत्तये
 वास्तवलुटभत्वस्य सातिशयं कविकल्पितं लटभत्वं कल्पनीयम् ।
 उत्तरार्धे संबन्धेऽप्यसंबन्धरूपातिशयोक्तिः ।

राकेति । राकेन्दोर्निर्लक्ष्यत्वस्य बहिरसंभवेऽपि कविना संभवद्रूपत-
 योक्तावास्थं निरूपयामित्यर्थः । एषाऽन्याऽऽद्योपमेति रुद्रटः । अद्भुतोपमेति
 दण्डिमुख्याः । अयं संबन्धेऽप्यसंबन्धरूपस्तृतीयः । क्वचिदसंबन्धे संबन्धो
 यथा पुष्पप्रबालोपहितमिति । अत्रासंबन्धसंभावनया संबन्धः ।

हृदयमिति । अत्र कुसुमशराधिष्ठानं कार्यम् । त्वद्दर्शनं तु कारणम् ।
 तयोर्विपर्यासः कृतः प्राकार्य पश्चात्कारणमिति । विपर्ययस्तुल्यकार-
 णत्वेनापि स्यात् । यद्वा यथौचित्यमौचिती तथा पौर्वापर्यं पौर्वापरी ।
 तस्या आ ईषद्विपर्ययस्तुल्यकालत्वम् । तत्रातिशयोक्तिर्यथा—

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनबातः ।
 अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥

१— अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव च काऽपि वर्तनच्छाया ।

श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव च न भवति ॥

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १०१ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्म उपमेयवाक्ये चोपमानवाक्ये च कथितपद-
त्वस्य दृष्टतयाऽभिहितत्वाच्छब्दभेदेन यदुपादीयते, सा वस्तुनो
वाक्यार्थस्योपमानत्वात्प्रतिवस्तूपमा । यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ४५३ ॥

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ४५४ ॥

इत्यादिर्मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १०२ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम् । दृष्टोऽन्तः (निश्चयो) यत्र
स दृष्टान्तः ।

प्रतीति । वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थवाचित्वे प्रतिवाक्यार्थमुपमा साम्य-
मित्यन्वर्थाश्रयणात् केवलं काव्यसमयात् पर्यायान्तरेण पृथङ्निर्देशः ।
अयं भावः—सामान्यधर्मस्येवाद्यनुक्तो सकृन्निर्देशो दीपकतुल्ययोगिते ।
असकृन्निर्देशे शुद्धसामान्यरूपत्वे प्रतिवस्तूपमा । सामान्यधर्मस्य बिम्ब-
प्रतिबिम्बभावे तु दृष्टान्तः । देवीति । अत्र परिवारपदत्वं साधारणो
धर्मः परिभोगयोग्यमिति पर्यायेण भिन्नशब्देनोक्तः । परिवारपदत्वपरि-
भोगयोग्यत्वयोरेकार्थत्वात् ।

प्रकृतिरेवेति । इदमेकं प्रकृतम् । शे ' न्वत्रोपमानभूतम् । एवमिति ।
यथा हरवत्त्रिषमदृष्टिरित्यादौ व्यतिरेके व्यतिरेकमाला । अत्रैकस्य
बहुभ्यो भेदेनोक्तिः । अस्यामिवाद्यभावेऽपि प्राकरणीकत्वालाञ्छन-
यौपर्यायवृत्तिः ।

दृष्टान्त इति । अत्र पुनःशब्दः पूर्वस्माद्विशेषकः । विशेषश्च बिम्बप्रति-
बिम्बभाव एव । सर्वेषामिति । न तु प्रतिवस्तूपमायामिव साधारणधर्म-
स्यैव द्विः प्रयोगः किं नूपमेयादेरपि । विशेषस्य सामान्येन समर्थने

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्ज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥ ४५५ ॥

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तवाऽऽहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।

भट्टः परेषां विशारुतामगुर्धत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥ ४५६ ॥

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १०३ ॥

प्राकरगिकाप्राकर्गणिकानाम् , अर्थादुपमानोपमयानाम् ,
धर्मः क्रियादिः एकवारमेव यदुपादीयते, तदेकस्थस्यैव समस्त-
वाक्यदीपनादीपकम् ।

यथा—

किंवाणां धनं णाआणं फणमणी केशराइं सीहाणं ।

कुलवालिआणं थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणम् ॥ ४५७ ॥

त्वर्थान्तरन्यासः । त्वर्याति । यथा कुमुदिन्याभन्नालोके तद्गुणपक्षपा-
तित्वेन कुमुदं विकसति तथा त्वद्वर्शने गुणपक्षपातात्तस्या मन इति
सर्वप्रतिबिम्बनम् । तत्रेति । अत्र विशारुतागमनादीनां स्थिरत्वा-
धानादिवैधर्म्येण प्रतिबिम्बनम् । दृष्टान्ते साधारणधर्माणां वस्तुवृत्त्या
द्वभेद एव । परं शब्दान्तरेणोक्तत्वात्प्रतिबिम्बने भेदाभास इति
प्रतिबिम्बने नियतनिष्ठतया तेषां साधारणता न स्यादिति नाऽऽश्च-
ङ्क्यम् ।

एकस्थस्यैवेति । अयं भावः—एकत्र स्थितः क्रियादिः समानो धर्मः
प्रसङ्गेनान्यत्रोपकरोतीति दीपसाम्यादीपकम् । अत्र प्रकृताप्रकृतत्वयो-
र्वास्तवत्वादर्थानामोपम्यं सत्यम् । परं गम्यं न श्रौतम् । अतो नोप-
मा । तुल्ययोगितायां तु काल्पनिकोपम्यम् । शुद्धानामेव प्रकृतानाम-
प्रकृतानां वा तत्र ग्रहणं न पुनर्युगपदुभयग्रहणमिति । किविणेति ।
कुलवालाः प्रकृताः । शेषमप्रकृतम् । अत्र छिप्पन्तीति क्रिया समानो

१—‘ कृपाणानां धनं नागानां फणमणिः केशराश्च सिंहानाम् ।

कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥ १ ॥

कारकस्य च बह्विषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—
स्विद्यति कूणति वेल्लति विवलयति निमिषति विलोकयति तिर्गक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः क्षयने ॥ ४५८ ॥

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुनोत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तन्मालादीपकम् ।

यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाऽऽकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ४५९ ॥

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १०४ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव वा । क्रमे-
णोदाहरणम् ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं श्लेघ्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ४६० ॥

धर्मः । स चान्ते निर्दिष्ट इत्यन्तक्रियादीपकम् । आदिमध्यक्रियादी-
पके स्वेनोक्ते ।

स्थित्यतीति । अत्र वधूरूपं कारकमन्तस्थं बहुषु क्रियासु वर्तत
इत्यन्तकारकदीपकम् । आदिमध्यकारकदीपके ज्ञेये । तथा क्रियायाः
सर्वत्र वाक्ये प्रयोगाच्चदीपकत्वे सर्वे वाक्यं सालङ्कारं स्यादतो न
क्रियामात्रं दीपकं किंतु भूयोभिः सजातीयैः कारकैः संबन्ध्यमानम् ।
तस्य चानेकेष्वर्थेषु साधारणतया संबन्ध्यमानस्य बलादौपम्यमर्थ-
त्वम् ।

सङ्ग्रामेति । अत्राऽऽसादनक्रियानिमिषं दीपनं दीपनविषयाणामुत्त-
रीकृताश्रितत्वेन कुतम् । तथा कोदण्डाद्यैः शरादीनां क्रमेणोत्कर्षो विहितः ।
एकावली तु पूर्वस्योत्तरोत्तरेणोत्कर्षहेतुत्वे स्यादिति विवेकः ।

पाण्डु क्षाममिति । अत्र सर्वाणि प्रकृतानि । श्लेघ्रियरोगो राजयक्ष्माऽ-
न्यस्मिन् क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः । पक्षे तूपपत्तिविषयोऽनुरागः ।
आवेदयतीति सकृद्धर्मः ।

कुमुदकमलनीलनीरमलिल्ललितविलासजुषोर्द्वयोः पुरः का ।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तयाऽऽननस्य ॥ ४६१ ॥

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेक आधिक्यम् ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम् ।

विरम मसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥ ४६२ ॥

इत्यादावुपमानस्यापमेयादाधिक्यमिति यत्केनचिदुक्तम्, तद-
युक्तम् ।

अत्र यौवनगतास्थैर्यस्याऽऽधिक्यं हि विवक्षितम् ।

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १०५ ॥

शब्दार्थाभ्यामथाऽऽक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वच्चिगृह्य तत् ।

व्यतिरेकस्य हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमप-
र्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वाऽनुक्तिरित्यनुक्ति-
त्रयम्, एतद्वेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते,

कुमुदेति । अत्र कुमुदादीनि सर्वाण्यप्रकृतानि । दशोर्मुखस्य च वर्ण-
त्वत्प्रकृतत्वम् । का इति निन्दारूपः पूर्वार्थः, प्रतिहतत्वरूपश्चोत्तरार्थः
सकृद्दर्पः कुमुदादीनां तुल्ययोगिताहेतुनिवद्धः ।

आधिक्यमिति । अर्थादुपमानात् । तदयं सूत्रार्थः—य उपमानादुपमेयस्य
व्यतिरेकः स एव व्यतिरेकोऽलङ्कारः । क्षीण इति । यथेन्दुः क्षीणोऽपि
वर्धते तथा तारुण्यमपीति चित्ते कृत्वा काऽपि रुष्टा सती प्रियेण ज्ञाता-
स्येनोच्यते । प्रिये यातं क्षीणं यौवनं भूयो न वर्धत इति मा कुपः ।

केनचिदिति । रुद्रटेन । तन्मताश्रयेणात्र चन्द्रायौवनं न्यूनगुणम् ।
शश्विर्लक्षणेन मतस्य तस्यापुनरागमात् । अलङ्कारसर्वस्वेऽपीत्युक्तम् ।
विवक्षितमिति । यौवने यादृशमस्त्वधिक्यं न चन्द्रे तादृगिति भावः ।
विपरीतोऽतिरेकोऽधिकत्वं व्यतिरेकः । अधिकत्ववैपरीत्यं च हीनत्वम् ।
अनाधिक्यमित्यर्थः । एवं रुद्रटोऽपि मानितः । इत्थमभणनं चोहकानामे-
वात्राधिकार इति ज्ञापनार्थम् । तयोर्द्वयोरिति । युगपदिति शेषः । एक-
तरस्य क्रमेणानुक्तावनुक्तिद्वयम् । द्वयोरुपमेयोपमानयोरुत्कर्षापरकर्षहे-
त्वोर्धुमपदनुक्ताविकानुक्तिः । मिलितमनुक्तित्रयम् । शब्देनेति । इषवायथा-

आर्थेन च क्रमेणोक्तौ चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चोपम्ये तावन्त एव, एवं द्वादश । एते च श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणम्—

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥ ४६३ ॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यद् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रैवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥ ४६४ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यर्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।

आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥ ४६५ ॥

अत्रैवादि—तुल्यादि—पदविरहेणाऽऽक्षिप्तोपमा ।

दिनेवार्थवतिरूपेण च । अर्थेनेति । तुल्यार्थशब्दतुल्यार्थवतिप्रतिपादितेन क्रमेण । यदाऽर्थशब्दः सामर्थ्यार्थस्तदाऽर्थेन सामर्थ्यरूपेण क्रमेणेति व्याख्या । आक्षिप्त इति । इवतुल्याद्यभाव इत्यर्थः । एते चेति । श्लेषेऽपि द्वादश भेदा इत्यर्थः । त्रिरष्टिति । त्रीन्वारानष्ट । चतुर्विंशतिः ।

असीति । अत्र तुच्छत्वमुपमानं गर्वहेतुर्निकर्षकारणम् । महाधृतित्वमुपमेयमुत्कर्षकारणं स्मयाभावहेतुः । अतो युगपद्देत्वोरुक्तिः । तथाऽत्रैव

इतरस्य जनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ।

इति पाठे महाधृतित्वस्योपमेयोत्कर्षहेतोरुक्तिः ।

तुच्छस्यान्यजनस्येव न स्मयोऽस्य विभाव्यते ।

इति पाठे तुच्छत्वस्योपमानापकर्षहेतोरुक्तिः । तथा—

इतरस्य जनस्येव न स्मयोऽस्य विभाव्यते ।

इति कृते तूत्कर्षापकर्षहेत्वोर्युगपदनुक्तिः । तदाह—अत्रैवेति । एवं शब्दोपम्ये चतुर्भेदा । एवमन्येष्विति, अर्थादावपि चतुरूपशब्दे दर्शित-दृष्टान्तादन्यत्रिभेदी स्वेनोक्ता ।

अर्थसाम्ये यथा—असीति । अत्राप्युत्कर्षापकर्षहेत्वाद्द्वयोरुक्तिः । इहा-र्थोपम्ये पूर्वत्र शब्दोपम्ये व्यतिरेकस्याऽऽद्यो भेदः । शेषत्रिभेदी स्वेनोक्ता । इत्यस्मिन् । अत्रोपमेयोपमानयमकलङ्कस्त्वकलङ्कितत्वरूपमुत्कर्षापकर्ष-

जितेन्द्रियतया सम्यग्विज्ञावृद्धनिषेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाञ्जवद्भङ्गगुरा गुणाः ।

अत्रेवार्थे वतिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । शाब्दमौपम्यम् ॥ ४६६ ॥

अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्येष पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥ ४६७ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावन्मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि

भेदा एवमूनाः । दिङ्मात्रं चोदाह्रियते । यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विभूतविततवृषः ।

रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ४६८ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

नित्यादितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥ ४६९ ॥

कारणमुक्तम् । अयमाक्षिप्तौपम्ये व्यतिरेकस्याऽऽद्यो भेदः । यथा वा क्षीणः क्षीणोऽपि शशीति । अत्र यौवन उपमेये चन्द्रे चोपमाने क्रमेणास्थैर्याधिक्यदानीं उत्कर्षापकर्षकारणे उक्ते । अयमाद्यो भेदः । अनुक्तौ त्रिभेदी स्या यथा—

नित्यादितप्रतापस्य तपनेन तुला न ते ।

अत्र नित्यादितप्रतापत्वमुपमेयोत्कर्षहेतुः । यथा वा नियतिकृतेति ।

अत्रोपमेयोत्कर्षहेतुः । क्षणोदितप्रतापेनेति पाठ उच्यमानापकर्षहेतुः ।

महीमण्डलमाणिक्यप्रतापेन तुला न ते ।

इति पाठे तूत्कर्षापकर्षहेत्वोद्भयोऽप्यनुक्तिरित्याक्षिप्तौपम्ये चतुर्भेदी ।

जितेन्द्रियेति । अत्र विद्यावृद्धनिषेवा गाढगुणोत्कर्षे हेतुः । भङ्गगु-

णगुणत्वनिकर्षे हेतुर्नोपात्त इत्युपमानगनिकर्षहेत्वनुक्तौ शाब्दौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य तृतीयो भेदः ।

अखण्डेति । अयमुपमानगतनिकर्षहेत्वनुक्तावार्थौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य तृतीयो भेदः ।

हरेति । वृषौ धर्मदानवौ । अत्र हरेण तुल्यं वर्तते इत्यादि क्रमेण तुल्यार्थे वतिः । तेनार्थौपम्यम् । अयमुपमानुक्तौ श्लेषव्यतिरेकस्यान्त्यो भेदः । शेषं द्वयं स्वयं ज्ञेयम् ।

नित्यादितेति । अत्रोदितप्रतापतामीलितप्रभतात्मनोरुपमेयोपमानौपम्यो-

अत्र साक्षिभ्योपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा—

स्वच्छात्पतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं

बिम्बप्रभाशरमकृत्रिमद्वयमन्धम् ।

यूनामतीव पिवतां रजनीषु यत्र

तृष्णां जहार मधु नाऽऽननमङ्गनानाम् ॥ ४७० ॥

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणै-
राक्षिभ्योपमा प्रतीयते । एवंजानीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य
पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः संभवन्ति । तेष्वपि अनयैव
दिशा द्रष्टव्याः ।

त्कषोपकपेहेत्वोरुक्तिरित्युभयोपादाने श्लेषव्यतिरेकान्यचतुष्कस्याऽऽद्यो
भेदः । भास्वतेव भास्वतेति भास्वरत्वारोपादेकत्वप्रतिपत्तिरिति श्लिष्टता ।

स्वच्छति । समुल्लसितं प्रतिबिम्बितमिन्दुबिम्बं यत्रेति तथा मधु तृष्णां
जहार न तु मयमिति । अत्र तृष्णाहरणाहरणयोः कारणे नापात्ते इति ।
द्वयानुक्तिरित्युभयानुक्तौ श्लेषव्यतिरेकान्यचतुष्कस्यान्यो भेदः । द्विभेदी
स्वेनोद्भा । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यमित्युक्त्या प्रतिचतुष्कमेकः कश्चिद्भेदो
वाच्य इति स्थितेऽपि यद्वन्थकृता हरचदिनि स्वच्छात्पतेति दृष्टान्तद्वय-
मूचे तदेकत्र व्यतिरेकमालान्वमन्यत्रार्थश्लिष्टत्वं विशेषं ज्ञापयितुम् ।
अत एव यथा वेत्युक्तम् । पृथगिति । यथोद्भटकुमारसंभवे गौरीस्तुतौ—
या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।

तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥

तपो माघमासांऽपि । एकेनेति सुदीर्घेणेति हेतुद्वयोक्तिः । अत्र तप-
सेति श्लिष्टोक्तियोग्यं पदं पृथगूचे । स्वं यथा वा—

सच्चक्रानन्दनाऽप्येष न तुल्यस्तपनस्तव ।

सू शू(सू)रः संज्ञया येन सशूरः सुभटभवान् ॥

अत्रापि हेत्वांरुक्तिः । इवाद्यभावादत्र पूर्वत्राप्याक्षिप्तपम्ये द्वयोक्तौ
श्लेषव्यतिरेकाद्यो भेदः । अत्रापि श्लिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथग्भावः ।
अन्येऽपीति । एकादश भेदाः । नन्वत्र श्लेषोपकाराच्चमत्कारी व्यतिरेक
इति तयोरङ्गनाङ्गिभावे संकरः स्यात् । न । द्वययोगे हि संकरः । न
चात्र द्वयमस्ति । एवंविधश्लेषस्यैव व्यतिरेकापरनामत्वात् । परं व्यति-
रेकरूपमंशुमाश्रित्य व्यतिरेकप्रभेदतया श्लेषव्यतिरेकरूपतयोक्तम् । ये

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ १०६ ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्याशक्यवक्त-
व्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः स
वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विविध आक्षेपः । क्रमेणो-
दाहरणम्—

ए एहि किंपि कीएवि कएण णिक्खि भणामि अलमहवा ।

अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सम् ॥ ४७१ ॥

तु श्रिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादाने भेदास्तत्र श्लेषगन्धोऽपि नास्ति ।
एकस्य पदस्य द्विरुपादानात् ।

निषेध इति । उक्तविषयत्वे वक्तुमिष्टत्वं कथम् । सत्यम् । उक्तम-
प्यादां वक्तुमिष्टमेव । अशक्येति । वक्ष्यमाणविषयस्य लक्षणम् । अति-
प्रसिद्धत्वमुक्तविषयम् । प्रस्तुतोऽर्थः प्रस्तुतत्वादेव विधानार्हो न निषेधा-
र्ह इति स्थिते निषेधो यः स नोपपद्यत इति निषेधो निषेधाभासः
संपन्नः । तस्यैतस्य करणं प्रकृतत्वेन विशेषणोक्त्यर्थम् । अन्यथा
गजस्तानतुल्यता स्यादित्याह — निषेध इवेति । द्विविध इति । उक्तविषय-
त्वेन कैमर्थक्यपरमालोचनमाक्षेपः । वक्ष्यमाणविषयत्वेनाऽऽनयनरूपमा-
गूरणमाक्षेप इत्यर्थभेदादाक्षेपो द्वा । विशेषश्चात्र शब्दानुपात्तत्वाद्भ्रम्यः ।
तत्राऽऽद्ये भेदे कथनस्यैव निषेधः । द्वितीये तु कचिद्वस्तुनः कचिद्वस्तु-
कथनस्य निषेधः ।

ए एहीति ।

अयि एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि अलमथ वा ।

अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥

कार्यमन्यासक्तेऽपि त्वय्यनुरागरूपमत्र न भणिस्समिति भण-
ननिषेधादिति लभ्यते । यत्तस्यास्त्वद्वियोगे सा साऽवस्था जायते या
वक्तुमशक्या । श्रुतोऽर्थो निषेधमिषेणोत्कर्षित इति भावः । कामा-
वस्थानिशेषेण च वक्ष्यमाणतया सूचनमित्याद्यो भेदः ।

१— ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि अलमथ वा ।

अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥ १ ॥

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः श्रीतांशुकान्तद्रवः
 कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीषल्लवाः ।
 अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
 व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ४७२ ॥

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ १०७ ॥

किमनेनोक्तेनेति । कैमर्थक्यपरमालोचनं न ब्रूमहे इति निषेधः । तद्द्वा-
 रेण तस्यास्त्वद्वियोगे ज्योत्स्नाद्रिस्फुलिङ्गव्यापारे हेतुः स्यादिति
 स्फुटोऽयमर्थः । अन्यत्रापि दृष्टत्वात् । स्फुलिङ्गव्यापाराणामानन्त्यात्मको
 विशेषः किमनेनोक्तेनेति सामान्येनोपक्रान्तो न ब्रूमहे इति संविज्ञानप-
 दनिबन्धनतया निर्वाहित इत्युक्तविषयता । अत्र वस्तुनिषेधः ।

प्रसीदिति ब्रूयादिदमसति कोपे न घटते ।

इत्यादौ वस्तुकथनानिषेधः । तथा हि भण्यमानस्य प्रसादस्य निषे-
 धमुखेनैव कोपोपरागनिवर्तनेनावश्यम्भीकार्यत्वं विशेषः । तदेवमा-
 क्षेप इष्टोऽर्थस्तस्य निषेधो निषेधस्यानुपपत्त्याऽलीकत्वं विशेषप्रतिपादनं
 चेति चतुष्टयमुपयुज्यते । न केवलमिष्टनिषेधाभास आक्षेपोऽनिष्टविध्या-
 भासश्च । यथा—

गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ।

अत्र कान्तप्रस्थानमनिष्टमप्यनिराकरणमुखेन विहितम् । न चास्य
 विधिर्युक्तः । अनिष्टत्वात् । तेनायं विधिर्विध्याभासो निषेध एवेत्यर्थः ।

हेतुरुच्येति । हेतवोऽपि क्रियामुखेण कार्यं कुर्वन्तीति सैवाव्यवहितो
 हेतुः । कार्यं क्रियायाः फलमिति व्याकरणा एव मन्यन्ते नान्ये । फलेति ।
 कार्यस्य कविना प्रतिपादनं न तु भवनम् । हेतुं विना कार्योत्पत्त्यसंभ-
 वात् । अत्र प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिर्हेत्वभावः । अप्रसिद्धस्तु हेतुर्वस्तुतोऽ-
 स्त्येव । अत एव विशिष्टतया प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिरूपया कार्यस्य
 भावना सर्वालोचना विभावना । हेतुनिषेधेन चेहोपक्रान्तत्वात् । बल-
 वता कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते न हेतुनिषेध इत्यन्योन्यबाधकत्वानु-
 प्राणिताद्विरोधालङ्काराद्भेदः । हेतुनिषेधबाधप्रतीतिस्तु ह्यप्यपेक्षा । ज्ञप्ति-
 श्रोतृपक्षपेक्षयाऽत्र नासन्नेति न विभावनाप्रयोजिका । अयं भावः—यथा

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—
कुसुमितलतानिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदृष्टाऽपि ।

परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यधूर्णत सा ॥ ४७३ ॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः । अनुक्त-
निमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणादाहरणम्—
निद्रानिवृत्तावृदिने घुरत्ने सखीजने द्वारपदं परागं ।

श्रुतीकृताश्चपरसे भुजङ्गे चचाल नाऽऽलिङ्गन्ततोऽङ्गना सा ॥ १७४ ॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमास्त्ववार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ४७५ ॥

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरताऽपि तनुं यस्य शंभुना न हतं बलम् ॥ ४७६ ॥

कार्ये भवो भवेहेतुनिषेधेन बाध्यत इति भवति तत्र भवनापेक्षो बाध-
स्तथा न भवन्नेव हेतुनिषेधः कार्यभवेनेनापि बाध्यते किं तु भूतस्य तस्य
बाधस्तथा ज्ञप्यत इति हेतुनिषेधबाधो ज्ञप्यपेक्ष एवेति ज्ञप्तिर्भवनापे-
क्षया पश्चाद्भावित्वेनानासन्नति । यद्वा सामान्येन मिथो बाधे सत्यपि
हेतुफलभावविशेषेणास्या विरोधाद्भेदः ।

कुसुमितेति । अत्र नलिन्यब्जिनी पद्मिन्याख्या स्त्री च । तथा घाता-
दिहेत्वभावेऽपि रुगादिकार्यमुक्तम् । तत्र वियोगित्वं कारणं गम्यते ।
अनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथाऽनासवाख्यं कारणं
मदस्य । अत्र यावनं निमित्तम् । मत्तताहर्षवाचकत्वान्मदस्य द्वैविध्येऽप्य-
तिशयोक्त्या क्षभेदः । अतिशयोक्त्यनुप्राणिता चैषा ज्ञेया ।

एकगुणहानौ विशेषोक्तिरित्येके । आरोपितवैशिष्ट्यं रूपकमेवान्य
इमां मन्यन्ते । एतद्विपर्यये विशेषोक्तिरिति तामाह-विशेषोक्तिरिति ।

निद्रंति । घुरत्नं रविः । भुजङ्गः पतिः । अत्र निद्रानिवृत्त्यादिहेतु-
सामान्ये सत्यप्याश्लेषत्यागरूपकार्यस्यावचः । प्रियानुरागो हेतुर्गम्यः ।

कर्पूर इति । अत्र दाहरूपे सत्यपि कारणे शक्तिरूपविरुद्धधर्मेणाश-
क्तत्वंकार्यानुक्तिः । तत्रावार्थवीर्यत्वं हेतुः साक्षादुक्तः ।

हरताऽपीति । अत्र तनुहरणस्य हेतोः फलं बलहरणं परं नोक्तम् ।
निमित्तं चात्र प्रतीत्यगोचरत्वादचिन्त्यम् । एकगुणहानिकल्पनायां साम्य-
दाढ्यं विशेषोक्तिरिति यदन्यैरस्या लक्षणं कृतं साऽस्मन्मने रूपकभेद एव ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्ययः ॥ १०८ ॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र

देव द्विपां च विदुषां च मृगीदृशां च ।

तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्पान्

शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ४७७ ॥

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ १०९ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत्समर्थ्यते,
विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषावृतमनसामनिसुन्दरमेव भानि विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्कामपि पीतम् ॥ ४७८ ॥

यथा—अतैलपूराः मुरतप्रदीपा इति । अस्यामपि फलाभावः कारणस-
त्तामेव बाधते । अत एव मिथोबाधजीविताद्विरोधाद्भिद्यते ।

यथासंख्यमिति । संख्योपलक्षितक्रमानतिक्रमेण पदार्थानामन्वये
यथार्थं यथासंख्यम् । यथाक्रममिति यावत् । क्रमिकाः क्रमवन्तः ।
बहुवचनमतन्त्रम् । तेन द्वयोरप्यर्थयोर्यथासंख्यम् ।

एक इति । अत्र शौर्योष्मविनयलीला वर्ण्यत्वेनोद्दिष्टाः । तासां यथा-
क्रमं देवद्विद्विद्वन्मृगदृशामनुनिर्देशः । एकस्त्रिधेति वाक्याद्व्यङ्ग्यो
विरोधोऽपि । इदं क्रमिकवचनानामसमस्तत्वात्संबन्धस्यातिरोहिततया
शान्दम् । यत्र तु क्रमिकाणां समासः क्रियते तत्रार्थानुगमालोचनयाऽ-
व्यवगतक्रमसंबन्धप्रतीतावार्थत्वम् । तत्स्वयमूखम् ।

तदन्येमेति । विशेषेण सामान्येन वा । अर्थान्तरस्येव विजातीय-
स्येव वस्तुनो न्यासोऽर्थान्तरन्यास इति व्युत्पत्त्येति प्रतीयते यदत्र
हेतोर्हेतुमत्ता सह व्याप्तिर्गुहा । न तु स्पष्टा । कथंचित्स्वस्थेयेत्यर्थः ।

निजेति । अत्रैवशब्दोऽप्यर्थो व्यस्तसंबन्धो वा । अत्र सामान्यमुक्त-

सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-

महसि सुरशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा

प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्कना, क नासि शुभमदः ॥ ४७९ ॥

गुणानामेव दौरात्म्यादुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असेजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥ ४८० ॥

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।

त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्पट्टैव हि ये क्षयं गताः ॥ ४८१ ॥

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।

जातिश्चतुभिर्जात्यायैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ ११० ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

राशोपात्तविशेषेण समर्थितम् । सुसितेति । महःशब्द उत्सवार्थः ।

क नासीत्यादि सामान्यं पूर्वोक्तस्य विशेषरूपस्य समर्थकम् ।

गुणानामिति । गलिः कार्याकुशलो वृषः । अत्र गुणानामिति सामान्यम् । गौर्गलिः वैधर्म्यरूपा विशेषः । दौरात्म्यादिति नियोजने हेतुः । वैधर्म्यविशेषस्तु पूर्वार्थसमर्थने हेतुः ।

अहो इति । म इति विशेषः । त एवेति सामान्यम् । तयोः समर्थ-समर्थकभावः । अप्रियं वाच्यमिति । सुहृदं प्रतीति शेषः । अत्रापराद्धमिति वचनाद्धन्यत्वाक्षेपः । तद्विरुद्धं धन्यत्वमिति वैधर्म्यम् । एतत्तस्य मुखादित्यादावपस्तुनप्रशंसायां जडादिवृत्तान्तेन विशेषेण वाच्येन सामान्यं गम्यं समर्थ्यते । अत्र तु सामान्यविशेषयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वमिति विवेकः । यद्वाऽन्योक्तौ विशेषो न सामान्यसमर्थनाशयेनोच्यते । किं त्वन्यथेति । तथाऽत्र हिशब्दः कचित्प्रयुज्यते कचिच्च । समर्थकस्य कदाचित्पूर्व पश्चाद्वैषम्यासः ।

अविरोधेऽपीति । अविरोधे विरोधो न स्यादिति स्थिते यद्विरोधेनोक्तिः सैवानुपपद्यमाना विरोधाभासे पर्यवस्यति । मित्यमेव द्रव्याभितत्वाज्जातेर्न जातिद्रव्ययोर्विरोध इति ब्रुवन रुद्रो नवभेदी मन्यते । तद्वार्तम् । ज.तेर्मुनाद्याभितत्त्वस्यापि भावत् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिलीकिसलयमृणालबलयादि दबदहनराशिः ।

सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वाद्वियोगपविपाते ॥ ४८२ ॥

गिरयोऽप्यनुभूतिभुजो मरुदप्यबलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तत्रान्तिके नियतम् ॥ ४८३ ॥

येषां कण्ठपरिग्रहमणयितां संप्राप्य धाराधर-

स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं परामोति च ।

तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते

पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ४८४ ॥

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ४८५ ॥

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ ४८६ ॥

पेशलमपि स्वलवचनं दहतितरां मानसं सुतत्त्वविदाम् ।

परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥ ४८७ ॥

क्रौञ्चाद्रिरुषामदृष्टदृष्टोऽसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।

अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥ ४८८ ॥

अभिनवेति । अत्र नलिलीत्वादिदहनत्वजात्योर्वियोगवशादिरोधः
परिहृतः ।

गिरयोऽपीति । बलं जवोऽपि । अत्र त्वमेवोन्नतो बलवान् गम्भीरो
विस्तीर्णश्चेति भावः । अत्र गिरित्वमरुत्त्वादिजातीनां क्रमेण लघुत्वपर्या-
यानुभूत्यबलपर्यायमन्दत्वागाम्भीर्यातिलघुत्वरूपैर्गुणैः सह विरोधः ।

येषामिति । धाराधरोऽसिः । स्नेहो रुधिरार्द्रत्वमपि । अत्र पांशुत्व-
जातिमण्डनक्रिये विरुद्धे ।

सृजतीति । अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनद्रव्यस्य च विरोधः ।

सततमिति । अत्र काठिन्यसौकुमार्यगुणौ विरुद्धौ ।

पेशलमिति । अत्र पेशलत्वपरुषत्वगुणौ दहनप्रमोदक्रियाभ्यां सह
विरुद्धौ ।

यन्मार्गणेति । यन्मार्गणा एवानर्गलः शातपातः । अत्र दृष्टस्वरूपगुणा-
म्भोजद्वलरूपद्रव्ययोर्विरोधः ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
 पुनर्जन्मन्यास्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
 विवेकमध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
 विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ४८९ ॥
 अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
 श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
 क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
 सणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ४९० ॥

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गनात् ।
 सितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥ ४९१ ॥

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ १११ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

परीति । जडयति शीतलयति मोहयति च । तापः खेदोऽपि । अत्र
 जडीकरणतापकरणरूपे क्रिये विरुद्धे । वस्तुसौन्दर्येण तदप्राप्तिपर्यवसा-
 नेन परिह्रियते ।

अयमेति । अत्र जलविः पीत इति द्रव्यक्रिये विरुद्धे मुनिप्रभावेण
 समाधीयते ।

समदेति । अत्र गङ्गायमुनारूपद्रव्ययोर्विरोधः । एवं विविक्तविषयत्वेन
 विरोधस्य दर्शनात् कुपतिमपि कलत्रवल्लभमित्यादौ श्लेषगर्भत्वे संकर
 इति कथित् । उद्भटस्तु विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुं श्लेषमाह । श्लेषवशादेव
 लब्धात्मभावत्वाद्विरोधस्य न श्लेषेण सह संकरः । स्वस्वहेतोर्लब्धा-
 त्मभावानामलङ्काराणां मिश्रत्वे संकर इति संकरलक्षणात् । एक-
 विषयत्वे विरोधः । भिन्नविषयत्वे त्वसंगत्यारुथोलङ्कारः ।

स्वभावोक्तिरिति । इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नालङ्कारः । तथात्वे
 सर्व काव्यमलङ्कारः स्यात् । तस्मात्सामान्यस्वभावो लौकिकोनालङ्का-
 रः कविप्रतिभागोचरस्य त्वत एव तन्निमित्तस्येव वस्तुस्वभावस्योक्ति-
 रलङ्कारः । स्वयोरिति । स्वयोरिति । निग व्यापारः । संस्थानं स्वा-
 भाविकं रूपम् ।

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य विक्रान्तिवितर्तं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
 रासज्याऽऽभुगकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूत्रां विधूय ।
 घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गे
 मन्दं शब्दायमानो बिलिखति शयनादुत्थितः क्षमां खुरेण ॥ ४९२ ॥
 व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—
 हित्वा त्वामुपरोधबन्धमनसां मन्ये न मौलिः परे ।
 लज्जामज्जनमन्तरेण न रयामन्यत्र संदृश्यते ।
 यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याऽऽश्रितायाः श्रियः
 प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ ४९३ ॥
 हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
 नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
 तृप्यत्पान्थजनोपकारघटनार्वमुख्यलब्धायशो-
 भारमोदहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ ४९४ ॥

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलाद्बहुभयस्यावगमकं सा
 सहोक्तिः । यथा—

पश्चादिति । प्रोथो मुखग्राम् । तुण्डं मुखम् । अत्र धूलिधूत्रेण
 वर्णोक्तिः । शेषमङ्घ्रिमसारणाङ्गदीर्घाकरणादिकं क्रिया ।

मुखे निन्देति । श्रौती निन्दा स्तुतिस्तु निर्वाहगेत्येको भेदः । एतद्वै-
 परीत्ये द्वितीयो भेद इत्याह—व्याजरूपेति । व्याजरूपा निन्दाद्वारिकेत्यर्थः ।
 व्याजेनेति । वस्तुवृत्त्या निन्दैवेत्यर्थः ।

हित्वेति । लज्जायां मज्जनं बुद्धनम् । निर्लज्जत्वमित्यर्थः । हे नृप त्वदिधो
 निर्दमक्षिण्यो लक्ष्मीतुल्यं निर्लज्जं किमपि नास्तीति भावः ।

हे हेलाजिति । अत्र विपरीतलक्षणया वाच्याद्व्यवस्था प्रतीतिः । अत्राप-
 स्तुतप्रशंसासद्भावेऽपि न संकरत्वम् । व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरुक्ततया
 भेदेन प्रतिभासात् । उक्तताऽप्येदे हि न स्यात् । तर्हि संसृष्टिरिति चेन्न ।
 शून्योन्वोपकार्योपकारकत्वेन मियो नैरपेक्षयाभावात् । मणिमुक्तहारवदेक
 सुवायं प्रकृतोऽङ्गुनर इति भावः ।

सह दिव्यहणिसाई दीहरा सासदण्डा ।

सह मणिवलण्णि वाइधारा गलन्ति ।

तुह सुहअ विओए तीअ उव्विगिरीए ।

सह अ तणुलदाए दुव्वला जीविदासा ॥ ४९५ ॥

आसदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शान्दम् । दिवसनिशादिगतं तु सद्यर्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

कचिदशोभनः, कचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निश्चया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥४९६॥

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रमूनुः ॥ ४९७ ॥

उव्विगिरीए इति । उद्वेजनशीलायाः । सहोक्तौ द्वयोरपि प्रकृतयो-
रप्रकृतयोर्वा ग्रहणात्काल्पनिकमौपम्यम् । तत्र तृतीयान्तस्य गुण-
भावादुपमानत्वम् । शेषस्य प्राधान्यादुपमेयत्वम् । इयं मालया सहोक्तिः ।
केवलसहोक्तिस्तु —

वसन्ते पल्लवैः सार्धं रागोल्लासी जनो भवेत् ।

इत्यादि । नियमेन कार्यकारणनियमविपर्ययरूपाभेदाध्यवसा-
यरूपातिशयोक्तिमूलत्वमस्याः । यथा प्रतीयमानोपमात्वेऽपि तत्त्वारोपादि-
रूपविशेषभावादुपकायलङ्कारा उपमातो भेदेनोक्तास्तथेयमपि सहार्धसा-
मर्थ्यावसितसाम्ययोगरूपविशेषात्तस्याः पृथगुक्ताः । उपमारूपं व्यङ्ग्यं
तु न चमत्कारि । रूपकादिषु गुणीभूततत्त्वाद्यर्थस्यैव चमत्कारित्वात् ।

यत्रान्य इति । सञ्जोभनः । सूत्रापेक्षया व्याख्येयम् । कचिन्तु
यत्रान्योऽसम्भयेतर इति पाठः । तदपेक्षया वृत्तिकृता व्याख्यातमस्ति ।

अरुचिरेति । रुचिरहितोऽशोभनः ।

मृगेति । तथा हि प्राङ्मोहितः किमपि नाऽऽसीत् । सुहृदेति ।

१—‘ सह दिवसनिशाभिर्दोर्घाः आसदण्डाः

सह मणिवलयेर्वाष्पधारा गलन्ति ।

तत्र मुभग वियोगे तस्या उद्विग्नताः

सह च तनुलतया दुर्बला जीविताश्च ॥ ’

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ ११३ ॥

परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं

मत्तं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।

लतास्त्वध्वन्यानामह दशमादाय सहसा

ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥ ४९८ ॥

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन समस्य, द्वितीय उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे

स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।

ह्यारिर्वीरविसरेण वसुंधरेयं

निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥ ४९९ ॥

अत्र न्युनेनोत्तमस्य ।

कूटमित्रं स तस्याऽऽसीत् । विनाशब्दं विनाऽपि विनार्थविवक्षा स्यात् ।

यथा सहोक्तौ सहार्थविवक्षा । तेन—

निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥

इत्यादौ विनोक्तिरेव । तुहिनांशुदर्शनं विना नलिनीजन्मनोऽशो-
भनत्वप्रतीतिः । अत्रारुचिरित्युदाहरणं मियो विनोक्तिभङ्गयोक्तम् । द्वि-
तीयं त्वेकमेव । यद्वैकत्राशोभनत्वमपरत्र शोभनत्वम् । विनोक्तिकृतवैचि-
त्र्याभावाच्छब्दमात्रयोगेणालङ्कारकल्पने हाश्विगाद्युक्तावप्यलङ्कारत्वमा-
त्रेण विनोक्त्यलङ्कारं न मन्यन्तेऽन्ये । सहार्थवलात्साम्यप्रतीतिः सहोक्तिस्तु
शुक्तिव ।

अर्थानामिति । अर्ध्यन्तेऽमी इति व्युत्पत्त्याऽर्था उपादेयाः । बहुवच-
नमतन्त्रम् । तेनैकं द्वे बहूनि वा दत्त्वा व्युत्क्रमेण विषमसमसंख्यानामा-
दानं यत्र तत्रैषा स्यात् । समादन्यदसमम् । तच्च न्यूनमधिकं वा ।
समन्युनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमये परिवृत्तित्रयी ।

लतानामिति । मत्तं चारु । श्रयत्यादत्ते । अत्र लास्यामोदौ समौ ।
एकेनैकस्य विनियमः पूर्वार्ध । उत्तरार्धे त्वहितेनैकेन न्युनेनाध्यादिक-
रूपस्यानेकस्य ।

नानेति । विप्रलम्भो भ्रान्तिरपायो वा । निर्विप्रलम्भो निश्चिन्तो
निर्विघ्नो वा परिरम्भविधिर्यस्याः सा तथा । न्युनेन प्रहाररूपेणोत्त-
मस्य भूरूपस्य ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम् ।

भूताश्च भाविनश्चेति द्वंद्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽप्राप्तीति
भाविकम् । उदाहरणम्—

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाऽऽकृतिम् ॥ ५०० ॥

अत्राऽऽद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ ११४ ॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःपादुर्भावादनुमितामिदं जन्मानि पुरा

पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।

नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाह

महेश्च क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ५०१ ॥

भाविकमिति । भूतभाव्यर्थानां लोकोत्तरत्वेनाद्भुतत्वादव्यस्तसंबन्ध-
शब्दसंदर्भसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणत्वम् । भाव इति । कवेर्भाव
आशयः श्रोतारि प्रतिबिम्बत्वेनास्तीति भावः । स्वभावोक्तौ कविप्रति-
भाविशेषितलौकिकवस्तुभाववर्णने सर्वसाधारण्येन चित्तसंवादसंभवः ।
अत्र तु लोकोत्तरवस्तुनां स्फुटत्वेन तटस्थतया प्रतीतिरिति चारुवस्तु-
स्वभाववर्णनाच्चैषा स्वभावोक्तिः । न चेदमद्भुतपदार्थदर्शनाद्भूतभावि-
प्रत्यक्षत्वप्रतीतौ काव्यलिङ्गम् । लिङ्गलिङ्गिभावेनाप्रतीतेः ।

हेतोरिति । अयं भावः—यत्र हेतुः कारकरूपस्तत्काव्यलिङ्गम् ।
ज्ञापकहेतौ त्वनुमानालङ्कारः । काव्यग्रहात् काव्यलिङ्गे व्याप्तिपक्षधर्मो-
पसंहारादयो न स्युः । पदार्थवद्वाक्यार्थोऽप्येकोऽनेकश्च ।

वपुर्इति । अत्र पादत्रयार्थोऽनेकवाक्यार्थरूपोऽन्यपादार्थस्य हेतुः ।
तथा वपुष्पादुर्भावादित्युक्त्याऽनुमानमप्यत्रास्ति । परं तेन सह भिन्नदेश-
त्वाभावाद्वाक्यार्थोभूतस्य हेतोर्न संसृष्टिः । किं त्वनुमानस्योत्थापकतया
वाक्यार्थोभूतहेतुं प्रत्यङ्गभावे संकरः । संप्रति त्वां नमन्मुक्तः सन्नग्रेऽपि
भाविनि काले निस्तनुः सन्ननतिमानित्यर्थः । यथा घटकारणं सुदृष्ट-
रूपेण परिणमति तथाऽपराधद्वयस्य जनकमनमन्यधरोपतयाऽत्र परिण-
तम् । एकवाक्यार्थतोदाहरणमन्यतो ज्ञेयम् ।

अनकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाभिगतै-

र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥ ५०२ ॥

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षपाले शुभं

हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् ।

अथाऽऽराधनतोषितेन विभुना शुष्मत्सपर्यामुखा-

लोकोच्छेदिनि मोक्षनामानि महामोहे निधीयामहे ॥ ५०३ ॥

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्यनोरनमनम्, भुजपातं शस्त्रोपक्षेपः,

महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावविविक्तेनावगमनव्यापारेण यत्प्रतिपादनम्, तत्प-
र्यावेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तम् । उदाहरणम् —

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ५०४ ॥

अत्रैरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनो-

च्यते । तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न

प्रणयीति । इयं मालतीवधोद्यताघोरघण्टं प्रति माधवोक्तिः । इह
शस्त्रोपक्षेपरूपो हेतुः शस्त्रमित्युपक्षिपत इति चानेकपदार्थतयोक्तः ।
पूर्वत्र वाक्यार्थगत्या हेतुलिङ्गत्वेन वदोऽत्र तु शस्त्रमुपक्षिपत इति विश्ले-
षणत्वेन पदार्थगत्या वद इति भावः ।

भस्मेति । अत्रापि महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं हेतुर्विशेषणतयैकप-
दार्थः । मोक्षस्य महामोहरूपणाद्रूपकमपि ।

वाच्येति । वाच्यवाचककार्यशब्दौ । विविक्तेति । भिन्नेन प्रकारान्तरेणा-
र्थसामर्थ्यात्मनेति यावत् । अत्र गम्योऽर्थो भङ्ग्यन्तरेणाभिधीयते । अम-
स्तुतमहंसार्या त्वमस्तुत उच्यते । गम्यस्त्वाक्षिप्यत इति विवेकः ।

व्यङ्ग्यमपीति । योग्यतया निर्देशः । शब्देनोच्यत इति । मदेन मानेन
निवासप्रीतिरुज्जितेतिरूपभङ्ग्यन्तरेण । यथेति । येन प्रकारेण

तथोच्यते । यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गौः शुक्लचलति'—इति
विकल्पः । यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा ।
यतोऽभिज्ञासंसृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपन्समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसृजहारगलिताः समार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीमन्नि मन्थरचलद्वालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।

दूराद्वाडिमवीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका

यद्विद्वज्जवनेषु भाजनृपनेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥ ५०५ ॥

महतां चोपलक्षणम् ॥ ११५ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

शब्दसंसर्गामहान्मनैक्यनिरूपतात्मना वा व्यङ्ग्यं प्रतीयते न तथा
शब्देनोच्यते । क्रमभाविर्विकल्पमभवः शब्दस्तथाऽभिधातुं न शक्त इत्यर्थः ।
अतोऽत्र न ध्वनिगिति भावः । एतदेव दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा गवीति । दृष्ट
इति । निर्विकल्पकेन गोचरीकृते । न विविति । अयं भावः—अभिज्ञासं-
सृष्टः स्वलक्षणाकारो निरंशो निर्विकल्पकेन दृष्टः पश्चादविद्यावशेन भेद-
संसर्गाभ्यां विकल्पगोचरी क्रियते । भेदसंसर्गो विकल्पस्यैव व्यापारः ।
स हि निरंशत्वादभिज्ञमप्यसंसृष्टमपि वस्तु गौः शुक्लश्चल इत्येवं भिन्न-
भिन्नमप्ययं गौरयमपि गौरित्येवं संसृजति ।

उदात्तामिति । इदमर्थव्यलक्षितस्य वस्तुनो वर्णनया स्वभावोक्तिभा-
विकाभ्यां भिद्यते । न हि पूर्वयोरैश्वर्यं वर्ण्यते । कविप्रतिभोत्थापितत्वं
त्रिष्वप्यस्त्येव ।

मुक्ता इति । अतिशयोक्तिरेषेति चेन्न । अन्यस्यान्यतयाऽप्यवसा-
याभावात् । अत्यैश्वर्येऽप्यवकरवन्मुक्तादेः पुञ्जीकरणासंभवे यदेवमुक्तिः
सेयमसंबन्धे संबन्धात्मिकाऽतिशयोक्तिः । अथ पुञ्जीकरणं संभवति तदा
जातिः । किं चानृद्धिमद्वस्तुवर्णनेऽनुदात्तमपि स्यादिति विवक्षायां निर्वि-
षयमिदमुदात्तम् ।

अर्थादिति । सामर्थ्यादुपलक्षणीये वस्त्वन्तरङ्गभूत इत्यर्थः ।

तदिदमरण्यं यस्मिन्दक्षरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निचसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ ५०६ ॥

न चात्र वीरो रसः । तस्येहाङ्गत्वात् ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्यैकस्मिन्साधके स्थिते साधकान्तराणि
यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नैवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो

नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥ ५०७ ॥

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतम-
दूरस्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदस-
द्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथग्लक्ष्यते । तथा हि—

तदिदमिति । अत्र दण्डकारण्ये वर्णयतयाऽङ्गिभूते रामचरितस्याङ्ग-
भावः । महद्भिराश्रितं हारण्यं वर्ण्यं स्यादिति तात्पर्यम् । अरण्यमत्रोपलक्ष-
णीयम् । प्रधानीभूतमित्यर्थः । रामस्य वीरचरितमुपलक्षणमित्यर्थः ।
वीररसेऽङ्गभूते रसध्वनिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । वीररसो नाङ्गी-
त्यर्थः । एतदेवाऽऽह—तस्येति । वीररसाश्रयो रामस्तावदिहाङ्गम् । किं
पुनरसः । ननु रसस्याङ्गत्वे रसवदलङ्कारः स्यात् । न । अस्यादात्तस्य
तदपवादत्वात् । तदपवादत्वाकल्पने निर्विषयमुदात्तम् ।

समुच्चय इति । अत्र तुल्यकक्षतया हेतवो मिलिताः कार्यं साधयन्ति ।
समाधौ त्वेकस्य हेतोः कार्यं प्रति पूर्णं साधकत्वेऽन्यस्तु काकतालीय-
न्यायेनाऽऽपततीति न तत्र तुल्यकक्षतेत्यनयोर्भेदः । समुच्चयनं हि तुल्यक-
क्षणामेव स्यात् ।

न वृथगिति । रुद्रवत् । तेन हि सद्योगासद्योगसदसद्योगैः स त्रि-
धौचे न तथाऽत्रेति भावः ।

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्भतिः श्रुतशालिनी
 भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
 प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
 व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥ ५०८ ॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।
 शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
 सरो विगतवारिजं मुग्धमनक्षरं स्वाकृतेः ।
 प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
 नृपाङ्गणगतः खलः मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ५०९ ॥
 अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः ।

कुलमिति । अत्रामलकुलस्य सतः सद्भिर्भूतार्थादिभिः समुच्चयः ।
 एकैकस्य दर्पहेतुत्वे तुल्यकक्षत्वम् । दुर्वाराः स्मरेत्यत्र तु स्मरमार्गणानां
 दुर्वारत्वेनासतां तादृशैरेव दूरत्वात् प्रियादिभिः समुच्चयः । तारुण्या-
 देश्च स्वतश्चारुत्वेऽपि विरहेणाचारुत्वम् ।

तथैकमेव वस्तु सदसच्च तादृशं तादृशेन सदसता यदा युज्यते तदा
 सदसयोगः । यथा - शशीति । स्वाकृतेः मुरूपस्य । धनपरायणो धन-
 लुब्धः । नृपाङ्गणगतो राज्ञः प्रसादवित्तः पुमान् । स तद्रूपः सन् ।
 खलतया चासन् । अत्र शशी स्वयं सन् धूसरत्वेनासन् । कामिनीति
 सन् । गलितयौवनत्वमसत् । एवमग्रेऽपि विशेष्यद्वारेण सत्ता विशेषण-
 द्वारेणासत्तैकस्य वस्तुनः सर्वत्र ज्ञेया । इह विशेष्यस्य सत्त्वं विशेषणस्य
 चासत्त्वं प्रक्रान्तम् । ततो नृपाङ्गणगत इति विशेष्यतया सद्व्याख्येयम् ।
 खल इति विशेषणतया चासत् । अन्यमताभिप्रायेण विशेषणविशेष्ययो-
 रत्र वैपरीत्ये प्रक्रमभङ्गः । तथा नृपाङ्गणगतः खल इत्यसन् । अन्ये तु
 सन्त इति समुन्नीयमानस्य सतस्तादृशेनासता योग इति व्याख्यायां तु
 सहचरभिन्नोऽर्थो दुष्ट इतिरूपः प्रक्रमभङ्गः । तथाऽत्र सत एव सतोऽ-
 सत्त्वमेकस्यैव वस्तुन इति विवक्षितम् । अत एव चारुत्वेनान्तः प्रविष्टा-
 न्यपि श्लश्यादीनि प्रकारेण व्यथाहेतुत्वेनोक्तानि । दुर्वाराः स्मरेत्यत्र तु
 कथं सोदव्य इति सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेणोपन्यास इति विवेकः ।

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ११६ ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

वि.लितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलपुरबानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥५१०॥

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिभरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥५११॥

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षः ॥५१२॥

‘ धुनोति चार्मिं तनुते च कीर्तिम् ’—इत्यादेः ।

‘ कृपाणपाणिश्च भवान्रणक्षितो समाधुवादाश्च सुराः सुरा-
लये ’ इत्यादेश्च दर्शनात्. ‘ व्यधिकरणे ’—इति ‘ एकस्मि-
न्देसे ’—इति च न वाच्यम् ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा, स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपटोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ ५१३ ॥

गुणौ चेति । एतेनेत्युक्तं यद्व्यस्तत्वेन समस्तत्वेन च क्रमेण व्युत्क्र-
मेण च गुणक्रियाणां त्रिधाऽन्यः समुच्चयः ।

विदलितसकलारिकुलमिति । अत्र भिन्नाधारयन्त्रिमल्यमालिन्ययोगुणयोः
समुच्चयः ।

अयमिति । तादृशयोरेचोपनत इति भवितव्यमिति च क्रिययोः ।

कलुषं चेति । अत्र कालुष्यगुणपातक्रिययोः ।

धुनोतीति । अत्रैकाधिकरण्यं क्रिययोः । कृपाणपाणिन्वमाधुवादां
सिद्धरूपत्वाद्गुणौ । नयोः क्षितिः स्वर्गश्च भिन्नो दक्षः । न वाच्यमिति ।

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् । तदेवं पूर्वभेदत्रयेण सह समुच्चयः षोढा ।

—क्रमेणेति । एतेन पर्याय इति सान्त्वयम् । क्रमस्रहणाच्च युगपदे-
कस्यानेकत्र वर्तने विज्ञेयालङ्कारः । अनन्तत्रापि युगपदित्युक्तम् ।

श्रोणीबन्धस्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः

पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ।

धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रं

तद्वात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवमेन ॥ ५१४ ॥

यथा वा —

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्नि पूर्वमदृश्यते ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाप्ति लक्ष्यते ॥ ५१५ ॥

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तं ताण सिरिसहो अरर अणाहरणम्मि हिअअमेकरसम् ।

बिम्बाधरे पिआणं णिअेसिअं कुसुमवाणेन ॥ ५१६ ॥

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन्क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणो-

दाहरणम् —

मधुग्मिरुचिरं वचः ग्वल्याताममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव दालदलं विषं तदेव ॥ ५१७ ॥

श्रोणीबन्ध इति । अत्रैकस्य तनुत्वादद्वेय वृत्तिः । पूर्वं मुखस्योप-
मानसद्भावात् सद्वितीयत्वमिति विनिमयो घटते । पूर्वार्थमत्रोदाहरणम् ।

नन्वाश्रयेति । अत्रैकस्य बहुषु वृत्तिः । बिम्बोष्ठेति । अत्र पूर्वश्रया-
त्यागादेकस्यैव रागस्य हृदि वृत्तिनिवद्धा । यथा वेति प्रकागन्तरार्थम् ।
रागस्येति । ओष्ठे रागमनाम्बूलजः । हृदि तु प्रेमाश्रयः ।

एकस्यानेकत्र स्थितिमुक्त्वा करणमुदाह्रियते—तं ताणते ।

तत्तेषां श्रीसहोदरगन्नाहरणे हृदयमंकरसम् ।

बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमवाणेन ॥

तत्सामर्थ्यं तेषां दैत्यानामिन्द्रस्यापि भयकृतां श्रीवन्धुरत्नानामा-
सामस्त्येन हरणे तत्परमपि कुसुमवाणेन मृदुशब्देणापि सकलरत्नसारे
बिम्बाधरे विक्रमं परित्याज्य मनश्चुम्बनादिसक्तं कृतमित्यर्थः । बिम्बा-
धरः सकलरत्नेभ्योऽधिक इति व्यङ्ग्यव्यतिरेकोऽपि । अन्ये तु सकल-
रत्नसारतुल्योऽधर इति तेषां तत्र प्रीतिर्वास्तिर्वाति व्यङ्ग्योपमामाहुः ।
अतिशयोक्तिगर्भता सर्वत्र ज्ञेया ।

मधुरिमेति । अत्रैकस्मिन्वचसि विषममृतं चानेकं निबद्धम् । तदेवेति ।
वचनम् ।

तद्रेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलामिदं संगीतकं योषिता-

माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ ५१८ ॥

अत्रैकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान्न परिवृत्तिः ।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ११७ ॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम् , धर्माणि
अयोगं व्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा—

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं

यत्तत्रैव पतन्ति संततममी मर्धस्मृशो मार्गणाः ।

तच्चक्रीकृतचापमश्चितशरभ्रेङ्गुलकरः क्रोधनो

धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं मदाऽऽसां स्मरः ॥ ५१९ ॥

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किञ्चिद्विचित्र्यमिति तथा

न दर्शितम् ।

तद्रेहमिति । अत्रैकस्मिन् द्विजेऽनेकं गृहादि दिनैः क्रियमाणतया
निबद्धम् । तथाऽत्र नतभित्ति गृहादि त्यज्यत एव न तु केनापि स्त्री क्रि-
यते । परिवृत्तौ तु यदेकेन त्यज्यते तदन्येन गृह्यते । क्रमेणेत्यधिकागन्त-
समुच्चयालङ्कारत्वम् ।

हेतुरिति । अन्वयव्यतिरेकभणनात्मपक्षमत्त्वं विपक्षव्यावृत्तिश्च क्रमेण
लभ्यते । पक्षमत्त्वं स्त्रेनोक्तमिति त्रैरूप्यम् । धर्मा शैलादिः । तत्रास्ति-
त्वमयोगव्यवच्छेदः । व्यापकस्येत्यग्न्यादेः ।

यत्रेति । कान्ते । एताः कामिन्यः । अत्र कामिनीरूपो धर्मी । भ्रूव्या-
पारद्वारेण बाणपातः साधनम् । स्मरभ्याग्रगन्तं साध्यम् । अलङ्कारान्त-
ररहितं साधनं निर्दिष्टम् । कचिदलङ्कारान्तरगर्भितत्वेन हेतुर्निर्दिश्यते ।
स्वयं यथा—

यथा पङ्कजिनीपत्रे पदौघः प्रगुणीकृतः ।

तथा मन्ये विद्योगिन्यः स्मरभिष्टेन घातिताः ॥

प्रगुणीकृत इति प्रगुणीकर्तृमारब्धः । अत्र रूपकमलङ्कारान्तरम् ।
एवमेकत्र प्रौढोक्त्याऽन्यत्र त्वलङ्कारान्तरगर्भीकारात्तर्कानुमानवैलम्ब-
ण्यम् । न दर्शितमिति । अयं भावः—साध्यसाधनयोरुक्तिरलङ्कारः । ते-

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनाचिता

धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।

नसंहतास्तस्य नभदवृत्तयः

भियाणि वाञ्छन्त्यमुभिः समीहितुम् ॥ ५२० ॥

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वी-
कारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे
वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ १३८ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन
यदपह्रियते, सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपह्नुतिः । प्रकृताप्रकृतो-
भयनिष्ठस्य साम्यस्येवासंभवान् । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजादस्तोपगूढोद्दस-

द्रोमाश्चादिविसंष्टलांखिलविधिव्यासङ्गमङ्गाकुलः ।

हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोगिन्युचिवान्सस्मितं

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥ ५२१ ॥

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारगतया

प्रकाशितत्वात्पलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

न क्रमेण व्युत्क्रमेण वा भवतां वैचित्र्याभावात्किं तच्चिन्तयेति । तस्मात्
रुद्रवञ्ज वाच्यम् ।

महौजस इति । समीहितुं कर्तुम् । अत्र धनुर्भृत इति विशेष्यम् । शे-
षाणि विशेषणानि । महौजस इति सवलत्वे सति स्वामिकायकरणे
शक्ता इत्यभिप्रायोऽस्य विशेषणस्य । एवमग्रेष्वपि विशेषणेषु । अत्र
व्यङ्ग्यस्यांशस्य वाच्योन्मुखत्वमिति न ध्वनिविषयता । परिकर
इति नाम सान्वयम् । ननु पुष्टार्थग्रहणाद्दोषत्यागमात्रमेतदित्याशङ्क्याऽऽ-
ह-यथपीति ।

न चेवेति । अयं भावः—अपह्नुतौ किलोभयनिष्ठं साम्यम् । अत्र
तु प्रकृतस्यैव सद्भावात्प्रकृतनिष्ठमेव साम्यम् । ये कालतां कुटिलतापिब
न त्यजन्तीति समुच्चितोपमावदन्नापि प्रकृतनिष्ठमेव साम्यम् ।

शैलेन्द्रेति । शैलेन्द्रेण प्रतिपाद्यमाना या गौरी तत्कराश्लेषे शैलेन्द्र-

किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ११९ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तरा-
भावात्सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत्पर्यवस्यति, सा भवेत्परि-
संख्या । अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तयोभ-
यत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीकमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युमरितः

किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।

किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा

यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ ५२५ ॥

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किं चक्षुःप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं

जानाति कस्त्वदपरः सदमद्विवेकम् ॥ ५२३ ॥

करस्पर्शोऽपि शिवस्य विद्यते । व्यामङ्गलं निर्गन्धः । तस्माद्भङ्गो भयं
सात्त्विकभाव इत्यर्थः । असमञ्जसनिखिलकर्तव्यताप्रसङ्गापह्नवाकुल इति
तात्पर्यम् । उद्भटमते व्याजोक्त्यभावादत्रापह्नुतिः । तथा च रोमाञ्चा-
दिनोद्भिन्नो भावः शैत्यप्रक्षेपादपलापितोऽपि मस्मितत्वेन पुनरप्युद्भिन्न-
त्वेन प्रकाशितस्तथाऽप्यपलापमात्रचिन्तयाऽस्यालङ्कारस्योल्लेखः ।

परिसंख्येति । परिवर्जने । ततः कस्यापि परिवर्जनेन कस्यचित्संख्या
वर्ण्यत्वेन गणनम् । सम्यक्प्रथनं वा । प्रमाणान्तरावगतम् । प्रमाणान्तरेण
ज्ञातम् । प्रयोजनान्तराभावादिति । सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदरूपं प्रयोजनं
हित्वा नान्यत्प्रयोजनमस्ति ।

यदासक्त्येति । यच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शः । किमासेव्यमित्यत्र श्लोके
ब्राह्मणप्रमाणज्ञातमपि गङ्गातटादि प्रश्ने सति सेव्यध्येयादितया क्रमेण
अभिनीसेवात्तद्व्यापनपापहिंसानां निषेधायोक्तम् । निषेधश्चात्र गम्यः ।

निषेध्यं गम्यत्वेनोक्तत्वा प्रश्ने सति वाच्यत्वेनाऽऽह—किं भूषणमिति ।
आर्यैश्चरितमाचरितम् । अत्र यशःप्रभृतेर्भूषणत्वादिकमागमतो ज्ञातमेव ।
न रत्नमित्यादि निषेध्यं शब्दम् । न तु पूर्वोदाहरण इव गम्यम् ।

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ ५२४ ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ ५२५ ॥

यथोत्तरं चैत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनाञ्छ्रुज्यते गुणानुगमप्रभवा हि संपदः ॥ ५२६ ॥

“ हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः ”

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्धृतमित्यादिरूपो
श्लेष न भूषणतां कदाचिदर्थेति । वैचित्र्याभावात् ।

अविगलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति संप्रति लांकोत्कण्ठाकरः कालः ॥ ५२७ ॥

इत्यत्र तु काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न

प्रश्नपूर्वकथने भेदद्वयीमुक्त्वा प्रश्नाभावे द्विभेदीमाह—कौटिल्यमिति ।
कचनिचये न तु वाचि चित्ते वेति गम्यम् । करादौ रागो न परपुंसि ।
कुचयोः काठिन्यं न चित्तावयवान्तरयोः । चक्षुषोश्चापलं नाऽऽचरणे ।
निषेध्याश्चात्र गम्याः ।

भक्तिरिति । युवतिरूपं कामास्त्रमिति विग्रहः । अत्र न विभव इत्यादि-
विषेध्याः शब्दाः । श्लेषसंपर्केऽस्या अनीव चारुत्वम् । यथा यतिषु
दण्डग्रहः करपीडा विवाहे चित्रे वर्णसंकर इत्यादि ।

आयुर्धृति । धृतं हेतुरायुर्हेतुमत् । लक्षणया तयोरभेदः । आदि-
शब्दादन्येऽपि लक्षणाभेदाः षड् ज्ञेयाः । परं या सादृश्याल्लक्षणा तस्यां
रूपकादिसङ्गावाट्टचित्र्यं नान्यस्याम् । अविस्तेति । अत्र वसन्तकालो
हेतुः । श्लेषा हेतुमन्तः । कमलविकारुहेतुत्वात्कालोऽपि विकासः । एवम-
ग्रेऽपि । न तु विकास इति मद्यन्यानन्दयनि पोपाथेतया विभर्तीति रुद्रदा-
शयेन व्युत्पत्तिः । हेतुहेतुमनोरभेदाभाचमसङ्गान् । समाज्ञापितुं ।

पुनर्हेत्वलंकारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ १२० ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम् ।

अर्थयोरेकक्रियामुत्प्रेषण परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं
नामालंकारः । उदाहरणम्—

हंसाण सरेहिँ सिरि सारिज्जइ अह सराण हंसेहिँ ।

अण्णोण्णं विअ एए अप्पाणं णवार गरु भन्ति ॥ ५२८ ॥

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादन-
द्वारेण ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ १२१ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदु-
त्तरम् । उदाहरणम्—

भामहोद्भटाद्याः । अव्यभिचारितया विकासादेर्नैगन्तर्येण करणमिहोपचा-
रप्रयोजनं व्यङ्ग्यम् । नञ्च गुणीभूतमिति महिम्नैवेत्यत्रैवकारेण प्रति-
पाद्यते । अस्मन्मते काव्यलिङ्गमेव हेतुः । रुद्रटस्तु भिन्नमूचे ।

हंसाणेति । हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते सारी क्रियते । अथ सरसां
हंसैः । अन्योन्यमेवैते आत्मानं गरयन्ति गुरुकुर्वन्ति ।

यत्तु हंसानां सरोभिः सरसां हंसैः श्रीः सार्यते इति सारणक्रियै-
को धर्मस्ततो दीपकमिदम् । तदसन् । हंससरसांः प्रकृतत्वान् । प्रकृताप्र-
कृतत्वे हि दीपकम् ।

उत्तरश्रुतीति । उत्तरश्रवणादनुक्तोऽपि प्रश्नोऽवगम्यते इति नात्पर्यम् ।
तत्र वेति । प्रश्ने । उत्तरम् । उत्तराख्याऽलंकारः ।

१—‘ हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः ।

अन्योन्यमेवैते आत्मानं कथलं गुरु कुर्वन्ति ’ ॥

वाणिअअ हस्तिदन्ता कुतो अस्माकं व्याघ्रकृत्ती अ ।

जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोह्ला ॥ ५२९ ॥

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ता मूल्येन प्रयच्छेति केतुर्वचनमुना वाक्येन समुन्नीयते । न चैतत्काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् । एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात् । तदपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम् । उदाहरणम्—

का विस्मा देवगई किंदुल्लहं जं जणो गुणग्गाही ।

किं मोक्खं मुक्कलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥ ५३० ॥

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्य एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः ।

वाणि अअ इति । वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।

यावद्विलुलितालकमुखी गृहे बिलमिति स्तुपा ।

कृत्तिश्चर्म । स्तुपा बधू । परिसक्कए परिष्वक्ते । क्रीडनीत्यर्थः । उत्तरस्येति । प्रतिवचनस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः । काव्यलिङ्गरूपतानुपपत्तेः । कुत इत्याह — न हीति । न जनकः । किं तु ज्ञापक इत्यर्थः । एकधर्मीति । प्रश्नोत्तरवाक्यद्वयी भिन्नवक्तृगतेति भावः । प्रश्नः साध्यमुत्तरं साधनम् । अनयोश्चेति । प्रश्नप्रतिवचनयोः ।

का विस्मेति ।

का विस्मा देवगतिः किं दुर्लभं यज्जनो गुणग्गाही ।

किं मोक्षं मुक्कलत्रं किं दुर्ग्राह्यं खलो लोकः ॥

अत्र देवगत्यादि अनिरुद्धत्वादसंभाव्यरूपम् । प्रश्नपूर्विका परिसंख्या प्रश्नपरिसंख्या । अत्र प्रश्नादुत्तरमात्रं नान्यव्यपोह इत्यर्थः ।

१—‘ वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।

यावद्विलुलितालकमुखी गृहे परिसंक्रामति स्तुपा ’ ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ १२२ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः ।
उदाहरणम्—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रवर्त्य-

दृष्टा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती त्रयस्याः

स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ ५३ ? ॥

अत्राऽऽकृतिमालोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितमभिल-
क्षलेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणेता,
योग्यत्वात् । यथा वा—

संकेतकालमनसं विष्टं ज्ञात्वा विदग्धया ।

इसञ्चेत्रार्पिताकृतं लीलापद्य निमीलितम् ॥ ५३२ ॥

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो
निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तंगत्तमुत्कर्षो भवत्सारः परावधिः ॥ १२३ ॥

परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य । धाराधिगोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य
विश्रान्तेः । उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरं सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गन्सर्वस्वम् ॥ ५३३ ॥

आकारादिति । अनेन कुतोऽपीति व्याख्यातम् ।

भिन्नमिति । व्यापकम् । आकृतिमिति । स्वेदकृतकुङ्कुमभेदरूपम् ।

संकेतेति । संकेतकाले ज्ञातव्ये मनो यस्य स तथा । इङ्गितेति ।
विदग्धेन भ्रूसेपादिरूपेण । इङ्गितं साभिप्रायचेष्टा ।

सार इति । न्याय्य एवार्थे सारशब्दः ह्रीवोऽन्यत्र तु चिन्त्यः ।
राज्यान्वाषोहकृतं चारुत्वमित्ययं परिसंख्यैवेत्येके । तदसत् । सारत्वे
सर्वविश्रान्तिर्नान्यव्यवसोरे । अत्र वराङ्गनापर्यन्तभागोऽवधिः ।

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्धर्मयोर्धनं स्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ १२४ ॥

इह यद्वेशं कारणम् , तद्वेशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि । यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम् , सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्पर-संगतित्यागादसंगतिः । उदाहरणम् —

जस्मेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअम् ।

दन्तकरवअं कवोले बहूँ वेअणा सवत्तीणम् ॥ ५३४ ॥

एषा च विरोधवाधिनी न विरोधः । भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वमेका-श्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम् । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा चैवं निदिशितम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयागतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद्वहेनेन कार्यमारब्धं समाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम् —

धूमादीति । न हि शैलेऽग्निर्महानसं धूमं जनयतीति भावः । हेतुफल्येति । हेतुः कारणम् । फलं कार्यम् । अतिशयेनेति । अतिशयः कारणस्य कारणान्तरादौलक्षण्यम् । तच्चेदं यद्विन्नदेशकार्यजननम् । युगपदिति । त्रुटितं धूमस्वर्णं भिन्ने काले किल कारणाद्विन्नदेशतयाऽप्युपलभ्यते तद्युगपद्ध-हणाभिषिद्धम् । तयोः । कारणकार्ययोः । स्वभावेति । अन्येषु कार्यकारणे-ष्वेकदेशतयोत्पन्नायाः संगतेऽन्यागः ।

जस्मे अ इति ।

यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् ।

दन्तक्षतं कपोले बध्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥

अत्र दन्तक्षतं कारणं वेदना कार्यम् । ते च भिन्नदेशस्थे । उत्सर्गस्येति । विरोधः सामान्योक्तत्वादुत्सर्गः । भिन्नाश्रयत्वेनोक्तत्वादसंगतिर्विशेषः । तथा चैवमिति । विरोधालंकारेऽप्येकाधारत्वं विरोधस्योक्तमित्यर्थः ।

साधनान्तरेति । कारणान्तरकृतोपकारेण सम्यग्साधनं समाधिः ।

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टयेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ ५३५ ॥

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ १२५ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषय-
मध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत्सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

धातुः गिल्पातिशयनिकपस्थानमेषा मृगाक्षी

रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।

जातं देवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-

च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ ५३६ ॥

यथा वा—

चित्रं चित्रं वत वत महच्चित्रभेतद्विचित्रं

जातो देवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।

यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया

यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ ५३७ ॥

कचियदतिवैधर्म्यान् श्लेष्मं घटनामियात् ।

कर्तुः क्रियाफलावामिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ १२६ ॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

कंभेण च विरुद्धं यत्स एष विषमो मतः ॥ १२७ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योगः प्रती-
यते [१] यच्च किंचिदारम्भमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशान्न
केवलमभीष्टं तत्फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासा-
दयेत् [२] तथा, सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत्तयोर्गु-

मानमिति । अत्र मानापनयनं कार्यम् । पादपातो हेतुः । घनगर्जितं
हेत्वन्तरम् । यस्माददृक्शेन कार्यं सुकरं स्यादित्यर्थः ।

योग्यतयाति । वरस्य वरं हीनस्य हीनं योग्यमिति योग्यता ।

धातुरिति । अत्र वरं वरणं संघटितम् ।

चित्रमिति । अत्र हीनं हीनेन । निम्बकाकानां तथारूपत्वात् ।

क्वचिदिति । तयोरिति । कार्यकारणयोः । कारणसक्तौ क्रियागुणौ
कार्यसक्तक्रियागुणौ च मिथो विरुध्येते इत्यर्थः ।

णौ क्रिये च परस्परविरुद्धतां व्रजतः [३ । ४] , स सम-
विपर्ययात्मा चतुरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृदङ्गी केयमायतलोचना ।

अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥ ५३८ ॥

सिंहिकागुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रमे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकामुतः ॥ ५३९ ॥

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं ग्णे ग्णं यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला जगदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥ ५४० ॥

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतिवरां शरीरं मे ॥ ५४१ ॥

अत्राऽऽनन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

त्रिपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा । ५४२ ॥

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

महतोऽर्थन्महीयांभावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्याधिकं तु तत् ॥ १२८ ॥

आश्रितमाश्रयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोगपि विषये
तदपेक्षया तन् अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया
यथाक्रमं यदधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधमधिकं नाम ।

शिरीषादिनि । अत्र मृदङ्गीस्मरानलयोरननुरूपत्वादपेक्ष्यम् ।

तमन्य इति । सिंहिकामुतौ गहुर्सिंहा । अत्र शशस्य स्वाधारवाधादा-
श्रयणक्रियाध्वंसः स्वस्य महानर्थश्च । तमालेति । अत्र कृष्णगुणान्पाण्डु-
गुणोत्पत्तिः । कार्यगुणः कारणगुणेन विरुद्धः । आनन्दमिति । अत्र
कारणानन्दकार्यतापक्रिये मिथा विरुद्धे । अत्र स्त्री कारणं विरहः कार्यः ।
एतल्लक्षणानुसारेणान्यदप्याह—एवमिति । अत्र हीनो गुरुकार्यकारीति
वैषम्यम् । असकल्येति । अपूर्णया ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्वदत्र ते ॥ ५४३ ॥

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ ५४४ ॥

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्किया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ १२९ ॥

न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षाभिरसितुमशक्तेन केनापि यत्त-
मेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम्, तत् (अनी-
कप्रतिनिधितुल्यत्वात्) प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीकेऽभि-
योज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते, तथेह
प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । उदाहरणम्—
त्वं विनिर्जितमनोभव रूपः सा च मुन्दर भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥ ५४५ ॥

यथा वा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥ ५४६ ॥

इन्दोरत्र तदीयता संवन्धिमुखसंवन्धात् ।

भातीति । अत्र मातुमशक्यत्वेनाऽऽधेयस्यो यशोराशिर्महान् । जगन्नयं
तु त्रिसंख्यत्वाच्चुच्छम् । परं महतोऽपि यशोराशेर धारतया महीयस्त्वे-
नोक्तम् । अन्यथा मानस्यासंभवः ।

युगान्तेति । अत्र त्रिष्णुतनुराधारः । स च महान् । स्वल्पा मुदस्त्वा-
धेयाः परं त्वमानेन महत्तमत्वं नीताः ।

तदीयस्येति । प्रतिपक्षसक्तस्य । तन्स्तुत्यै । प्रतिपक्षस्तुत्यै । त्रिषु
बलवत्त्वाच्चिरस्कर्तुमशक्तो यदा तदाश्रितं कोऽपि तिरस्करोति तदाऽयम-
लंकार इत्यर्थः ।

त्वमिति । अत्र तां तत्र रक्तां कामः शरैर्हन्तीति वास्तवोऽर्थः पञ्चादु-
त्प्रेक्ष्यते । निजितन्वोन्थादनुशयादिवेति व्यङ्ग्यात्प्रेक्षाऽपि । त्वं भवतीति
च प्रक्रमभङ्गः ।

यथा येति । अत्र त्रिष्णुः शक्तः शत्रुः । तदीयं वक्त्रम् । तस्य संवन्धी

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनाऽऽगन्तुना वाऽपि तन्भीलितमिति स्मृतम् ॥१३०॥

सहजमागन्तुकं वा किमपि साधारणं यल्लक्षणं तद्द्वारेण
यत्किञ्चित्केनचिद्वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तन्भीलि-
तमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गन्तरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो

विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ ५४७ ॥

अत्र दृष्टतरलतादिकमङ्गम्य लिङ्गं स्वाभाविकम्, साधा-
रणं च मदोदयेन । तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-

स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्तं ।

अप्यङ्गमुत्पलकमुद्रदतां सकम्पं

तेषामहो वन भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥ ५४८ ॥

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्याऽऽगन्तुकत्वात्तत्प्रभवयो-
रपि कम्पपुलकयोस्तादृश्यम् । समानतया च भयेष्वपि तयोरुप-
लक्षितत्वात् ।

सादृश्यादिन्दुः । तत्पराद्भवादिष्णोः प्रकर्षावगतिः । इन्दोरिति । संबद्धं
वक्त्रम् । तेनेन्दोः संबन्धः साम्यात् । तदीयता । विष्णुसक्तता ।

समेन लक्ष्मणा । साधारणेनेत्यर्थः । निजेन । स्वाभाविकेनेत्यर्थः ।
वस्तुना वस्त्वन्तरस्य तिरोधानं गीञ्जितमिति सान्वयं नाम । बलीय-
स्तयेति । वचनाच्च सामान्यालंकारता । तत्र हि साधारणगुणाश्रयेण
भेदानुपलक्षणं न तूत्कृष्टगुणेन निकृष्टस्य तिरोधानम् ।

अपाङ्गेति । अत्र दृष्टितरलत्वादिकं सहजं मदोदयकृतस्य दृष्टितरल-
त्वादेस्तिरोधायकम् । तत्रापीति । मदोदयेऽपि । एतस्येति । दृष्टितरलत्वादेः ।

बुधोऽपीति । शत्रुसंबन्धित्वेन भियां बुधोऽपि कलने न दक्षः । सामर्थ्यं
हिमाद्रिगुहानिवासरूपम् । तत्प्रभवयोः । शैत्यजयोः । तादृश्यम् । आगन्तु-
करूपत्वम् । समानतया । साधारण्येन । तयोरिति । कम्पपुलकयोः ।
उपलक्षितत्वात् । दृष्टत्वात् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ १३१ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन
यत् स्थापनं निषेधो वा संभवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते ।
क्रमेणोदाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि

वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गनः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलास

मत्तं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥ ५४९ ॥

न तज्जले यन्न मुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ ५५० ॥

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनास्तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्,
तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्वमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते ।
उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ।

यथानुभवमर्थस्य दृष्टं तत्सदृशं स्मृतिः ।

स्मरणम् ।

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचिदनुभूतोऽ-
भूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबन्धाभावादिनि तत्समाने वस्तुनि
दृष्टे सति, यत्तथैव स्मर्यते, तद्भवन्स्मरणम् । उदाहरणम्—

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्रावितं चलदृशां लहरीभिः ।

तद्भवैः कुहकृतैः सुरनार्यैः स्मारिताः सुगन्धकण्ठरुनानाम् ॥ ५५१ ॥

दृष्ट इति । उपलब्धिमात्रेऽत्र दृशिः ।

प्रावित इति । प्राविताम्भाभ्रैः । कुहकृतानि कुहकुहशब्दाः । निम्ननाभि-
कृत्याः । स्मारिता इति ह्रस्वाप्राप्तिः । सादृश्यं विना स्मृतिर्नाल-
कारः । यथा—

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः । इत्यादि ।

यथा वा—

करजुअगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरउडस्स ।

संभरिअपञ्जअणस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चम् ॥ ५५२ ॥

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तुल्यदर्शने ॥ १३२ ॥

तदिनि अन्यदप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तेन समानमर्थादिह प्राकरणिकमाश्रीयते । तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यदप्राकरणिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा । तत्र वस्तुनो भ्रमस्याभावात् । इह चार्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेस्तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लिंढि शशिन-

स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान्दरति वनिताऽप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो निपुत्रयति ॥ ५५३ ॥

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्पया तिरस्कारनिबन्धना ॥ १३३ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वाटुं प्रौढमिति कैमर्थक्येन यदुपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तर-

करजुण्णति ।

करयुगगृहीतयशोदास्तनमुग्वनिवेशिताधरपुटस्य ।

संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥

अत्र पूर्वभवानुभूतस्य स्मरणम् । पूर्वत्र त्विहभवानुभूतस्य ।

प्रथमेति । निगीर्याध्यवसनरूपा । संज्ञाया इति । भ्रान्तिरस्ति यत्र गुम्फे स तथेत्येवंरूपायाः । तस्य । भ्रमस्य । भ्रान्तिरत्र प्रतिभोत्या सादृश्य-हेतुका च प्राणा । न स्वरसोत्या शुक्तिकारजतवत् । नापि महारादि-हेतुका मूर्च्छायां वस्तुभ्रमणवत् ।

कैमर्थक्येनेति । कोऽर्थोऽनेनेति । आक्षिप्यते । आलोच्यते । तस्यैवेति ।

उपमानस्य । उपमानान्तरेति । मुखान्तरतिचारुतयोपमानांकल्पनया ।

विवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्यो-
पमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—
स्वावर्ण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां

देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः ॥ ५५४ ॥

ए एहि दाव सुन्दारि कर्णं दाउण सुणसु वअणिज्जम् ।

तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जद जणेण ॥ ५५५ ॥

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरुगुणत्वादुपमित्य-
निष्पत्त्या ' वअणिज्जम् '— इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिर-
स्कारः ।

कचित्तु निष्पन्नैवोपमिति क्रियानादरनिबन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ ५५६ ॥

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यदसामान्यगुणयोगाक्षोपमानभावमप्यनुभूत-
पूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम् ।

यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृश्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ ५५७ ॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

लावण्येति । अत्रन्दादिकमुपमानं कैमर्थक्येनाऽऽक्षिप्तम् । यथासंख्य-
मप्यत्रास्ति । ए एहीति ।

अयि एहि सुन्दारि कर्णं दत्त्वा शृणु वचनीयम् ।

तव मुखेन कृशोदारि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥

अत्रोपमानतया ख्यातस्येन्दोरपकर्षार्थमुपमेयत्वमुक्तम् । मुखस्यार्थादुप-
मानत्वम् । अत्र चन्द्रम्याल्पगुणत्वात्मादृश्याभावादीपम्यस्यानिष्पत्तिः ।

गर्वमिति । भद्रा वराकी । अत्रोत्कृष्टानामुत्पलानामुपमेयत्वकल्पनैवा-
नादरः । पूर्वत्र तूपमित्यनिष्पत्तिरेवानादरः । तत्कल्पनायामिति । उप-
मानत्वकल्पनायाम् ।

अहमिति । गुरुत्कृष्टः । अत्र यथा विषं मारकं न तथा खलवाः

प्रस्तुतस्य यदन्धेन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं बध्यन्त योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥ १३४ ॥

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यदप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमप-
रित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत्समानगुणनिबन्ध-
नात्सामान्यम् । उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।

शशभृति विततधाम्नि धवल्यति ध्रुवमविभाव्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥ ५५८ ॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेका-
त्मताहेतुः । अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

वेत्रन्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्वचम्पकानि ॥ ५५९ ॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपक्षम-
भेदं न व्युदमितुमुत्सहते । प्रतीतत्वात्तस्य । प्रतीतेश्च बाधा-
योगात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरकस्यानेकगोचरा ॥ १३५ ॥

कथमिति विषयोपमानत्वमसंभाव्यम् । अतः प्रतीपता ।

मलयजेति । अत्रासतीचन्द्रद्युत्योरेकतरा प्रस्तुता । तथाऽत्र श्रीस्वप्ना-
ङ्गरागादेश्चन्द्रांशुभिः सहाविभाव्यतां गता इत्यभेदेनोक्तिः । अष्टाविं-
शतिमात्रं द्विपदीछन्दः । तथाऽत्र स्वगुणत्यागाभावात् तद्गुणालंकारः ।
एकात्मतेति । एकरूपत्वम् । एकस्य निबन्धोऽन्यस्य स्थापनमिति लक्षणा-
भावाभापहनुतिः ।

निमित्तान्तरं । भृङ्गपातो निमित्तान्तरम् । नानात्वं भेदः । न व्युद-
मितुमिति । अत्र पूर्वमभेदो भातः पश्चाद्भेदः । न हि भातमभातं स्यादि-
त्यर्थः । तस्येति । अभेदस्य ।

एकात्मेति । एकस्वभावा ।

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ १३६ ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यदाधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधी-
यते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥५६०॥

एकमपि वस्तु यदेकेनैव स्वभावेन युगपदनैकत्र वर्तते, स
द्वितीयः । उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्ज ह्रिअए स च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ।

अह्मारिमाण सुन्दर ओआसो णत्थि पावाणम् ॥ ५६१ ॥

यदपि किञ्चिद्रभसेनाऽऽरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्या-
न्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्पतापज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ ५६२ ॥

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥५६३॥

सर्वत्रैवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । तां विना

दिवमिति । अनन्यभावो विषयार्थ इत्यत्र कवयो विषयत्वेनाऽऽधाराः ।
तदभावेऽपि वाचामाधेयानां स्थितिरुक्ता । सा वसइ इति ।

सा वसति तव हृदये वैवाक्ष्योः सा च श्रवणयोः ।

अस्मादृशां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥

अत्रैकैव स्त्री, एकेनैव वसनरूपेण युगपच्चित्तादौ वर्तते ।

विधिनेति । अत्र येनैव यत्नेन स्फुरदद्भुतरूपेत्यादिविशेषणवास्त्वं
सृष्टस्तेनैवाशक्यं कामार्कगुरुरूपं कार्यान्तरमपि कृतम् । प्रस्रवति वृषो
गच्छन्नित्यादौ नायमलंकारः । अशक्यत्वाभावात् ।

गृहिणीति । इदं निरलंकारान्तरत्वेनोदाहृतम् । पूर्वं तु सालंकारान्त-
रत्वेन । तत्र यथासंख्यस्यापि भावात् ।

प्रायेणालंकारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ इति ।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ १३७ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगु-
णसंपदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः ।
तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति ।

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥५६४॥

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां
प्रगुणवर्णता ।

तद्रूपाननुहाग्श्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं संभवन्त्यामपि योग्यतायामिदं न्यूनगुणं
न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्झ रज्जिअं हिअअम् ।

राअभरिए वि हिअए सुअह णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥५६५॥

सैवेति । सा वक्रोक्तिरेषैवातिशयोक्तिरिति योगः । विभाव्यते विशि-
ष्टतया भाव्यत इत्यर्थः । विनेत्यनेन सर्वालंकारबीजमेषेति भामहाद्याः ।
विभिन्नेति । करीरमङ्कुरः । प्रगुणवर्णता । प्रकृष्टगुणवर्णता । मीलिते
वस्तु वस्त्वन्तरेणाऽऽच्छादितं प्रतीयते । इह त्वनपह्नुतस्वरूपमेव वस्तु
वस्त्वन्तरगुणोपरक्तं लक्ष्यत इति विवेकः । स्वगुणत्यागान्नापीदं सामा-
न्यालंकारः ।

अतद्गुण इति । तस्याधिकगुणस्यास्मिन् गुणा न सन्तीत्यतद्गुणः ।
धवलोऽसीति ।

धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथाऽपि मम त्वया रज्जितं हृदयम् ।

रागभृतेऽपि हृदये सुभग निहितो मे न रत्तोऽसि ॥

धवलौ वृषभर्तारौ । रागौ रङ्गनुरागौ । अत्र पूर्वार्धे विरोधो नोक्त-

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यत-
दुणः । किं च तदित्यप्रकृतमस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन
यदप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्ताभ्यानुविधीयते, सोऽत-
दुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥५६६॥

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ १३८ ॥

तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यदेकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन विजिगीषुतया
तदुपायकमेव यदन्यथाकरणम्, स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्
व्याघातः ।

उदाहरणम् —

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुधे वामलोचनाः ॥ ५६७ ॥

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ १३९ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलंकाराणां यथासंभवमन्यो-

रार्थे । भिन्नाधारत्वेन रक्ताक्षयोः प्रतीतिः । पूर्वार्थे धवलस्य विरू-
द्धरागजनकत्वेन विषमालंकारोऽपि ।

गाङ्गमिति । अत्र प्रकृतहंसस्याप्रकृतजलयोगेऽपि न तद्रूपतेत्यतदुणः ।

दृशेति । अत्र दृशूपोपायेन येन हरः स्मरमधार्क्षीत्तेनैव कान्तास्त-
मजीजिवन् । दाहस्य च जीवनीयत्वं विपक्षः । तेन निष्पादितवस्तुव्या-
हतिहेतुत्वाद् व्याघातता । विरूपाक्षस्येति वामलोचना इति च व्यतिरेक-
गर्भो शब्दो । जयिनीरिति व्यतिरेकोक्तिरित्यत्र व्यतिरेकनिमित्तत्वात् ।
दृशूपोपाययोर्भेदेऽप्यभेदादतिशयोक्तिरपि ।

रसवदाद्यलंकाराः प्रागुक्ताः । आशीस्तु नालंकारः । प्रियोक्तिमा-
त्रत्वात् । स्नेहात्मरत्याख्यभावत्वे भावध्वनित्वाद्वा ।

यथासंभवमिति । न सर्वेषामेवालंकाराणाम् । किं तु केषांचित् ।
तत्रापि कचिद्द्वयोः कचित्त्रयाणामित्यादि । शब्दार्थोभ्यालंकारविषय-
त्वेन विरूपत्वेऽपि संसृष्टेरकरूपत्वमेव । मिथोनैरपेक्ष्यरूपस्वरूपस्यैक-
त्वात् । निरपेक्षतयेत्युक्त्या तिलतण्डुलन्यायनालंकाराणां यागं संसृष्टिः ।

न्यनिरपेक्षतया यदेकत्र शब्दभाग एव, अर्थविषय एव, उभय-
त्रापि वाऽवस्थानम्, सैकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः ।

तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा—

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥ ५६८ ॥

अर्थालंकारसंसृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ५६९ ॥

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुशासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः ।

उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालंकारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गगो जो एअं महमहन्तलाअण्णम् ।

तरुणाणहि अअलुडिं परिसप्पन्तीं णिवारेइ ॥ ५७० ॥

अत्रानुशासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । संसर्गश्च तयोरेकत्र
वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

संकरस्तु स्वरूपेणैव नानात्वेनोक्तत्वाच्चिधैव । तत्र नैरपेक्ष्याभावात्क्षी-
रनीरन्यायेनालंकाराणां योगः । कुसुमेति । अत्र यमकानुशासाविति
विजातीयालंकारसंसृष्टिर्यथा तथा कलकलोलकलोल इति च सजातीय-
यमकालंकारसंसृष्टिरपि । तथाविधे इति । मिथो निरपेक्षे । उपमोत्प्रेक्षे
इति । उत्तरपूर्वार्धे विजातीये । लिम्पतीवेति वर्षतीवेत्युत्प्रेक्षे सजा-
तीये । तयोरत्र संसृष्टिः ।

सो णत्थीति ।

स नास्त्यत्र ग्रामे य एतत्सर्वतःप्रसरल्लावण्याम् ।

तरुणानां हृदयलुण्ठिं विलसन्तीं निवारयति ॥

महमहन्तेति लसल्लावण्याम् । परिसप्पन्तीं परिष्वक्कमाणां क्रीडन्ती-
मित्यर्थः । रूपकं चेति । हृदयलुण्ठिमेव हृदयलुण्ठिमिति रूपकम् ।
एकत्र वाक्य इति । शब्दालंकारव्यक्तिः । छन्दसीत्यर्थालंकारोन्मेषः ।

१—‘स नास्त्यत्र ग्रामे एनां महमहल्लावण्याम् ।

तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिष्वक्कमाणां निवारयति ॥’

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

एते एव यदात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परमनुग्राहा-
नुग्राहकतां दधति, स एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् संकरः ।
उदाहरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हते हेमताटङ्कपत्रे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजनुज्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥ ५७१ ॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च
तद्गुणः सवेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः ।
यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।
परिभेद्वृत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ ५७२ ॥

उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववदङ्ग-
ङ्गितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे कर-
धृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरो-
हितकलङ्करूपमक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्र-

अत्र तद्गुणमिति । शोणं बिम्बोष्ठेति वाक्यगम् । भ्रान्तिमतेति ।
गुज्जाफलानां स्रज इति प्रोक्तेन । तदाश्रयेणेति । भ्रान्तिमदाश्रयेणेति ।

जटेति । करौ रश्मिहस्तौ । वैराग्यं लौहित्याभावोऽपि । अत्र जटा-
भाभिरित्युपमा । वलय इति रूपकम् । व्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षा । वैराग्येति
श्लेषः । कपालेति रूपकम् । तद्धेतुरङ्किततले इति समानो धर्मः
पितृवन इवेत्युपमायाश्चमत्कृतिहेतुः । भस्मनेवाऽऽपाण्डुरित्युत्प्रेक्षा । अत्र
श्लेषस्योपकारिण्युपमा । समुत्थापकत्वात् । श्लेषोऽपि रूपकोत्प्रेक्षयोरु-
पकारी । एतैः सर्वैरुपकृता सत्युपमा चमत्करोति । कलङ्काक्षेत्यत्र किमु-
पमया रूपकेण वा समासः स्यादित्याह—कलङ्क एवेति । श्लेषच्छाया-

हणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य
करधारणमसदेव प्रत्यासस्योपचर्य योज्यते । शशाङ्केन केवलं
कलङ्कस्य मूर्त्यैवाद्दहनात् । कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तूपमायां
कलङ्कस्योत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽ-
स्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् ।

एवंरूपश्च संकरः शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

राजति तटीयमभिहत—

दानव—रासातिपाति—साराव—नदा ।

गजता च यूथमविरत—

दान—वरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥ ५७३ ॥

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्पर-
रापेक्षे ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्रयः ॥ १४० ॥

द्वयोर्बाहूनां वाऽलंकाराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधान्न यत्र
युगपदवस्थानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य

श्रयेण चन्द्रोऽपि करैः कलङ्कधार्येव । परं न मुख्यया वृत्त्येत्याह—
श्लेषेति । चन्द्रविम्बे कराः कलङ्कश्चेति प्रत्यासत्तिः । न चास्येति ।
कलङ्कस्य । मुख्येऽपीति । उपमापक्षे कलङ्के । उपचारस्यागतिकगति-
त्वाभाङ्गीकारः ।

राजतीति । अभिहतो दानवानां रासः सिंहनादो येनेति शंभोराम-
न्त्रणम् । अतिपातिनो वेगगामिनः सारावा नदा यस्यां नद्यां सा तथा ।
सा च गजतातिपाति रक्षति । विशेषेण परित्रायते यूथम् । अविरतं
दानेन वरा । सारा स्थिरा । वनं दयते वनदा । अवने वा त्राणं ददात्य-
वनदा । शब्दवच्छब्दालंकारयोरत्र झङ्गिङ्गिभावाभावाभैरपेक्ष्ये संसृष्टिरेवे-
त्याह—परस्परेति । मिथो विवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरभावात् । अपेक्षैव च
परस्परमनुग्राहानुग्राहकभावः । अथवाऽसावनुग्राहोऽसावनुग्राहक इति
निर्णेतुमशक्यत्वे मिथः काऽपेक्षा शब्दालंकारयोरिति संसृष्टिरेवात्र
युक्तम् । यद्वा शब्दालंकारद्वयस्यैकवाचकगतत्वे तृतीयः संकरः ।

वा परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत, स निश्चया-
भावरूपो द्वितीयः संकरः । समुच्चयेन संकरस्यैवाऽऽक्षेपात् ।

उदहरणम्—

जह गहिरो जह रअण्णणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।

ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥ ५७४ ॥

अत्र समुद्रे प्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतिः किमसौ
समासोक्तिः, किमब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया
प्रस्तुतस्य प्रतीतेरियमप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । यथा वा—

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ ५७५ ॥

अत्र च किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्गन्त्यन्तरेणाभिधा-
नात्पर्यायोक्तम्, उत वदनस्येन्दुबिम्बतयाऽध्यवसानादतिश्र-
योक्तिः, किं वैतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशाद्रूपकम्,
अथवैतयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता,
किमु प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः,
आहोस्विन्मुखनैर्मल्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां संदेहादयमेव
संकरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्रैकतरस्य निश्च-

समुच्चयेनेति । एकस्य चेत्यत्र चकारेण समुच्चयद्योतकेन ।

जहेति । यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा निर्मलच्छायः ।

तथा किं विधिना स सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ।

सरसेति सरसपानीयः सरसवाणीकश्च ।

नयनेति । आश्चा आस्था अपि । तमो मोहोऽपि । एतयोरिति । वक्त्र-
बिम्बयोः । समुच्चयेति । बिम्बं मुखं चैतत्प्रसीदतीति भङ्गन्त्या । एकस्य
प्रकृतत्वेऽन्यस्याप्रकृतत्वे दीपकम् । द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा
तुल्ययोगिता । अयमेवेति । अनिश्चयात्मा ।

१—‘ यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।

तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥ ?

याश्च संशयः । न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता । दोषोऽपि बाधकत्वं
प्रतिकूलता । तत्र

‘ सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः । ’

इत्यत्र मुख्यतयाऽवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्र एवानुकूल्यं भजत
इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं
प्रति तस्या अबाधकता ।

‘ वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः । ’

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूप-
कस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

‘ राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् । ’

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति । सदृशं प्रति परमेयसीम-
युक्तस्याऽऽलिङ्गनस्यासंभवात् ।

आनन्दमन्थरपुरंदरमुक्तमालयं

मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य ।

पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥ ५७६ ॥

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलमसंभवादिति रूपकस्य

वक्त्रेति । अत्र वक्त्रं शशीवेत्युपमा न तु वक्त्रमेव शशीति रूपकमि-
त्याह—मुख्यतयेति । हासद्युतिः प्रकृतत्वान्मुख्या । सा च वक्त्रानुगु-
णेत्युपमासाधिका । तस्या इति । हासद्युतेः । एतस्याश्च शुकृतया
चन्द्रेऽपि किञ्चिदानुकूल्यमस्तीत्यतो न बाधकत्वम् । वक्त्रेन्दाविति । अत्रा-
परत्वं रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यत इति योगः । अपरत्वमिति । वक्त्रस्य
बहुत्वादपरत्वमविस्मयावहमिति नानुकूलम् । चन्द्रे त्वेकत्वाद्विस्मयावहत्वे-
नानुकूलमेव ।

साधकत्वेनोक्त्वा बाधकत्वेनाऽऽह—राजेति । राजैव नारायण इति
रूपकसमासः । उपमानप्राधान्ये रूपकमुपमेयप्राधान्य उपमेति सर्वत्र
ज्ञेयम् । सदृशमिति । राजानम् । प्रेयसी लक्ष्मीः । निजपतितुल्यमन्यं
कान्ता नाऽऽलिङ्गन्तीत्यर्थः ।

पादाम्बुजमिति । अत्रोपमायां पादप्राधान्ये नृपस्त्वनियोगो घटते ।

बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते ।
विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवम-
न्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंछतिद्वयम् ।

व्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यदुभावपि शब्दार्थालंकारौ
व्यवस्थां समासादयतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-

विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।

श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-

बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥ ५७७ ॥

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ १४१ ॥

तदयमनुग्राहानुग्राहकतया, संदेहेन, एकपदप्रतिपाद्यतया च
व्यवस्थितत्वाच्चिप्रकार एव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु
न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रभेदानामिति । प्रतिपादिताः
शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलंकाराः ।

कृतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहे-

रूपके त्वम्बुजस्य प्राधान्ये न घटते । विध्युपमर्दिन इति । यद्यपि म-
ञ्जीरसिञ्जितं रूपकं प्रति बाधकं पादानुकूल्यादुपमां प्रति साधकं च
स्यात्तथाऽपि बाधकत्वेनैव व्यपदेशः । प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति
न्यायात् । साधकत्वापेक्षया बलिष्ठत्वेनोत्कटतया प्रतीतेर्बाधकं प्रधानम् ।
तदपेक्षयेति । साधकत्वापेक्षया ।

अत्रैकपदेति । यद्यप्येतदस्विलवाक्यगं सावयवं रूपकं तथाऽपि प्रतिपदं
रूपकभावात्तथा व्यपदेश इत्येकपदानुप्रवेशः । शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकर-
स्तुष्टोक्तः संसृष्टिरेवेति त्रिषैव । प्रकारान्तरेणेति । प्रकारत्रयाद्वन्ध-
प्रकारेण । सर्वेऽलंकाराः संकरे उदाहर्तुमशक्या इत्यर्थः । तत्प्रभेदानामिति ।
तस्य प्रभेदास्तथाः प्रकाराः । तेषामपि भेदास्तदलंकारान्तरयोगाः ।

तुल्ये कश्चिदलंकारः शब्दस्य कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्चोभयस्येति चेत् । उक्तमत्र, यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलंकारो व्यवस्थाप्यत इति । एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितयोभयालंकारौ तथा शब्दहेतुकार्यान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यमुत्कटतया प्रतिभासत इति वाच्यालंकारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः । योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्या । तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याऽऽश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ १४२ ॥

तथा हि—अनुपासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयोऽनर्थास्ते प्रसिद्धिविरुद्धतामपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णनां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति । तत्स्वभावत्वात् । क्रमेणोदाहरणम्—

भावाभावविति । भावोऽन्वयः । अभावो व्यतिरेकः । प्रभृतयोऽपीति । प्रभृतिभणनादपह्नुतिसहोक्तिश्लेषसंकरसंसृष्टिदीपकाद्या ज्ञेयाः । अर्थस्य त्विति । वस्तुतस्तु परम्परितरूपकादेरुभयालंकारतया भिन्नत्वेन वक्तुं युक्तावर्थालंकारेषु तत्पाठोऽर्थस्योत्कटतया वैचित्र्यात् । एवं पुनरुक्ताभासोऽपि शब्दस्योत्कटवैचित्र्याच्छब्दालंकारत्वेनोक्तः । नन्वाश्रयाश्रयिभावः शब्दार्थालंकारत्वे हेतुर्नान्वयव्यतिरेकावित्याह—योऽलंकार इति । विशिष्टस्येति । यत्राऽऽश्रयस्य नित्यता नास्ति । नित्यस्य हि नान्वयव्यतिरेको निबन्धनम् । नित्यस्य व्यतिरेकाभावात् । व्यतिरेकः । भेदः ।

एषामिति । अलंकाराणाम् । उक्तेष्विति । दोषेषु । अनर्था इति । दोषाः । प्रसिद्धीति । कदाचिच्चक्री हरिप्रियोऽपि स्वात् । अन्यानि तु न गच्छन्त एव ।

चक्री चक्रारपङ्क्तिः हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-
 नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूचराग्रं कुबेरः ।
 रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
 स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥ ५७८ ॥
 अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव प्रतिपादिता
 न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।
 भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।
 यदि सल्लीलोल्लासिनि गच्छसि तर्त्तिक त्वदीयं मे ॥ ५७८ ॥
 अननुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जरीम् ।
 परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ ५८० ॥
 अत्र बाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारुत्वं प्रतीयत
 इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् ।
 अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
 कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ ५८१ ॥
 अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यत इति
 परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णनैव वृत्तिविरोधः ।
 यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—
 भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णैव नदी सदम्भाः ।
 दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः ॥ ५८२ ॥
 उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वमधिकता वा तादृ-
 श्यनुचितार्थत्वं दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपद-
 त्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—
 चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ॥ ५८३ ॥
 वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ॥ ५८४ ॥

रमणेति । रमणं क्रीडा न प्रियः । अकारणमिति । अस्या अघःनात् ।
 अकुण्ठेति । शृङ्गारे ह्युपनागरिका वृत्तियोग्या । भुजंगमस्येति ।
 सदंशब्दो निपातश्छान्दसः सदार्थः । सदं भासते सदंभाः । सदम्भाः
 सज्जला । सदम्भाः खलाः ।
 तादृशीति । जातिप्रमाणगता ।
 चण्डालैरिति । अत्र जातिन्यूना । वह्नीति । अत्र प्रमाणम् ।

अयं पद्मासनासीनभक्रवाको विराजते ।

युगादी भगवान्बेधा विनिर्वित्सुरिव प्रजाः ॥ ५८५ ॥

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ ५८६ ॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित
इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कुण्ठाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ ५८७ ॥

अश्लोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तद्विल्लसणो धर्मः केनापि
षदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

स पीतवाताः प्रगृहीतञ्चाङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कुण्डः ।

स्रतहदेन्द्रायुधबाभिशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ ५८८ ॥

अश्लोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यत इत्य-
धिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽप्युपमानोपमेययोः साधारणं चेद्धर्ममन्यरूपं
कुर्याच्चदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्यो-
पमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयत इति प्रक्रान्त-
स्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिक्मन्दभाग्यस्व मे ॥ ५८९ ॥

पातालमिति । पातः प्रवाहः । अत्र प्रमाणस्याऽऽधिक्यम् । अयं पद्येत्यत्र
तु जातेः ।

अन्यरूपमिति । उपमेयरूपमुपमानरूपं वा । तस्येति । धर्मेणः ।
प्रतीयमानेन । शब्दानुक्तेनोभयानुगमक्षमेण । शब्दोक्तसमानव्यतिरिक्तेन
केनापीत्यर्थः । भजेति । उपमेयस्य विशेषणादिकमुपमाने चेन्न निर्व्यूढं
तदा प्रक्रमभङ्गः ।

चिन्तेति । अत्र च्युतत्वादिको धर्म उपमानोपमेययोः प्रत्येकमन्य-
लिङ्गवचन इति प्रक्रमभङ्गः । लिङ्गवचनविपरिणामेन यद्यपरस्यापि
संबन्धस्तदाऽभ्यासरूपवाक्यभेदे वाक्यद्वयी । तथा सति प्रकृतार्थप्रतीति-
र्व्यवधीयते । विपरिणामश्च साहित्ये न स्यात् ।

सक्तवो भंसिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ॥ ५९० ॥
यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधाधि पदं
स्वरूपभेदं नाऽऽपद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः । उभयथाऽप्यस्या-
मुगमक्षमस्वभावत्वात् । यथा—

गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ॥ ५९१ ॥
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीमिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ ५९२ ॥

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्वलितरूपतया
विभ्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्मसादमिव चेतना ॥ ५९३ ॥

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः
कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
बालप्रवालविटपप्रभवा लतेष्व ॥ ५९४ ॥

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजस इति संबोध्यमाननि-
ष्ठस्य परभागस्यासंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात्पुरुषभेदः ।

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ॥ ५९५ ॥
इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तना-

अनर्घैरिति । गुणरत्नानां पुंस्त्रीवानां विशेषणत्वेऽपि न स्वरू-
पभेदः ।

असदृश इति । टाक्विन्तत्वे स्वन्तं जसन्तं च । मधुरतया भृतो मधु-
रतां वा विभर्तीति ।

न तथेति । कोविदप्रसिद्धप्रकारेण ।

प्रत्यप्नोति । मज्जने स्नानबुडने । ताभ्यां विशेषेण विविक्ता मूर्ति-
र्यस्याः सा तथा । अन्तःशब्दः स्वरूपे संबन्धं वा । लता त्वंशुभिः
कान्ता । अर्चयन्ती पूजयन्ती शोभयन्ती च । अत्र राज्ञी संबोध्यं न
लता । परभागः । युष्मदर्थः ।

त्मनो विधेः । एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासं-
भवाद्बिध्यादिभेदः ।

ननु समानमुच्चरितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्य-
वसितायामुपमायामुपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबन्धान्न कश्चित्कौ-
लादिभेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेणोपमाऽवगम्यते,
यथा—‘ युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति,—तत्र युधिष्ठिर इव
सत्यवाच्यं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं
वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । रैपोषं पुष्पातीतिव-
द्युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाच्यमित्यर्थावगमात् । सत्य-
मेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निर-
वध्यं प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवावप्युपमायामनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः ।
यथा—

ग्रन्थनामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ॥ ५९६ ॥

अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि
न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

विधेरिति । अप्रवृत्तप्रवृत्तिरूपस्य गङ्गायामसंभवादिति योगः । एवं-
जातीयकस्येति । निमन्त्रणादेः । गमिष्याम्युपहास्यतां वामन इवेत्यादा-
विव कचित्कालपुरुषविध्यादियोगेनापि दोषः स्यात् ।

उच्चरितमिति । शब्दोक्तम् । प्रतीयमानमिति । अनुक्तमपि गम्यमि-
त्यर्थः । यथा पद्ममिव मुखमित्यादौ भातीत्यादि गम्यधर्मान्तरेणोपमा ।
कालादिभेदवाचकात् काव्ये साक्षादुक्ताद्धर्मादन्यो धर्मो धर्मान्तरम् ।
प्रकृतेति । कालादिभेदवाची प्रकृतो धर्म आपेत्यादिः । सामान्यधर्मे-
णोते । कालादिभेदवाचिना । युधिष्ठिरो ह्यवदत् । अयं तु वदतीति
कालभेदो व्यक्तः । सत्यवाच्यमिति । युधिष्ठिर इव सत्यवादी सत्यसौ
सत्यं वदतीति न कालभेदः । सत्यवादित्वाधर्म गम्यमादायान्नोपमानि-
र्वाहे न कालभेद इत्यर्थः ।

निपेतुरास्वादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिचारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ ५९७ ॥

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलाभिष्यतन्त्यो न संभ-
वन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ।

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सङ्गते,
न यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्या-
प्तत्वात् । तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाच-
कत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कनसंकुचितं यथा ॥ ५९८ ॥

उत्प्रेक्षितमपि तास्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वाभिरुपाख्य-
प्रख्यम्, तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तदालेख्यमिव
गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्यानुचितार्थतैव
दोषः । यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव ॥ ५९९ ॥

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकराश्चास एव न संभवतीति कुत
एव तत्प्रयोजितमद्विणा परित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रति-
भासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्सम-
र्थनार्था यत्नः ।

न संभवन्तीति । कथं तदुपमाना भविष्यन्तीति भावः ।

केवलस्येति । असमासस्थस्य । समासस्थस्तु योग्यतार्थ्यवादी
स्यात् । तस्य चेति । साधर्म्यस्य । अस्यामिति । उत्प्रेक्षायाम् । तत्रेति ।
संभावनाभिधाने ।

मेचकोत्पलं नीलोत्पलम् ।

प्रख्यमिति । निर्गताभिधानश्रुत्ययं प्रतिभासमानस्यास्येत्युत्प्रेक्षणरू-
पस्य व्यर्थ एवेति उत्प्रेक्षायामत्रमेव युक्तं न तत्समर्थकोऽर्थान्तरन्यासः ।
दिवाभीरुशब्दस्योलूकार्थत्वेन न समुच्चितोपमाव्याख्यायां नैतदोपा-
वतारः ।

साधारणविशेषणवत्त्वादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमानविशेषं
प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावाद्दुर्गदेयता
यत्, तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं चिरया चिरयायिदिनभिया ॥ ६०० ॥

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवत्त्वेन व्यक्ति-
विशेषणपरिग्रहेण च नायकतया व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मादिवसभ्रि-
योऽपि प्रतिनायकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दो-
पादानेन ।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण
साधारणेष्वापि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्कराविराजिनी ।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितमदा ॥ ६०१ ॥

अमस्तुतमञ्जसायामप्युपमेयमनयैव रीत्या प्रतीतिं न पुनः
प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा—

तस्येति । उपमानविशेषस्य ।

स्पृशतीति । तापः खेदोऽपि । मानशब्दः परिमाणाभिमानयोः ।
चिरयायिदिनो दीर्घाहा निदाघः । सदृशेति । रवेः करैरिति सदृशमनु-
कूलं विशेषणम् । दिनभियास्तु तापयेति विशेषणम् । व्यक्तिर्लिङ्गम् ।
तद्विशेषः पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च । नायकतयेति । नायकश्च नायिका चेत्ये-
कशेषः ।

ननु यथा प्रियां स्पृशन्तं प्रियं दृष्ट्वाऽन्यस्य तापः स्यात्तथाऽर्के
दिशः स्पृशति सति ग्रीष्मभ्रियोऽपि ताप इति श्लेषोपमेयमिति दयि-
तेति युक्तमित्याह—श्लेषेति । न तथेति । समासोक्तिप्रतीतिः । स्वयं
चेति । न सुखेनाऽऽप्यत इत्यस्वापं दुर्लभं यत्फलं तल्लुब्धानां प्रीतिमदा ।
स्वापस्य शयनफले विश्रान्तौ यो न लुब्धस्तत्र हितमदा । अत्र श्लेषो-
पमैव । संध्योपमानोपादानं विना समासोक्तिप्रतीतेरभावात् । रीत्येति ।
साधारणविशेषणरूपया ।

आहूतेषु विहंगमेषु मशको नाऽऽयान्पुरो वार्यते
 मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।
 स्वद्योतोऽपि न कम्पते प्रचालिनुं मध्येऽपि तेजस्विनां
 धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ ६०२ ॥

अत्राचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत—विशिष्ट—सामान्यद्वारेणाऽभि-
 व्यक्तेरयुक्तमेव पुनः कथनम् ।

तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभविनोऽन्येऽप्येवंजानीयकाः पूर्वोक्त-
 यैव दोषजात्याऽन्तर्भाविता न पृथक्प्रतिपादनमर्हन्तीति ॥
 संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

मध्येवेति । तृणप्रायो मणिरप्रधानः काचादिः । न कम्पते । न
 बिभेति । अपस्तुतेति । अपस्तुतमचेतनत्वेन विशेषितं च यत्सामान्यं
 मशकादि तद्द्वारेण ।

अन्येऽपीति । यथा—

कचित्कालेऽपसरता कचिदाहत्य निघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिक्षं द्विषां बलम् ।

अत्रोपमायां शुनोपमानेन प्रकृतार्थकदर्थनेऽनुचितार्थता । कचिदिति
 सामान्येन निष्पाद्य पश्चात्कालेन योगः । अन्यथा तु निन्दानिषेधश्चिन्त्यः ।
 श्रोत्साहननिन्दादावनुचितार्थताऽपि न दोषः । यथा—

इन्द्रमानिव प्रेषणे प्रेष्य एषः ।

वियोगे मारकः स्त्रीणां चण्डाल इव चन्द्रमाः ।

इत्यादौ ।

यस्यार्कसुभगा मूर्तिः सत्त्वक्रानन्ददायिनी ।

अत्रार्केण सह मूर्तेः साम्यं वाच्यं न सुभगत्वपात्रम् । सत्त्वकेति
 विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तत्साम्यं तुल्यादिशब्दवत्सुभगशब्दो
 वक्तीत्युपमां प्रत्यवाचकत्वम् ।

राजा कुबलयोल्लासी पीयूषांशुरिवारूचत् ।

इत्यादौ राजशब्दस्योभयाथत्वेन श्लेषनिष्पत्त्या स्वार्थसिद्धौ वक्ती-
 त्वम्यकल्पनं तदधिकम् । औपम्यं सार्थमेव ह्यम् । व्यङ्ग्यत्वात् ।

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।

न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति श्रीमम्मटभट्टविरचिते काव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः ।

समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ।

न शब्दम् । एवं—

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ।

इत्यत्र राजेति श्लेषं हित्वा इन्दुः क्षीरनिधाविवेत्युपमा राजेन्दुरिति रूपकमुक्तम् । न चोपमा व्यङ्ग्यार्थाधिक्यवतोः श्लेषरूपकयोः समा स्यात् । व्यङ्ग्यार्थस्पर्शाभावात् । तस्मादत्रोपमाऽधिका । निर्मोक-मुक्तिरिव गगनोरगस्येत्यादौ रूपकेणैव साम्यस्योक्तत्वादिवचनयोगेऽधिक-पदत्वं दोषः । तथा—

लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्यङ्किना ।

इत्यत्रारविन्दस्य केनापि साम्ये सौधत्वेन रूपकमस्तु । वलभ्यादीनां तु न किञ्चिदप्यमस्तीत्यधिकपदत्वम् । तथा—

या धर्मभासस्तनयाऽपि शीतलैः स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

कृष्णाऽपि शुद्धेरधिकं विधातृभिर्विहन्तुमर्हसि जलैः पटीयसी ॥

अत्र नद्याः पयोभिः परमाथादैक्येऽपि शब्दार्पितनानात्वानुभवादि-रोधस्य भिन्नाधारत्वम् । तच्चासंभवि । विरोधस्यैकाधारत्वेनोक्तत्वा-दित्यसंभवो दोषः । तरङ्गय दृशोऽङ्गणे पततु चित्रमिन्दीवरम् । (स्फुटी-कुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् । कणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिमाऽप्युदञ्चय मुखं मनाग्भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥ विद्धिशालः ०३।२७) इत्यत्रोपमानभूतेन्दीवरादेरपकर्षद्वारेण नेत्रादीनां व्यतिरेको वक्तुं प्रक्रान्तः । स च भवतु च द्विचन्द्रं नभ इत्युक्त्या साम्यमात्रप्रतीतौ न निर्व्यूह इति व्यतिरेके भग्नप्रक्रमत्वम् । भवतु तद्विचन्द्रं नभ इति तु युक्तम् । एवमपि नभोमुखयोर्नान्वयसंगतिः । अङ्गण उदञ्चय मनाग्मुख-मित्युक्त्या मुखाश्रितमङ्गणं चन्द्राञ्जिताद्वयोम्नोऽधिकं तद्वारेण च चन्द्रान्मुखमधिकमिति तु युक्तम् ।

इत्येष इति । एषोऽद्भुतोऽलंकाराध्वा । विभिन्नोऽपीति नानाग्रन्थगतत्वेन

पार्श्ववयेन स्थितोऽपि यदेकरूपो भाति तत्र संघटना विसंस्थुलस्य सुत-
बोधायैकत्र संग्रहणं हेतुः । ग्रन्थाः सर्वेऽप्यत्रान्तर्ममा इत्यर्थः ।

अथ चायं ग्रन्थोऽन्येनाऽऽरब्धोऽपरेण समापित इति द्विखण्डोऽपि संघ-
टनावशादखण्डायते । सुघटं लक्ष्यसंधि स्यादित्यर्थः । श्रीभोजेन जैमि-
न्युक्तपदप्रमाणानि संभवश्चालंकारतयोक्तानि । केषांचिदुक्तेष्वन्तर्भावा-
त्केषांचिदचमत्कारकारित्वात्केषांचित्काव्यशरीरत्वाच्च तानि नात्र काव्या-
लंकारतया प्रतिपादितानीति ॥

अदृष्टदोषात्स्मृतिविभ्रमाच्च यदर्थहीनं लिखितं मयाऽत्र ।
तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयं प्रायेण मुह्यन्ति हि ये लिखन्ति ॥
शुभमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥

॥ इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचन्द्रविरचिते काव्यप्रकाशसंकेते
दशमोऽल्लाससंकेतः समाप्तः ॥

काव्यप्रकाशस्थविषयाणां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

विषयः	अ.	पृष्ठम्	अन्यशब्दसंनिधिः
			अन्योन्यम्	२७४
अकाण्डे छेदः...	...	१७७	अपदयुक्तः	१६३
अकाण्डे प्रथनम्	...	१७६	अपदस्थपदम्	१५०
अक्रमम्	...	१५४	अपदस्थसमासम्	१५०
अगूढव्यङ्ग्यम्	...	९६	अपराङ्गव्यङ्ग्यम्	९७
अगूढव्यङ्ग्या लक्षणा	...	२६	अपस्मारः	६३
अङ्गस्यातिविस्तृतिः	...	१७७	अपह्नुतिः	२३६
अङ्गिनोऽननुसंधानम्	...	१७७	अपुष्टः	१५६
अतद्गुणः	...	२८७	अप्रतीतम्	१२६
अतिशयोक्तिः	...	२४४				१३३
अत्यन्ततिरस्कृतम्	...	३८	अप्रयुक्तम्	१२३
अद्भुतरसः	...	५८				१३१
अधमकाव्यलक्षणम्	...	९	अप्रस्तुतप्रशंसा	२४०
अधिकपदम्	...	१४५	अप्रस्तुतप्रशंसादोषाः	३०१
अधिकम्	...	२७९	अभवन्मतयोगम्	१४७
अनङ्गस्याभिधानम्	...	१७९	अभिधामूलव्यञ्जना	२८
अनन्वयः	...	२२९	अभिधालक्षणम्	१६
अनभिहितवाच्यम्	...	१४९	अभिनयः	२९
अनवीकृतः	...	१६१	अमतपरार्थम्	१५६
अनियमपारिवृत्तः	...	१६२	अमर्षः	६३
अनुचितार्थम्	...	१२४	अर्थः	२९
		१३१	अर्थदोषः	१५६
अनुप्रासः	...	२०१	अर्थभेदाः	११
अनुप्रासदोषाः	...	२९५	अर्थव्यञ्जकत्वम्	३१
अनुभावविभावयोः	कष्टकल्पनया		अर्थशक्त्युद्बन्धनिः	७२
व्यक्तिः	...	१७५	अर्थान्तरन्यासः	२५६
अनुमानम्	...	२७०	अर्थान्तरं संक्रमितम्	३७
अनुवादायुक्तः	...	१६४				

अर्थालंकाराः	२२९	उत्तमकाव्यलक्षणम्	७
अर्धान्तैकवाचकम्	१४६	उत्तरम्	२७४
अलंकारदोषाः	२९५	उत्प्रेक्षा	२९९
अलंकारलक्षणम्	१८६	उत्प्रेक्षादोषाः	३००
अलंकारव्यङ्ग्यत्वम्	६९	उदात्तम्	२६९
अलंकारस्योपकारत्वम्	१८६	उन्मादः	१३
अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः	३९	उपनागरिका	२०२
अवहित्यम्	६३	उपमा	२१९
			१२४	उपमादोषाः	२९६
अवाचकम्	१३२	उपमेयोपमा	२२९
			१४०	उपहतलुप्तविसर्गम्	१४२
अविमृष्टविधेयांशम्	...		१२७	उपादानलक्षणा	१८
			११३	उपाधिभेदाः	१३
अविवक्षितवाच्यः	३७	उभयालंकाराः	२१७
अविशेषपरिवृत्तः	१६२				
			१२५	ए.			
			१३२	एकावली	२८२
अर्शालम्	१४०	ओ.			
			१४३	ओजः...	१८९
			१६५	औ.			
असंगतिः	२७७	औचित्यं	२९
असमर्थम्	१२३	औत्सुक्यम्	६३
असुन्दरव्यङ्ग्यम्	१०३	क.			
असूया	६२	कथितपदम्	१४६
अस्फुटव्यङ्ग्यम्	१०२	करुणरसः	५७
आ.				कष्टः	१५७
आक्षेपः	२५३	काकाक्षितव्यङ्ग्यम्	१०३
आलस्यम्	६२	कारणमाला	२७३
आवेगः	६३	कालः	२९
आंशीः	२८८	काव्यफलम्	४
उ.				काव्यभेदाः	७
उग्रता	६३	काव्यलक्षणम्	६

काव्यलिङ्गम्	२६३	त.	
काव्योद्भवकारणानि	५	तद्गुणः	२८७
कोमला	२०२	तात्पर्यार्थः ...	११
क्लिष्टम्	{ १२७	तुल्यप्राधान्यम्...	१०३
	{ १३३	तुल्ययोगिता ...	२४८
स्व.		त्यक्तपुनःस्वीकृतः	१६५
खलुबन्धः	२१४	त्रासः...	६३
ग.		त्रिलुप्तोपमा	२२७
गर्भितम्	१५१	द.	
गर्वः	६३	दीपकम् ...	२४७
गुणभेदाः ...	१८८	दुष्कमः	१५८
गुणलक्षणम्	१८५	दृष्टान्तः	२४६
गुणालंकारभेदः ...	१८७	देशः	९९
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदगणना ...	१०४	दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वम्	२१०
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः ...	९६	दोषलक्षणम्	१२२
गूढव्यङ्ग्या लक्षणा	२४	दोषापवादः	{ १६५
गौडी... ..	२०२		{ १७९
गौणी लक्षणा....	२०	दैन्यम्	६२
	{ १२६	द्विलुप्तोपमा ...	२२६
प्राभ्यम्	{ १३३	ध.	
	{ १५९	धृतिः.....	६२
ग्लानिः ...	६२	ध्वनिभेदपरिगणनम् ...	७२
च.		ध्वनिभेदाः	३७
चपलता ...	६३	ध्वनेः संसृष्टिसंकरौ	९२
चित्रकाव्यस्वरूपम् ...	१२०	न.	
चिन्ता ...	६२	निदर्शना	२३९
च्युतसंस्कृतिः	१२३	निद्रा....	६३
छ.		निरर्थकम्	{ १२४
छेकानुप्रासः....	२०१		{ १३९
ज.		निर्वेदः	६२
जडता... ..	६३	निर्वृतुः	१५९

निहतार्थम्	१२४	प्रबोधः	६३
		१३१	प्रयोजनलक्षणा	२४
		१३९		
नेयार्थम्	१२६	प्रसादः	१९०
		१३३		१९६
		१४१	प्रसिद्धिविरुद्धः	१६०
न्यूनपदम्	१४५	प्रसिद्धिहतम्	१५१
	प.		फ.	
पतत्प्रकर्षम्	१४६	फलस्य व्यङ्ग्यत्वम्	२६
पददोषाः	१२२	ब.	
पदानुप्रासः	२०३	बन्धः	२१४
पद्मबन्धः	२१५	बीभत्सरसः	५९
परिकरः	२७१	भ.	
परिवृत्तिः	२६२	भग्नप्रक्रमम्	१५२
परिसंख्या	२७२	भयानकरसः	५९
परुषा	२०२	भावः	६५
पर्यायः	२६८	भावशबलता	६८
पर्यायोक्तम्	२६४	भावशान्तिः	६७
पाञ्चाली	२०२	भावसंधिः	६८
पुनःपुनर्दीप्तिः	१७६	भावस्थितिः	६९
पुनरुक्तः	१५८	भावाभासः	६६
पुनरुक्तवदाभासः	२१७	भाविकम्	२६३
पूर्वोपमा	२२०	भावोदयः	६८
प्रकरणम्	२९	भ्रान्तिमान्	२८३
प्रकाशितविरुद्धः	१६४	म.	
प्रकृतिविपर्ययः	१७७	मङ्गलाचरणम्	२
प्रतिकूलवर्णनम्	१४१	मतिः	६३
प्रतिकूलविभावादिप्रहः	१७६	मदः	६२
प्रतिवस्तूपमा	२४६	मध्यमकाव्यलक्षणम्	९
प्रतीपम्	२८३	मरणम्	६३
प्रत्यनीकम्	२८०	माधुर्यम्	१८९
प्रकृद्भगवतः शानिः	८६	मालादीपकम्	२४८

माळोपमा	२२८	व.		
मीलितम्	२८१	वक्त्रादिवैशिष्ट्यम्	३१
मुरजबन्धः	२१५	वक्रोक्तिः	१९९
मोहः	६२	वस्तुव्यङ्ग्यत्वम्	७३
य.				वाक्यगतध्वनिः	७८
यत्तच्छब्दविचारः	१३४	वाक्यदोषाः	...	{ १३०
यथासंख्यम्	२५६			{ १४१
यमकदोषाः	२९६	वाचकस्वरूपम्	...	१२
यमकम्	२०४	वाक्यसिद्ध्यङ्ग्यङ्ग्यम्	१०१
र.				वाक्यार्थविचारः	...	१३
रशनोपमा	२२८	वाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्	११
रसदोषाः	१७३	वामनोक्ता गुणाः	...	१९१
रसदोषापवादाः	१७२	वितर्कः	६३
रसभेदाः	५४	विद्याविरुद्धः	१६०
रसस्य शब्दवाध्यता	१७४	विध्ययुक्तः	१६४
रसस्वरूपम्	४०	विनोक्तिः	२६१
रसादीनां पदैकदेशादिगतत्वम्	८६	विप्रयोगः	...	२८
रसाभासः	६६	विप्रलम्भशृङ्गारः	...	५५
रीतयः	२०२	विभावना	...	२५४
रूढिलक्षणा	२४	विरुद्धमतिकृत्	...	{ १२९
रूपकम्	२३२			{ १३८
रौद्ररसः	५८	विरोधः	२५७
ल.				विरोधिता	...	२९
लक्षणलक्षणा	१९	विवक्षितान्यपरवाक्यः	...	३९
लक्षणामूलव्यञ्जना	२६	विशेषः	२८६
लक्षणास्वरूपम्	१६	विशेषपरिवृत्तः	...	१६२
लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्	१२	विशेषोक्तिः	२५५
लाक्षणिकशब्दः	२६	विषमः	...	२७८
लाटानुप्रासः	२०२	विसंधिः	१४२
लिङ्गम्	२९	वीररसः	५८
लुप्तोपमा	२२३	वृत्त्यनुप्रासः	...	२०२

वैदर्भी	२०२	स.				
व्यक्तिः	२९	संकरः	२९०
व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्	१२	संकीर्णम्	१५१
व्यञ्जकशब्दः	३०	संदिग्धः	१२६
व्यञ्जनास्थापनम्	१०६					११२
व्यतिरेकः	२४९					१५९
व्यभिचारिणः शब्दवाच्यता	१७४	संदिग्धप्राधान्यम्	१०२
व्यभिचारिभावाः	६२	संदेहसंकरः	२९१
व्याघातः	२८८	संभोगशृङ्गारः	५५
व्याजोक्तिः	२७१	संयोगः	२८
व्याजस्तुतिः	२६०	संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यम्	६९
व्याधिः	६३	संसृष्टिः	१८८
व्याहतः	१५७	सनियमपरिवृत्तः	१६३
व्रीडा	६३	समज्ञाभङ्गश्लेषः	२११
शु.					समम्	२७८
शक्तिसंकोचकाः	२८	समाधिः	२७७
शङ्का	६२	समाप्तपुनरात्तम्	१४६
शब्दभेदाः	११	समासोक्तिः	२३८
शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनिः	७७	समासोक्तिदोषाः	३०१
शब्दालंकाराः	१९९	समुच्चयः	२६६
शब्दालंकारार्थालंकारभेदः	२९५	सर्वतोभद्रम्	२१६
शान्तरसः	६५	ससंदेहः	२३०
शुद्धा लक्षणा	१८	सहचरभिन्नः	१६३
शृङ्गाररसः	५४	सहोक्तिः	२६०
श्रमः	६२	साकाङ्क्षः	१६३
श्रुतिकटु	१२२	साधकबाधकप्रमाणानि	२९२
				१३०	साध्यवसानलक्षणा	२०
				१३८	सामर्थ्यम्	२९
श्रुतिस्मृतिदिविचारः	११२	सामान्यपरिवृत्तः	१६३
श्लेषः	२०८	सामान्यम्	२८५
				२३८	सारः	२७६
श्लेषोपमा	३०१	सारोपलक्षणा	२०

काव्यप्रकाशस्यविषयाणां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

७

साहचर्यम्	२९	स्वभावोक्तिः	२५९
सुतम्	६३	स्वरः	२९
सूक्ष्मम्	२७६					
स्थायिनः शब्दवाच्यता...	१७५	हतवृत्तम्	२४३
स्थायिमावाः	५९	हर्षः	६३
स्मरणम्	२८२	हास्यरसः	५७
स्मृतिः	६२	हेतुः	२७३

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाशे संकेते च निर्दिष्टानां श्रुतिसूत्र-
श्लोकादीनां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
अ.		अदृष्टे दर्श	१०२
अ इ पिटु	३१	अद्यापि स्तन	१५०
अकलितत	१५४	अद्रावत्र प्र	१८८
अकुण्ठो	१४१	अधिकृतल	१४६
अखण्डम	२९६	अनङ्गमङ्ग	१२२
अगूढमप	२५१	अनङ्गरङ्ग	१९६
अग्निरनस्या	९६	अनङ्गुरण	२९६
अग्नीषोमौ वृत्र	११२	अनन्तमहि	२०७
अङ्गिनोऽननु	११२	अनन्यसदृशं	१६०
अण्णं लढह	१७४	अनयेनेव	२२८
अतन्द्रच	२४५	अनर्धः कोऽप्य	२०
अतस्मिस्तदि	७७	अनवरतकन	२२८
अतादृशि	२३	अनुमानं तद्	२७०
अतिथि नाम	९	अनुरागवती	२१३
अतिपेलव	२९८	अनुशतिका	१४
अतिवितत	१४०	अनुस्वानाम	६९
अतिविपुलं	१५६	अनेकार्थस्य	२८
अत्ता एत्थ	३१	अनौचित्या	१७९
अत्यायतैर्नि	३५	अन्त्रप्रोत	१६८
अत्युच्चाः परि	११५	अन्यत्प्रकु	२८६
अत्रासीत्फणि	२२१	अन्यत्र यूयं	३४
अत्रिलोचन	९८	अन्यत्र व्र	५६
अदग्धदहनन्यायः	९७	अन्यत्सैकु	२४५
अदृष्टदोषा	१२७	अन्यथानुप	१०७
	११०	अन्यलृट्भ	२४५
	३०४		

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
अन्यस्ततोऽन्य	२६९	अरसशिरो	७३
अन्यास्ता गुण	१४४	अरातिविक्रमा	२२७
अन्योन्ययोगा	१०५	अरिबध्नेह	२१७
अपकारिण्यपि	१९१	अरुचिर्निश	२६१
अपसारय घ	१८६	अरुणया	११२
अपाङ्गतरले	२८१	अरे रामा	१६५
अपाङ्गसं	१३४	अर्थशक्त्यु	७२
अपास्य च्युत	१३०	अर्थाः प्रोक्ताः	३१
अपूर्वमधु	१६५	अर्थान्तर्गतिः	२००
अप्रमाणप्र	२०५	अर्थित्वे प्रक	१६३
अप्रस्तुतप्रशं	२०४	अर्थे सत्यर्थ	२०४
अप्राकृतस्य	१४९	अर्थोऽपुष्टः	१५६
अविन्दुसुन्दरी	२१२	अर्थैकत्वादेकं	१११
अब्धेरम्भः	२४३	अर्थान्तरैक	१४१
अभिधेयावि	२१	अलंकारः शङ्का	२०८
अभिधेयेन सं	१७	अलंकारोऽथ	६९
अभिनवनलि	२५८	अलं स्थिन्वा	८६
अमितः स	७१	अलमतिच	१३८
अमुं कनक	८६	अलसर्वाल	१३९
अमुष्मिह्येव	२३७	अलसशिरो	७३
अमृतममृतं	१४३	अलौकिकम	२३५
अयं पद्मासना	२९७	अवन्ध्यकोप	१२४
अयं मार्तण्डः	२३१	अवातः प्राग	२३७
अयं वारामेको	२५२	अवितथमनो	२२२
अयं सरसनो	{ ९७ १८२	अविरलकमल	२७३
अयं सर्वाणि	२०९	अविरलकर	९९
अयमेकपदे	२६८	अविरलविलोल	२४५
अयि एहि कि	२५३	अविवक्षितवा	३७
अयि एहि सु	२८४	अविश्रान्तिजु	२९०
		अष्टाङ्गयोग	१६१
		असितभुजग	२२५

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

३

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
असिमात्रसहायस्य ...	२९०	आरुरोह चिता ...	२३७
असिमात्रसहायोऽपि ...	२५०	आर्द्रार्द्र ...	७६
असोढा त ...	९९	आलानं जय ...	२३५
असौ मरु ...	१३६	आलिङ्गित ...	१२६
अस्तावर्नी विग ...	१९३	आलोक्य कोम ...	१७५
अस्त्रज्वाला ...	१५८	आशिषि नाथः....	१२३
अस्याः कर्णा ...	१६५	आश्रयैक्ये ...	१८१
अस्याः सर्गवि....	२३१	आसीदञ्जन ...	२६३
अहमेव गुरुः....	२८४	आहूतेषु विह ...	३०२
अहो केनेदृशी....	१९९	आह्लादकत्वं ...	१८९
अहो गातम् ...	१८१	इ.	
अहो विशालं ...	२८०	इतरस्य जन ...	२५०
अहो हि मे ब....	२५७	इतिनेवेत ...	१५६
अहौ वा हारे ...	६५	इत्येष मार्गो ...	३०३
आ.		इदं ते केनो ...	१५९
आकुङ्कय ...	५७	इदमनुचत ...	१४५
आकृष्टकरवा ...	२२३	इदमुत्तम ...	७
आक्षेप उपमा....	२८३	इन्दुः किं क ...	२३१
आगत्य संप्र ...	१०१	इन्द्रवरुण ...	१३०
आज्ञा शक्र ...	१६३	इयं सुनयना ...	२५०
आत्ते सीमन्त ...	२००	उ.	
आत्मारामा ...	१७०	उ अ णिच्च ...	१२
आशय चप	२१३	उक्तिः स्वरूपा ...	१५५
आशय वारि ...	२४३	उत्कम्पिनी ...	१३५
आदावञ्जन ...	१३९	उत्कृत्योक्त ...	५९
आदित्योऽयं ...	८६	उत्तरश्रुति ...	२७४
आनन्दमन्थर ...	२९३	उत्तरोत्तरम् ...	२७६
आनन्दमम ...	२७९	उत्तानोच्छून ...	१६९
आनन्दसिन्धु ...	१२८	उत्फुल्लकम ...	१२४
आयुर्वृत्तं यश ...	२०	उत्सिक्तस्य ...	६८
		उदयति वि ...	२३९

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
उदयमयते	२३८	एतन्मन्द	१२३
उदात्तं वस्तुनः	२६५	एतावन्मात्र	२९
उदेति सविता	१५२	एने वयममी	१९३
उद्देशोऽयं	२०४	एदहमेत	२९
उद्यतस्य पर	३३	एवमप्यनव	२७
उद्ययौ दी	१६५	एषां दोषा यथा	२९५
उन्नतं पदम्	३००	एषा भेदा	१०४
उन्निद्रकोक	२४०	एषोऽहमदि	१४९
उन्मेषं यो	९६	एति गच्छ	१८३
उपकुर्वन्ति तं	२२९	ओ.	
उपकृतं व	१८६	ओणिङ्	३२
उपपरिसरं	३८	ओल्लोह्म	७६
उपमानाद्यद्	१६०	औ.	
उपमानानुपा	२४९	औत्सुक्येन	१७९
उपमानोप	२२४	औन्निद्रयं	३२
उपाधिभावः	२२८	क.	
उर्वसावत्र	१५५	कः कः कुत्र न	१४६
उद्गम्य	१४३	ककि लौल्ये	३२
ए.	६९	कङ्कणमोच	१७७
ए एहि किमि	कङ्कालव	८६	
ए एहि किमपि	कथमवनिप	११४	
ए एहि दाव	कण्ठकोण	६६	
एकं क्रमेणा	काले मार्जारः	२८३	
एकत्तारु	कवृ वर्णे	७	
एकत्रोत्रे	कमलमन	२४४	
एकस्त्रिधा व	कमलेव मति	२२९	
एकस्मिञ्छय	करजुअगाह	२८३	
एकस्य च ग्रहे	करयुगम्	२८३	
एकस्याप्यस	करवालइवा	२२३	
एतत्तस्य मु	करवालक	१३६	
एतदिलोपे	कारिहस्तेन	१६९	
	करुणप्रेक्षणी	१९०	

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

५

श्लो० अ०	पृष्ठ द्वः ।	श्लो० अ०	पृष्ठ द्वः ।
करुणे विप्रल	१८९	किमिति न	१५१
कर्णावतंसा	१६५	किमुच्यतेऽस्य	१४१
कर्पूर इव	२५५	किवणाणं धनं	२४७
कर्पूरधूलि	१७५	कितलयकरै	२३६
कर्मेकं जाति	१४	की.	
कलुषं च तवा	२६८	कीर्तिः पल्लविते	१९१
कल्लोलवेष्टि	१६३	कु.	
कल्याणानां	१३७	कुनोऽपि लक्षितः	२७६
कविरेव हि	५	कुमुदकमल	२४९
कस्त्वं भोः कथ	२४३	कुरङ्गीवाङ्गा	२३४
कस्मिन्कर्मणि	१४०	कुलममलिनं	२६७
कस्य वा न	११५	कुविन्दस्त्वं	१३१
कस्य व ण	११५	कुमुमितलता	२१५
का.		कु.	
काचिक्कीर्णा	१५३	कृतं च गर्वा	९१
कातर्यं केव	१३४	कृतमनुमतं	५८
कारणान्यथ	४०	कृपणानां धनं	१५८
कार्यकारणयोर्य	२४४	कृपाणपाणि	२४७
कार्ये निमित्ते	२४०	कृपाणपाणि	२६८
का विषमा दै	२७५	के.	
का विसमा दे	२०९	केचिदन्तर्भ	१९१
काव्यं यस्तसे	४	केशेन च	७५
काव्यलिङ्गं हे	२६३	केषाचिदेता	२०२
कि.		केसेसु च	७५
किं करोमि क	१४७	कै.	
किञ्चिपृष्ठम	२७२	कैलासस्य	७४
किं भूषणं सु	२७२	कैलासालय	९८
किं लोभेन वि	१३७	कौ.	
किमावेग्यं पुंसां	२७२	कौटिल्यं कच	२७३
		कय.	
		कयचि वाद्यप	२२६

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
क्रा.		रूपा.	
क्रामन्त्यः	१८१	रूपातेऽर्थे	१६७
क्रि.		ग.	
क्रियया तु पर	२७४	गअणं च	२५
क्रियायाः प्रति	२५४	गङ्गेव प्रव	२९८
क्रे.		गच्छ गच्छसि	२९४
क्रेङ्कारः	१४६	गच्छाम्यच्युत	१०२
क्रो.		गर्वमसंवा	२८४
क्रोधं प्रभो	१७८	गा.	
क्रौ.		गाङ्गाम्बु सि	२८८
क्रौञ्चादिरुहा	२५८	गाढकान्त	७४
क.		गाढालिङ्ग	७५
काचित्कालेप	३०२	गामारुह	८८
काचिद्यदति	२७८	गाम्भीर्यगारि	२२२
क सूर्यप्रभवो	२३९	गाहन्तां महि	१५३
का.		गि.	
काकार्यं	६८ १८०	गिरयोऽप्यनु	२५८
क.		गु.	
क्षणदासा	८१	गुणः कृतात्म	१८४
क्षणप्राप्तु	९३	गुणक्रिय म्यां	२७८
क्षि.		गुणवृत्त्या पुन	१९१
क्षितो हस्ता	१८३	गुणानां च	१४७
क्षी.		गुणानामेव	२५७
क्षीणः क्षीणोऽपि	२४९	गुणैरनर्धैः	२९८
क्षु.		गुरुअणपर	३४
क्षुद्राः संत्रा	९८	गुरुजनपर	३४ २०१
क्षौ.		गृ.	
क्षौरं विधाय	१५८	गृहिणी सचिवः	२८६
ख.		गृहीतं येना	१५९
खलवव	७९		
खलव्यव	७९		

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

७

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
गो.		छे.	
गोरपि यद्वा १३०		छेकवृत्ति ... २०१	
ग्र.		ज.	
ग्रन्थामि काव्य ... २९९		जपरिहारी ... १४४	
ग्रा.		जगति जयि ... १५७	
ग्रामतरुणं ९		जगाद मधु ... १६७	
ग्रामरुहा ८८		जङ्घाकाण्डो ... { १२५	
ग्री.		जङ्घाकाण्डो ... { १४९	
ग्रीवामङ्गा ... ५९		जटाभाभि ... २९०	
च.		जनस्थाने ... १००	
चकासत्यङ्ग ... २१७		जस्सरणन्ते ... २३३	
चकितहरिण ... २२१		जस्सेभ वणो ... २७७	
चक्की चक्रार ... २९६		जह गहिरो ... २९२	
चण्डालैरिव ... २९६		जा.	
चतुष्टयी शब्दा ... १४		जा ठेरं... ... ७५	
चत्वारो वय ... १४८		जातिश्चतुर्भि ... २९७	
चन्द्रं गता ... १६७		जाने कोपप ... ६६	
चरणप्रपरी ... १६७		जि.	
चा.		जितेन्द्रियतया ... २५१	
चापाचार्य ... { १४०		जितेन्द्रियत्वं ... { १७२	
चि.		जितेन्द्रियत्वं ... { २७३	
चित्ते विघटते ... १८७		जु.	
चित्ते विहृष्ट ... १८७		जुगोपाऽऽत्मान... ... १२९	
चित्रं चित्रं ... २७८		जे.	
चित्रं महा ... ५९		जे लङ्कागिरि ... ७६	
चिन्तयन्ती ... ८१		जो.	
चिन्तारत्नमिव ... २९७		जोणहाइ ... ८५	
चिरकालप ... १२९		ज्ञा.	
छ.		ज्ञानस्य विष ... १६	
छण्माह ... ९३			

८ काव्यप्रकाशे संकेते च निर्दिष्टानां श्रुतिमूत्रश्लोकादीनां—

श्लो. अ.	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो. अ.	पृष्ठाङ्कः ।
उया.		तथाभूतां दृ	{ ३२
ज्याबन्धनि	१६६	तथा शब्दार्थ	{ १४५
उयो.		तदप्रोपौ	२१७
ज्योत्स्नया	८५	तदप्रोपौ	६
ज्योत्स्नाभस्म	२३३	तदप्रोपौ	८१
ज्योत्स्नामौक्तिक	२५४	तदप्रोपौ वि. वा	१९२
ज्योत्स्नेव नय	२२८	तदा जायन्ते	१७२
ड.		तदाभासाः	६६
डुडुणन्त	२२६	तदा मम	३३
डुडुलायमानो	२२६	तदास्यमनु	१९३
ण.		तदिदमरण्यं	२६६
णवपुण्णि	८४	तदेतदाहुः	१२०
णि.		तद्वल्लसि	१३८
णिडुवर	१७६	तद्वेहं नत	२७०
णो.		तद्वल्लक्ष	२६
णोल्लेइ	३४	तद्युक्तो व्य	३०
त.		तद्रूपकम	२३२
त इ आ मह	३३	तद्रूपाननु	२८७
तं ताणसिरे	२६९	तद्वधर्मस्य	२२३
तच्च गूढ	२४	तद्वधोऽमह	२९८
तच्चित्रं यत्र	२१४	तनुवपुर्गज	२१७
तत उदि	१४२	तपस्विभिर्या	१२४
ततः कुमुद	{ २१९	तरङ्गय दृशो	३०३
ततोऽरुणपरि	{ २२१	तरन्तीवाङ्गानि	२५
तत्तेषां श्रीस	२०१	तरुणिमनि	{ ९२
तत्पकृतव	२६	तव बल्ल	{ २२७
तत्र तस्येव	२	तवाऽऽहवे साह	८२
तत्र तस्येव	२२०	तस्याः सान्द्र	२४७
तस्मिदिहेता	२६६	तस्याः सान्द्र	६७
		तस्याविमा	१३३

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

९

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
ता.		त्व.	
साणं गुण ८९		त्वमेवं सौन्द १४७	
तामनङ्ग १७४		त्वयि दृष्ट एव २४७	
ताम्बूलदान १६९		त्वयि निबद्ध १५०	
ताम्बूलभृत १३३		त्वा.	
ताला जाअ १७२		त्वामास्मि व ३८	
ति.		त्वामालिङ्ग्य ५७	
तिग्मरुचि ७०		द.	
तिष्ठेत्कोप १७१		दन्तक्षतानि १८२	
ती.		दब्धिरस्य ११२	
तीर्थान्तरेषु १२३		दर्पान्धगन्ध ७३	
तु.		दर्भाङ्कुरेण चर १९५	
तुच्छस्यान्य २५०		दलकन्दल १४५	
तुरङ्गकान्ता १५		दि.	
तुह वल्ल ८२		दिल्लीप इति ३०३	
ते.		दित्रमप्युप २८६	
ते दृष्टिमात्र १२१		दिवाकराद्र ३००	
तेन तुल्यं २२१		दी.	
तेन नार्थ १९५		दीधीङ्घ्वेवी १६८	
तेनासौ त्रिरूपः २९४		दीप्यात्मवि १८९	
तेऽन्यैर्वान्तं १३२		दु.	
तेषां गुण ८९		दुःखाभावः सुखं २०३	
तेषां चान्यो ९२		दुर्वाराः स्मर २६६	
ते हिमालय १५३		दुष्टं पदं २२२	
त्रा.		दुष्टः सुतोऽपि १८८	
त्रासश्चैव ६३		दु.	
त्रि.		दूरादुत्सुक ५३	
त्रिलोपे च स २२७		दृ.	
त्वं.		दृशा दग्धं मन २८८	
त्वं मुग्धाक्षि ५५		दृष्टान्तः पुन २४६	
त्वं विनिर्जित २८०			

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
दृष्टैकासन	१९४	धु.	
दे.		धुनोति चासि	२६८
देव त्वमेव	२१२	न.	
देवी भावं गमि	२४६	न केवल	२२९
देशः सोऽय	१४१	नञर्थस्य	१२९
दो.		न तज्जलं य	२८२
दोभ्यां तितीर्ष	२४९	न त्रस्तं यदि	१३०
दै.		न दूये नः	१११
दैत्येन्द्रं द्राग्	१९०	न दोषः स्व	१७९
दैवतानि पुंसि	१२३	नन्वाश्रयस्थि	२९६
दैवादहम	४२	न प्राग्रन्थ	१
द्व.		नयनानन्ददा	२९२
द्वयं गतं	{ ११४	नवजलधरः	१२८
	{ १३५	नवपूर्णमा	८४
	{ १५४	न वेत्ति यस्य	५२
द्वयोर्गुणत्वे	४	न हि गौः स्वरू	१३
द्वा.		ना.	
द्वारोपान्तनि	३५	नाथे निशाया	१५२
द्वय.		नानाग्रन्थ	१
द्वयर्थैः पदैः	१६९	नानाविधग्रह	२६२
ध.		नाभिधा सम	२७
धनस्थान	२२३	नारीणामनुक्	१९९
धनोऽसि या	७३	नारपः कविरिव	२१३
धम्मिल्लस्य	१३३	नि.	
धर्मोपमान	६२६	निःशेषच्युत	८
धवलोऽसि जह	२८७	निगीर्याध्यव	२४४
धवलोऽसि यद्य	२८७	निजदोषावृत्त	२५६
धा.		नित्योदितप्रता	२५१
ध तुः शिल्पा	२७८	निदर्शना अभ	२३९
धी.		निद्रानिवृत्ता	२५५
धीरोबिनी	१४२		

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

११

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
निपेतुरास्या	३००	प	
निभृतरमणे	१७६	पथिक नास्ति	७१
निम्ननाभिकु	२८३	मथि पथि	८८
नियतानां सङ्ग	२४८	पदानां सः	२९३
नियतारोप	२३४	पदार्थे वाक्य	१९३
नियतिकृत	२	पदेऽप्यन्ये	७८
निरङ्गं तु शु	२३४	पदैकदेश	८६
निरर्थकं जन्म	२६२	पन्थि अण	७१
निरवधि च	२३६	परतपकार	१९१
निरुपादान	७१	परिच्छेदाती	५१
निरूढालक्ष	१६	परिच्छेदाती	२५९
निर्वाणधैर	१२७	परिपन्थिम	२२६
निर्विशेषं न	१७०	परिमृदित	५३
निर्वेदग्लानि	१०९	परिस्त्रानं पीन	१९६
निर्वेदस्थायि	६२	परिवृत्तिर्नि	२६२
निश्चितशर	६५	परिहरति	१७५
निषेधो वक्तु	८३	परोक्तिर्मदकैः	२३८
नी.	२५३	पर्यायोक्तं विना	२६४
नीचाः स्वशीलं	१९१	पवि सन्ती	८४
नु.		पश्चादङ्घ्री प्रसा	२६०
नुदत्यनार्द्र	३४	पश्य निश्च	१२
नृ.		पश्येत्कश्चि	९९
नृपदिशिजा	२१६	पा.	
ने.		पाण्डुक्षामं	१८०
नेत्रैरिवोत्प	२२८	पातालमिव	२४८
न्य.		पातालमिव	२९७
न्यक्कारोऽद्य	१०५	पादतद्भाग	२०५
न्या.	१३३	पानकरसम्भा	५०
न्यायशालिनि	२०३	पारेलंकार	२१९
		पि.	
		पितृवसति	१३२

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
पुं.			
पुस्त्वादपि	२४२	प्रसादे व	१७६
पु.		प्रसीदेति ब्रू	२५४
पुनरुक्तवदा ...	२१७	प्रस्तुतस्य य	२८५
पुराणं मानवो	४	प्रस्थानं बल ...	५६
पुराणि यस्यां	२८२	प्रा.	
पुष्पोत्करं ...	१७१	प्रागप्राप्त	{ १४२
पृ.		प्राणेश्वरपारि	{ १७३
पृथुकार्तस्व	{ १७०	प्राप्ताः श्रियः ...	१६६
	२०९	प्राश्रम्नाट् ...	१६१
पे.		प्राश्रम्नाट् ...	१३१
पेशलमपि	२५८	प्री.	
पौरं सुतीय	२२५	प्रीयेण संम्र ...	१५०
प्र.		प्रियो वा ...	८६
प्रकृतं यन्नि	२३६	प्री.	
प्रज्ञानवनवो ...	५	प्रीमार्द्राः प्र	५५
प्रणयिसखी	२६४	प्रीयान्सोऽय ...	८७
प्रतिकूलवर्ण	१४१	प्रौ.	
प्रतिकूलवि ...	१७३	प्रौढच्छेदानु ...	१९७
प्रतिपक्षमश	२८०	प्रौढोक्तिमात्रा ...	७२
प्रतिभाति न	४२	फु.	
प्रतिवस्तूपमा तु ...	२४६	कुल्लुकरं	१७१
प्रत्यक्षा इव य... ..	२६३	व.	
प्रत्यग्रमज्जन ...	२९८	वन साखि ...	२३७
प्रथममरु ...	१२१	वन्दी कृत्य	९८
प्रधनाध्वनि	९०	वर्हिदेव ...	११२
प्रबन्धेऽप्य ...	८६	बहुव्रीहौ प्र ...	२९
प्रयत्नपारि ...	१६४	बि.	
प्रयोजनेन स	२८	बिम्बोष्ठ एव ...	२६९
प्रविशन्ती ..	८४	बी.	
		बीभत्सरौद्र	१९०

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
ब्राह्मणश्रमण	३	भोगे रत्यादि	५२
ब्राह्मणाति	१०३	भ्र.	
भ.		भ्रमधार्मिक	११७
भक्तिप्रह्वि	२०९	भ्रमाभि अप	१७३
भक्तिर्भये न	२७३	भ्रामेमरति	१०१
भग्नप्रक्रम	१४१	भ्रा.	
भण तरुणि रम	२९६	भ्रान्तिमान्	२८३
भद्रात्मनो	३०	म.	
भगधम्भि अ	११७	मञ्जीरादि	१५१
भवाम्यप	१७३	मणिप्रदपि	४३
भस्मोद्धूल	२६४	मतिरिव मूर्ति	२२८
भा.		मध्नाभि कौर	{ ३२
भावस्य शान्ति	६७		{ १०३
भासते प्रति	२१५	मधुपराजि	२०८
भि.		मधुग्मिह	२६९
भिन्नदेशतया	२७७	मनोरागस्ती	१८६
भु.		मनोवृत्ते भो	३७
भुक्तिमुक्ति	८०	मन्त्रो हीनः	३०
भुजंगमस्थेव	२९६	मन्यायस्तार्ण	१९७
भू.		मम देहि रत्नं	२०९
भूपतेरुप	१३२	मलयजरत्नं	२८५
भूपलरत्न	१५८	मसृणचर	१४६
भूयो भूयः	९०	महतां चोप	२६५
भूरेणुदिग्धा	१८१	महतोर्यन्मही	२७९
भे.		महदे सुरतंधं	२०९
भेदाभावात्प्र	२१०	महाप्रलय	१५१
भेदाविमौ च	{ २१	महिलासह	७७
	{ १३९	महीभृतः पु	१५३
भेदास्तदेक	९२	महीमण्डलमा	२५१
		महौजसो मान	३७१

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
मा.		यं.	
मा ए धरो १२		यं प्रेक्ष्य विर २६४	
मातङ्गाः किमु १६८		यः.	
मातर्गृहो १२		यः कौमार ७	
मातानतानां २१४		यः पूयते १४०	
मात्सर्यमु ११४		य.	
माधुर्यव्यञ्ज १५९		यत्तस्ते चाद १५६	
माधुर्यौजः प्र २०२		यत्तदूर्जित १३६	
मानमस्थानिरा १८८		यत्परिहर्तुं १४४	
मारारिशक्र २७८		यत्रानुल्लि १६२	
मारारिशक्र २१४		यत्रैता लहरी २७०	
माला तु पूर्व २३४		यथा गंभीरो य २९२	
मालादीपकमा २४८		यथा नश्यन्ति २०६	
मि.		यथानुभव २८२	
मित्रे कापि १८७		यथा पङ्कजिनी २७०	
मु.		यथाऽयं दारु १२३	
मुक्ताः केलिवि २६९		यथासंख्यं २५६	
मुखं विक २४		यथोत्तरं चेत्पू २७३	
मुख्यार्थबाधे १६		यदा त्वामह १६८	
मुख्यार्थह १२२		यदानतोऽय २०७	
मुख्ये रसेऽपि ६९		यदि दह १६१	
मुग्धे मुग्ध ८०		यदुक्तमन्य २४६	
मू.		यद्यथा साधितं १९९	
मूढ्यामूढवृत्त १२७		यद्यशः कैर २८८	
मूर्ध्नि वर्गा १९५		यद्यशः कैर १९२	
मृ.		यद्वञ्चनादित १७२	
मृगचक्षु १६७		यद्वामाभिनि ५४	
मृगलोचन २६१		यशोऽधिगन्तुं १५२	
मृदुपवन १२६		यश्चाप्सरो १३९	
मृधे-निदाघ २२५		यस्य किञ्चिदप २८०	
		यस्य न सवि २०३	
		यस्य प्रतीति २६	

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

१५

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
यस्य मित्रा	७९	रक्ताशोक ...	{ १६८ १७३
यस्य रणान्तः ...	२३३	रजनिरमण	२१०
यस्याऽऽज्ञया	२३०	रञ्जितानुवि ...	२३२
यस्यार्कसु	३०२	रतिकेळि	८७
यस्यास्तुङ्ग ...	९६	रतिर्देवादि	६५
यस्यैव प्रण ...	२७७	रतिर्हासश्च ...	५९
या.		रवेरिवान्ध ...	२३०
या धर्मभास ...	३०३	रसपूर्वक ...	४१
याताः किं न ...	२४१	रसभावत ...	३९
यावकरसा ...	१२४	रसादीनाम	७८
या शैशिरी ...	२५२	रसासाररसा ...	९१६
या स्थविर	७६	रा.	
यु.		राईसु च	८२
युगान्तकाल ...	२८०	राकायामक	२४५
ये.		राकाविभा ...	१२६
ये कन्दरासु	२८१	राकासुधा	६७
येन ध्वस्त ...	१६९	राजति तदीय	२९१
ये नाम के	१३५	राजनारायण ...	२९३
येनास्यभ्युदि	२४२	राजन्राजमुता	२४१
ये रसस्या ...	१८५	राजन्विभा	१४२
ये लङ्कागिरि	७६	राजा कुवल ...	३०२
येषां कण्ठप ...	२५८	राज्ये सारं व ...	२७६
येषां तास्त्रि ...	१४७	रात्रीषु चन्द्र ...	८२
येषां दोर्ब ...	९०	राममन्मथ ...	१५६
यो.		रामेण प्रिय ...	११५
योग आद्यतृ ...	१९६	रामोऽसौ सु ...	{ ९१ ११५
यो विकल्प ...	१३६	रु.	
योऽसकृत्प ...	२१०	रुधिरवि ...	८७
र.			
रइ केळि ...	८७		

१६ काव्यप्रकाशे संकेते च निर्दिष्टानां भुक्तिसूत्रश्लोकादीनां-

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
रूपकादिम	१२०	वक्तृबोद्धव्य	३९
रूपकादिर	१०२	वक्तृवाच्यप्र	१९७
रे.		वक्त्रस्यन्दि	२७६
रे रे चञ्चल	८९	वक्त्राद्यौचि	१६८
ल.		वक्त्राम्भोजं	१६२
लक्ष्मीरप्यर	३०३	वक्त्रेन्दौ तव	२९३
लक्ष्यं न मुख्य	२७	वदनं वदव	२०३
लघं रागा	१५१	वदनसौरभ	२८९
	१६४	वद वद जितः	१७२
	१६५	वपुःप्रादुर्भाव	२६३
लघ्नः कोलि	१५०	वपुर्वैरूपा	१२८
लघुभ्यो याद	१९०	वर्णसा	२०१
लतानामेतासा	२६२	वसन्ते पल्लवै	२६१
लब्ध्वा तव	२३८	वस्त्रवैदुर्य	१३३
लहिऊण तुम्ह	२३८	वस्त्वल्कार	७२
ला.		वह्निस्फुलिङ्ग	२९६
लावण्यं तद	७९	वा.	
	२८२	वाक्ये द्व्युत्थः	१७
लावण्यौकसि	२८४	वाच्यभेदेन	२०८
लि.		वाणि भअ हस्ति	२७५
लिखनार्ते	८८	वाणिजक हस्ति	२७५
लिम्पती व	२३०	वाणी काव्य	१८५
	२८९	वाणीरकुडं	१३०
ली.		वाताहारत	१६४
लीलया जग	१३७	वादेर्लोपे समा	२२५
लीला ताम	१२५	वानीरानि	१७३
लीलापद्मक	१८२	वारिजन्तो	८३
लो.		वार्यमाणोऽपि	८३
लोकोन्मोहोऽयं	१९९	वि.	
लोकोन्मोहोऽयं	११०	विकसितसह	१४४

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

१७

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
विदलितसकला	२६८	विहलङ्क	८५
विदीर्णाभिमु	१६६	वृ.	
विद्वन्मानस	२३४	वृत्तावन्यत्र	२०३
विधाय दूरे	१६०	वे.	
विधौ बक्रो	२१४	वेयादुड्डीय	१४३
विनयप्र	१४०	वेत्रत्वष्ठा	२८५
विना प्रसिद्ध	२८५	वेदरवाधि	९३
विनापमेनो	२०७	व्य.	
विनिर्गतं	१०	व्यङ्ग्यमेवं	९६
विनोक्तिः सा	२६१	व्यङ्ग्येन रहि	२४
विपदोऽभि	१५३	व्यज्यन्ते वस्तु	१०४
विपरी अर	११६	व्यभिचारि रस	१७३
विपरीतरते	११६	व्या.	
विपर्यास उप	२२९	व्याजस्तुतिर्यु	२६०
विपुलेन साग	२७९	व्याजोक्तिरुद्यम	२७१
विभावा अनु	४०	व्यानम्रादयि	१७४
विभावानुभा	४०	व्री.	
विभिन्नवर्णा	२८७	व्रीडा चपल '	६३
विमानपर्य	१८१	श.	
विषदलि	५३	शक्तिर्निपुण	८५
वियोगे मारक	३०२	शक्तिर्निस्त्रिश	१५५
विरुद्धबुद्धय	४२	शानिरशनि	७२
विरोधः सोऽवि....	२५७	शब्दचित्रं	९
विवक्षितं चा	३९	शब्दप्रमाण	३६
विवृद्धात्मा	४३	शब्दप्राधान्य	४
विशृङ्खलां	८५	शब्दवृद्धा	१०७
विशेषणैर्य	२७१	शब्दार्थचित्रं	१२०
विशेषोक्तिर	२५५	शब्दार्थोभय	७७
विशेष्यं नाभि	१८	शरकालस	१२७
विश्वसृष्टिकरो	२०४	शशी दिवस	२६७
विषय्यन्तः	२०		

१८ काव्यप्रकाशे संकेते च निर्दिष्टानां श्रुतिमूत्रश्लोकादीनां—

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
शा.		श्रो.	
शब्दस्तु लाटा....	२०२	श्रोणीबन्ध	२६९
श्रिं.	;	श्री.	
शिरीषादपि	२७९	श्रीता आर्थाश्च....	२३३
शी.		श्रीत्यार्था च म	२२०
शीर्णघ्राणा ...	१६९	श्व.	
शु.		श्वश्रूत्र ...	३५ ११५
शुभमस्तु स ...	३०४	श्वे.	
शुष्केन्धनाग्नि ...	१९०	श्वेतच्छाग	११२
शू.		श्ले.	
शून्यं वासगृ	५५	श्लेषः स क ...	२३८
शृ.		ष.	
शृङ्गारहास्य	५४	षट्कर्की	१०५
श्वै.		षडधिकदश ...	१७०
शैलेन्द्रप्रति	२७१	स.	
श्या.		सअलकरण	२२४
श्यामां श्याम	१६२	स एकस्त्रीणि ...	२२५
श्र.		संकेतकाल ...	२७६
श्रव्यं नाति	१८९	संकेतगम ...	९६
श्रि.		संकेतरीति ...	१२०
श्रितक्षमा	१३८	संकेतवर्म	१२२
श्री.		संकेतित ...	१३
श्रीपारिचया ...	२६	सङ्ग्रामाङ्गण ...	१४८ २४८
श्रु.		संचार्यादे ...	१७९
श्रुतिमात्रेण ...	१९६	संदिग्धम ...	१२२
श्रुतिलिङ्गवा	११२	संदिग्धो	१५६
श्रुतेन बुद्धि ...	१६३	संभावनमथो ...	२२९
श्रू.		संप्रहारे ...	१७९
श्रूयते स	३४	संयोगो वि	२८

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
सकलकरण	२२४	स मुग्धस्या	८३
सकलकलं	२१२	स मुनिर्ला	२९७
सकृद्वृत्ति	२६७	समेन लक्ष्मणा	२८१
सक्तवो भक्षिता	२९८	सम्यक्छन्द	३१
सखि नव	८४	सम्यग्ज्ञान	१२६
सखि विर	७६	स यस्य दशक	२००
स गुणीभूत	१०४	सरला बाहु	२१५
सच्चक्रानन्द	२५२	सरले साह	२१४
सततं मुसला	२५८	सरस्वति प्रसा	२०८
सतामपि	१८८	स रातु वो	१३१
सत्कीर्तिमा	२३६	सर्वज्ञव	१
सत्यं मनो	१८०	सर्वधा नष्टनैक	१९५
स त्वन्यो युग	२६८	सर्वस्वं हर	२१०
स त्वारं भर	२०७	सर्वेषां प्रा	११
सदा मध्ये	१५७	स वमन्	५२
सदा स्नात्वा	१६०	सविता विध	२२६
सद्यः कर	२७९	सब्रीडा दयि	१७४
सदंशयुक्ता	२१३	स शब्दार्थ	११
स नास्त्यत्र	२८९	स शोणितैः	१८१
सन्ति सन्तः	२०३	ससंदेहस्तु	२३०
सन्नारीभरणो	२०६	ससार साकं	२०८
स पीतवासाः	२९७	सह चरण	१९
समं योग्यत	२७८	सह दिग्दृष्टि	२६१
समदमतङ्ग	२५९	सह दिक्सानि	२६१
समस्तवस्तु	२३२	सहि णव	८४
समाधिः सुक	२७७	सहि विर	७६
समासस्य	२९	सा.	
समिधो यज	११२	साकं कुर	९९
स मुखोऽर्थ	१६	साकाङ्क्षो	१५६
		साक्षात्संके	१२
		साङ्गमेतत्	२३३

२० काव्यप्रकाशे संकेते च निर्दिष्टानां श्रुतिसूत्रश्लोकादीनां—

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
सा दूरे च १३०		सृ.	
साधनं सुम १२५		सृजति च ज २५८	
साधयन्ती १२		से.	
साधर्म्यमुप २१९		सेयं ममा ४२	
साधु चन्द्र १३५		सेष्टा संसृष्टि २८८	
सा पत्युः प्र ५६		सै.	
सामर्थ्यमौचि २८		सैषा सर्वत्र २८७	
सामान्यं वा वि २५६		सो.	
सामान्यान्य १०७		सो णत्थि एत्थ २८९	
सायं ज्ञान ८१		सोऽध्यैष्ट १३०	
सायकसहा १३१		सोऽनेकस्य २०१	
सारोपाऽन्या तु २०		सोऽपूर्वो रस २४४	
सालंकारै १०४		सोऽमुद्ग ८३	
सा वसइ तु २८६		सौ.	
सा वसति तव २८६		सौन्दर्यसंप १६६	
सा सहोक्तिः २६०		सौन्दर्यस्य तर २३४	
साहेन्ती सहि १२		सौभाग्यं वित्तनो २९३	
	सि.	सौवर्णपट्ट १४५	
सिंहिकासुत २७९		स्त.	
सितकरकर १७२		स्तनकर्पर १८५	
	{ २०४	स्तु.	
	सु.	स्तुत्यं तन्नास्ति २	
मुखं कचित्क १९३		स्तुमः कं वामा ६६	
मुधाकरकरा १२९		स्तो.	
मुतं प्रबोधो ६३		स्तोकेनोन्नति २११	
मुरालयोद्भास १३२		स्था.	
मु व्वइ ३४		स्थाप्यतेऽपोह्यते २८२	
मुसितवस १६०		स्थि.	
मुसितवसना २५७		स्थितेऽन्नेत १६६	
मुद्गधूबाण्य २४२		स्नि.	
		स्निग्धश्यामल ९४	

श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।	श्लो० अ०	पृष्ठाङ्कः ।
स्फ.		स्वस्वहेत्वन्व	२४०
स्पष्टोद्भूतसत्किर	२९४	स्वा.	
स्पृ.		स्वादयन्तु रसं ...	५२
स्पृशति तिग्मरु ...	३०१	स्वि.	
स्फ.		स्विद्यति कूणति ...	२४८
स्फटिकाकृति ...	१४५	ह.	
स्फु.		हंसाण सरोहिं ...	२७४
स्फुटमर्था	२१२	हंसानां सरोभिः ...	२७४
स्फुटभेकत्र ...	२९४	हरत्यघं ...	१६
स्फुरदद्भुतरूप ...	२८६	हरवन्न विष	२५१
स्म.		हरस्तु किञ्चि ...	१०२
स्मर्यमाणो विरु	१८१	हा.	
स्या.		हा धिक्सा किल ...	१२५
स्याद्वाचको ...	११	हा नृप हा	१४४
स्र.		हा मात ...	५७
स्रस्तां नित ...	१२८	हि.	
स्व.		हित्वा त्वामुपरो ...	२६०
स्वच्छन्दोच्छ ...	१०	हित्वा श्रीः ...	१५५
स्वच्छात्मता	२५२	हु.	
स्वपिति याव ...	१५९	हुमि अव ...	१७३
स्वप्नेऽपि समरे	२२१	ह.	
स्वभावोक्तिस्तु ...	२५९	हृदयमाधिष्ठित ...	२४५
स्वमुत्सृज्य गुणं ...	२८७	हे.	
स्वयं च पल्लवा ...	१२१	हेतुमता सह ...	२७३
	२११	हेत्वोरुक्तावनु ...	२१९
	३०१	हे हेलाजितबो ...	२६०
स्वर्गप्राप्तिरने ...	१८८		
स्वसिद्धये	१८		